

EDUCATIO

PEDAGÓGIA SZOCIOLÓGIA HISTÓRIA ÖKONÓMIA PSZICHOLÓGIA POLITOLÓGIA

CSALÁD

A HÁZASSÁG ÉS CSALÁD VÁLTOZÁSAI AZ EZREDFORDULÓ MAGYARORSZÁGÁN	339	<i>Somlai Péter & Tóth Olga</i>
A CSALÁD FEJLŐDÉSE EURÓPÁBAN	349	<i>Vaskovics László</i>
„EGY NAPOM TÍZ ÉV MÚLVA”	365	<i>H. Sas Judit</i>
TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ ÉS CSALÁDI SZOLIDARITÁS	384	<i>Utasi Ágnes</i>
TÁRSADALMI ÉRTÉKMINTÁK, POLITIKAI ORIENTÁCIÓK	404	<i>Örkény Antal & Szabó Ildikó</i>
SZOCIALIZÁCIÓS MINTÁK ÁTÖRÖKÍTÉSE CIGÁNY-ZENÉSZ CSALÁDOKBAN	431	<i>Békési Ágnes</i>

CSALÁD

A HÁZASSÁG ÉS CSALÁD VÁLTOZÁSAI AZ EZREDFORDULÓ MAGYARORSZÁGÁN

A Z EDUCATIO OLVASÓI A CSALÁD INTÉZMÉNYÉRŐL szóló tanulmányokkal találkozhatnak ebben a számban. Sokféle kérdés tartozik ide, s mindebből csupán néhányat tárgyalnak az itt közölt írások. Mégis széles palettán – az előregedés európai problémáitól a családok életkörülményein vagy a párkapcsolatok vonatkozó hazai terveken át a zenész cigányok gyerekeinek otthoni szocializációjáig húzódnó tárgykörön – mutatják be azt, hogyan alakul a családi élet, miként változnak a családdal kapcsolatos tények, értékek és normák.

Hiszen a rendszerváltással elindult társadalmi, gazdasági és politikai változások nem hagyták érintetlenül a családot, mint társadalmi intézményt sem. Nemcsak az egyének élete változott meg jelentősen, hanem a családok létszáma, összetétele és szervezete, működése és jelentősége is. Ezeknek a változásoknak egy része már korábban kezdődött s a jelenlegi állapotot az akkor, esetenként évtizedekkel előbb elindult folyamatok felerősödéseként, nyilvánvalóvá válásaként lehet csak megérteni. Másik részében az új helyzetekhez való alkalmazkodás jelenik meg.

Tanulmányunkban áttekintjük a magyarországi családok helyzetének átfogó tendenciáit, melyek jelzik, hogyan alakultak a családok gazdasági életfeltételei, miként változott a népesedési helyzet, milyen fontosabb folyamatok figyelhetők meg a kapcsolatok és a szocializáció közelmúltbeli formálódásában. Egy ilyen rövid írásban persze csak utalni tudunk néhány fontos változásra. A folyóirat e számának további tanulmányai, a bennük közölt elemzések azonban hozzájárulnak ahhoz, hogy egy-egy kérdést mélyebben is megértsünk.

Demográfiai változások

A családok helyzetét nagyban megszabják azok a tendenciák, melyek az ország népességének alakulását érintik. A magyar lakosság, különösen a fiatal felnőttek demográfiai viselkedése igen hasonlóvá vált a nyugat-európaihoz. A KSH 2001-es Népszámlálási adatai (KSH, 2002) alapján ma Magyarországon 3837 ezer háztartás van, ebben él a lakosság 98 százaléka (a többi valamilyen intézményben). A háztartások mindössze 3 százalékában él együtt kettő vagy több család.

Házasodás

A házasodás a 70-es évek közepéig általánosan elterjedt volt, azaz – ellentétben pl. a nyugat-európai országok többségével – az emberek 94–95 százaléka életében legalább egyszer megházasodott Magyarországon. A hetvenes évek végétől azonban megfordult az addigi trend és elkezdődött a *házasságkötések számának csökkenése*. Az 1970-es években átlagosan 97 ezer házasságot kötöttek. Ez a szám napjainkra évi 45–48 ezer közé csökkent. A házasságkötések 1970-es években tapasztalható magasabb értéke a tradíciók mellett elsősorban demográfiai tényezőkkel magyarázható, ugyanis akkor jutottak házasodási korba az ötvenes években született nagy létszámú korosztályok. Fontos tényezők voltak emellett a gyermekvállalást ösztönző népesedéspolitikai intézkedések és a növekvő életszínvonal is, melynek egyes elemei (elsősorban a lakás) a házas családi állapotúak számára voltak leginkább elérhetőek. A fiatalokat anyagi érdekeik, az uralkodó ideológia, valamint a szülői család normái is a korai és nagyszámú házasodásra ösztönözték.

A házasságkötések napjainkban tapasztalható alacsony száma sok tényező együttes hatásával magyarázható. Ezek közül talán elsőként a házasodás időzítését kell kiemelni. Míg a hetvenes években a férfiak első házasságukat átlagosan 24 éves korukban, a nők pedig 21 éves korukban kötötték, ez napjainkra a férfiak esetében átlagosan a 27,2 évre, a nők esetében átlagosan a 24,7 évre tolódott. A házasodási életkor feljebb tolódása kétségkívül összefüggésben áll a nők iskolai végzettségének emelkedésével, ezen belül is a középfokú és felsőfokú végzettséget adó iskolákba való tömeges beáramlásukkal. Az iskolában töltött évek alatt a fiatal nő státusa nem illeszkedik a házas nő hagyományos státusához, tehát a többség csak legmagasabb (nappali) iskolai végzettségének megszerzése után megy férjhez. A közvélemény is azt a megoldást tekinti „normálisnak”, ha valaki csak iskolai befejezése után lép át az életút házas szakaszába. Fontos tényező az is, hogy az iskolázottság javítja a nők munkaerőpiaci esélyeit, növeli választási lehetőségeiket és azt is lehetővé teszi, hogy adott esetben ne fogadják el a házasság hagyományos formáját.

Ezek az adatok jelzik, hogy a *társadalom megítélése a házassággal kapcsolatban megváltozott*. Úgy tűnik, a házasság, mint a párkapcsolat preferált formája elvesztette kizárólagos fontosságát. Előtérbe kerültek, felnagyítottak a házasság negatívumai. Mind a fiatalabb generáció (akik még nem voltak házasok), mind a már elváltak számára a házassággal járó elköteleződés több hátrányt, mint előnyt hordoz. Ennek jelei mutatják egy 1994-ben végzett empirikus kutatás eredményei is (*Tóth, 1994a*), amelynek adatai szerint a fiatalabb, iskolázottabb, városiasabb népesség az átlaghoz és a nyolcvanas évekhez képest is szkeptikusabban, kritikusan áll a házassághoz. Ugyanezt támasztja alá egy friss vizsgálatunk, amit 22–26 éves fiatalok körében végeztünk 2001-ben. Eszerint a fiatalok mindössze 30 százaléka él tartós párkapcsolatban (ebben mind a házasság, mind az élettársi viszony benne foglaltatik) és általában eléggé kritikusan állnak hozzá a házasság intézményéhez.

A házasságnak, mint preferált párkapcsolatnak részleges visszaszorulása természetesen gazdasági tényezőkkel is összefüggésbe hozható. A rendszerváltás nyertesei kö-

zül sokan „megengedhetik maguknak”, hogy az egyedülálló (vagy együtt élő, de nem házasodó) családi állapotot válasszák. Ők azok, akik egy keresetből is fenn tudnak tartani egy lakást és egy normálisnak tekintett életszínvonalat, ennek következtében nem szorulnak rá a házasság nyújtotta anyagi biztonságra. A nők növekvő iskolázottsága itt is fontos szerepet játszik, hiszen közülük is egyre többen kerülnek ebbe a társadalmi rétegbe. Ez a réteg – amely kétségkívül az utóbbi évtized egyik új társadalmi jelensége – igen hasonlít a nyugati országok jól kereső és hasonló családi formát választó középrétegeihez. A házasság halasztásának, illetve esetleges egyáltalán meg nem kötésének egy másik gazdasági jellegű oka a társadalom másik végpontján, az elszegényedő rétegeknél keletkezik. A munkanélküliség a pályakezdőket az átlagosnál lényegesen magasabb arányban sújtja, így ezeknek a fiataloknak családalapítása önálló kereset nélkül a bizonytalan jövőbe tolódik.

A házasság népszerűségének csökkenése összefügg azzal is, hogy a társadalomban az *élettársi kapcsolat* megítélése, elfogadottsága is sokat változott. A rendszerváltás óta az élettársi kapcsolat egyre inkább elfogadott párkapcsolattá válik. A Népszámlálás adatai szerint 2001-ben az élettársi kapcsolatban élők a házaspáros típusú kapcsolatok 11 százalékát teszik ki. Különösen a fiatalabb korosztályokban nőtt meg ugrás-szerűen azok aránya, akik – ha már tartós párkapcsolatban élnek, akkor – az élettársi viszonyt választják a házasság helyett. 1980-ban a 15–19 éves, tartós párkapcsolatban élő nők közül 3 százalék élt élettársi viszonyban, 2001-re az arány 71 százalékra nőtt. A 20–24 éves tartós párkapcsolatban élő nők közül 39 százalék élt élettársi viszonyban 2001-ben, míg 1980-ban ez az arány mindössze 1 százalék volt.

A házasságok számának csökkenése, illetve a közvélemény megítélésének változása a tradicionális családformákkal kapcsolatosan hatással van a *házasságon kívüli szülések* számára is. Míg a nyolcvanas években az összes gyerek kevesebb, mint 10 százaléka született házasságon kívül, 1990-ben már 13 százalék, 2000-ben pedig 29 százalék. Különösen a fiatalon, 20 éves kor alatt anyává váló nők esetében gyakori, hogy első gyermekük házasságon kívül születik. Emellett az egyedülállók arányának növekedése a fiatal korosztályban azt is valószínűsíti, hogy tovább csökken a termékenység, hiszen az állandó partnerkapcsolatot nem létesítő, vagy legalábbis halasztó nők összességében kevesebb gyermeket fognak világra hozni életük során, mint a fiatalabb korban házasságra lépők.

Válás

A családi élet átalakulására utalnak a válási adatok is. Noha a válások száma évtizedek óta igen magas, a rendszerváltás idején a válások számában időleges csökkenés következett be. A 80-as évekbeli évi közel 28 ezer váláshoz képest 1990-ben 25 ezer alá csökkent a felbontott házasságok száma. A következő évtizedben további lassú csökkenés következett be egészen 1992-ig, amikor 22 ezer alatt volt a válások évi abszolút száma. Ezután azonban ismét megfordult a trend és ingadozásokkal évi 24–25 ezer maradt a válások száma. 2000-ben ezer fennálló házasságra jutó válások száma 11-re emelkedett. A demográfusok által számolt teljes válási arányszám alapján, ha a jelen-

legi válási arányszámok fennmaradnak, a kilencvenes évek közepén kötött a házasságoknak várhatóan közel egyharmada végződik válással.

Egyszemélyes háztartások

A háztartások 71 százaléka családháztartás, 26 százaléka egyszemélyes háztartás Magyarországon. Az egyszemélyes háztartásokban élő közel 1 millió ember meglehetősen vegyes összetételű. Attól függően, hogy az egyszemélyes háztartás özvegyülés, válás, vagy a szülői családból való kiválás útján jön létre, különféle társadalmi helyzetet takarhat.

Az egyszemélyes háztartások 56 százalékában idős ember, többnyire özvegy él. Az *özvegyiség* alapvetően eltér a másik két családi státustól, hiszen nem önkéntes választás útján jön létre. Mivel a férfiak halandósági viszonyai a nőkénel rosszabbak, az özvegy családi állapot elsősorban a nőkre jellemző. Így a Népszámlálás adatai szerint a 15 éves és idősebb nők 18 százaléka, a férfiaknak pedig 4 százaléka volt özvegy családi állapotú. Az özvegyiség a nők esetében gyakran párosul a szegénységi küszöb alá való lecsúszással. Elsősorban az idős korban megözvegyülő nők kerülnek nagy eséllyel a szegények és ezen belül is a tartósan szegények közé (*Andorka & Spéder 1997*).

Az egyszemélyes háztartások 11 százaléka olyan, ahol fiatal ember él. Ez a csoport elsősorban olyan, nagyvárosokban élő fiatalokból áll, akik szülői családjukból kiválva nem kötnek házasságot, illetve nem létesítenek élettársi kapcsolatot. Közülük sokan jól képzett és jól fizetett szakemberek vagy vállalkozók, akik önálló lakást és háztartást tartanak fenn. Az ebbe a csoportba sorolhatók egy része a házasság nélküli együttélést választja, más részük azonban tartós partnerkapcsolat, illetve együttélés nélkül él (őket nevezik az angol nyelvű szakirodalom alapján „szinglik”-nek). Ennek a rétegnek száma társadalmunkban jelenleg még csekély, így a makrostatisztikai számbavételekkel nehezen kimutathatóak. Ugyanakkor társadalmi hatásuk a modellnyújtás miatt vélhetőleg nagy, mivel a tömegkommunikáció is valóságos számuknál nagyobb arányban mutatja be ezeknek a házasodásra, partnerkapcsolatra „időt szakítani nem tudó” fiatal szakemberek életstílusát.

Gazdasági változások

1989-ben Magyarországon megszűnt az állampárt politikai hatalma s elkezdődött a tervutasításos szocialista gazdaság átalakulása kapitalista piacgazdasággá. Csak példaként említjük a privatizációt, a hiánygazdaság megszűntét, a rohamosan növekvő inflációt, a reálértéküket vesztő járulékokat, a családi jövedelmek szerkezeti változását, stb. Az átalakulás egésze számos közvetítő közegen, intézményen és mechanizmuson keresztül hatott a családok helyzetére. Ennek során válságba került nagyon sok család, hiszen megrendült egy korábbi szerkezeti és életvezetési modell érvényessége. Ez a modell a két keresős család volt, alacsony, de így-úgy kiegészített bérekkel, olcsó vagy ingyenes gyerekintézményekkel, nagyon nehezen megszerezhető, de könnyen fenntartható lakással. Legközvetlenebbül talán a foglalkoztatottság változásai érintették a családokat.

Munkanélküliség

Magyarországon a munkanélküliség 1989-ben jelent meg először, tehát több nemzedék számára ez az élethelyzet ismeretlen volt. 1989 és 1992 között 1,1 millió munkahely szűnt meg, így a magyar családoknak ekkor kellett a tömeges munkanélküliséggel szembenéznük először. A következő években a munkahelyek száma tovább fogyott, de lassuló ütemben, majd az 1997. évi stagnálás után igen lassú ütemben, de elkezdett nőni a foglalkoztatottak száma (Frey, 2002).

A munkaerőpiac változásai eltérő módon hatottak a férfiak és a nők körében. Magyarországon – ellentétben a nemzetközi trendekkel – a munkanélküliség, megjelenése óta egyfolytában *magasabb volt a férfiak, mint a nők körében*. Azon túl, hogy a gazdaság strukturális átalakulása elsőként a nehézipart érintette, azt az ágazatot, mely főként férfiakat foglalkoztat, e ténynek több oka van. Elsőként ki kell emelni, hogy a munkavállalási korú nők mintegy 10 százaléka gyermekgondozási segélyen van, így ők nem kerülnek be a munkanélküli nyilvántartásba, hanem a statisztika inaktív keresőként veszi számba őket. A fiatal nők egy része nyilvánvalóan azért választotta a gyermekgondozási segély igénybevételét, mivel ez időlegesen legalábbis komolyabb munkajogi védelmet biztosított számukra. Ugyanakkor ma már látszik, hogy a munkába visszatérni kívánó fiatal anyák nehezen találnak megfelelő munkahelyet és ez – a gyermekintézmények lassú leépülésével párhuzamosan – komoly gondokat okoz a családoknak. A feleslegessé vált női munkaerőt nagyobb arányban szívták fel a különböző szolgáltatások. Emellett a nők körében a kilencvenes évtizedben háromszorosára nőtt a munkavállalási korban nyugdíjba vonultak (előnyugdíj, karkedvezményes nyugdíj, rokkantnyugdíj) száma, ami szintén a munkaerőpiacról való kimenekülésnek tekinthető.

A családok életét mindig formálja az, ha valamelyik tagja hosszabb-rövidebb ideig munkanélkülivé válik. Különösen nehéz helyzetbe kerültek azok a családok, ahol a férj munkája szűnt meg. Noha a magyar családok évtizedek óta a kettős jövedelemre rendezkedtek be, a férfiak általában a főmunkahelyükön is többet kerestek (a nők átlagos jövedelme a férfiakénak mintegy hetven százalékát érte el), ezen kívül a második gazdaságban is magasabb arányban vettek részt. A munkanélkülivé válással nemcsak a főmunkahelyükön elérhető keresettől estek el, de informális kapcsolataik is megrendültek, így a kiegészítő kereseteik is bizonytalanná váltak. A *munkanélkülivé vált férfiak önképe, mint családfenntartóké rendült meg*, nehezen tudják elfogadni, hogy feleségük, esetleg felnőtt, kereső gyerekeik jövedelméből, illetve a különféle szociálpolitikai juttatásokból él a család. Az ilyen helyzetbe került családok egy részére jellemző a szorosabb családi összekapaszkodás, más részük kifejezetten dezintegrálódik. A munkanélkülivé vált férfiak körében az alkoholizmus, illetve a különféle egészségkárosodások mértéke növekszik (Simonyi, 1995).

Kisvállalkozások

Az önállóságot választók főként a több szakmát ismerő, jó szociális tőkével rendelkező, magasabb iskolai végzettségű csoportokból kerültek ki. Leggyakrabban fiatal vagy

középkorú házas férfiak váltak vállalkozóvá, olyanok, akik városban laknak, szaképzettek, kapcsolódnak tudnak nyereséges szolgáltatásokhoz, vagy az idegenforgalomhoz.

De a munkanélküliség és az önfoglalkoztatás is fontos ösztönzője volt és maradt az új vállalkozások létrejöttének. A kisvállalkozások egy jelentős része családi vállalkozás. Egy közelmúltban végzett kutatás szerint a házas vállalkozók 60 százaléka számolt be arról, hogy házastársa is részt vesz teendőinek ellátásban: „... majdnem minden bt., kft., kis bolt vagy műhely mögött ott áll a segítő család és rokonság” (*Kuczi, 2000:73*). *Család és a vállalkozás* mégis más és más. Előfordul, hogy kiegyensúlyozott marad a család, közben viszont nem sikerül a vállalkozás, s arra is akad példa, hogy az üzleti kudarcok felemészítik a tagok erejét vagy tönkreteszik kapcsolatukat.

A kisvállalkozások, mint szervezetek jelentékeny része instabil, a válsághelyzetre adott kreatív, de ideiglenes megoldás, „kényszervállalkozás” (*Katila, 1993*). A *bizonytalanság* azonban nemcsak a kisvállalkozókra jellemző, hanem az egész jövedelem-szerző helyzetre (*Somlai, 1995*). A privatizálás, a piacgazdaság kiépítése nem számolta fel a „második gazdaság”-ot és nem csökkentette, hanem valószínűleg tovább növelte a „láthatatlan jövedelmek” súlyát a családok bevételeiben. Mindenesetre a családok többsége még mindig „több lábon” áll a gazdaságban: a főfoglalkozásból és juttatásokból származó jövedelmek mellett továbbra is nélkülözhetetlenek a mellékfoglalkozásokból, alkalmi munkavégzésekből, kistermelésből származó bevételek, az önellátás illetve személyközi hálózathoz kapcsolódó „reciprok” munkavégzés vagy szolgáltatás. Az ilyen kölcsönös segítségben meghatározó szerepe van a családi és rokonsági kapcsolatoknak.

Jövedelmi egyenlőtlenségek

A kapitalizmus kibontakozása s főként a munkanélküliség terjedése megrendítette a szociális létbiztonságot, hiszen sokak számára *növekvő szegénységgel* járt a privatizáció. Különböző számítások a népesség 20–30 százalékára teszik azok arányát, akiknek jövedelme a létminimum alá esett vissza. A 90-es években a gyermeknevelés terhei folyamatosan növekedtek és sok szülő ma sem tudja biztosítani a kisgyereke gondozáshoz szükséges feltételeket, a fűtést, melegvizet, élelmet, stb. Főleg a sok gyerekes családokat érinti ez, de magas a szegények aránya a falusi kisebb településeken, az egyedül álló nyugdíjasok között és a cigányok körében is (*Ferge, 2002*).

A munkanélküliség és a szegénység az átlagnál jóval nagyobb mértékben sújtja a *cigányságot*. A helyzet súlyosságát mutatja, hogy jelenleg a cigány gyerekek több, mint a fele olyan háztartásban él, melyben egyáltalán nincs aktív kereső. Helyzetüket megalapozottan hasonlította egy szociológiai elemzés szerzője a legreménytelenebb amerikai nagyvárosi fekete gettó lakóinak helyzetéhez (*lásd Kertesi, 1995*). A szegénység mellett a roma lakosság kénytelen szembenézni az erősödő előítéletekkel is.

A szegények mellett kialakult az új gazdagok vékony rétege s a rendszerváltás óta erőteljesen növekednek a jövedelmi *egyenlőtlenségek* Magyarországon. Ezt a tendenciát fokozta a politikai és kulturális intézmények átalakulása. Így például az iskola-rendszer változása, a magániskolák megjelenése s az állami oktatás elszegényedése,

ami ugyancsak azoknak kedvezett, akik anyagiakban vagy kulturális tőkében, esetleg mindkettőben gazdagok, s akik a fővárosban és néhány nagyvárosban élnek.

Szocializáció, kapcsolatok, életformák

Szülők és gyerekek

A szülők és gyerekek kapcsolatának alakulása a hosszabb távú, több évtizedes tendenciákat követi hazánkban is. Ezek közül ki kell emelni a tekintélyelvű *nevelési normák gyengülését és a megengedő nevelés* gyakorlatának erősödését a családokban. Ez a gyakorlat a gyermeki világ értékeinek és a fiatalok új, nemzedéki kultúrájának fokozott elismerésén, a fejlődés- és neveléslelektan, illetve a pedagógia huszadik századi felismerésén alapult. Azokon a felismeréseken, melyek a felnőttkori személyiség, karakter és kapcsolatalakítás eredetét főként a gyerekkori nevelésből, a korai szocializáció gyakorlatából eredeztették (*Vajda, 1994*). Ennek megfelelően változtak meg a jutalmazás és büntetés családi és iskolai módszerei, s ez a változás együtt járt a gyerekek jogainak és önállóságának előtérbe kerülésével. Ugyanakkor azt is tapasztaljuk, hogy a dolgozó szülők nem tudnak elegendő időt és érzelmi támaszt nyújtani gyerekeiknek. A gyerekek szabadabbak, de magukra hagyottak. Emellett, a televíziózás, az internet és a modern tömegkultúra más eszközeinek elterjedésével, használatának fokozódásával a szülők és pedagógusok egyre kevésbé tudják ellenőrizni azt, hogy a gyerekek mit tudnak meg a felnőtt világról.

Az utóbbi évtizedben átalakultak a *szülők és gyerekek közötti kapcsolati mintázatok* is. A mai fiatal szülők a korábbi generációkhoz képest kevésbé idegenkednek attól, hogy együtt játsszanak gyerekekkel, együtt töltsék a hétvégét és a szünidőt, együtt utazzanak. Magyarországon ugyancsak gyengültek – bár egyáltalán nem tűntek el – azok az összefüggések, melyek a házastársak nemi és szülői szerepe között vannak, s ez befolyásolja a gyerekek nemi identitásának alakulását is. A női munkavállalás elterjedésével gyakoribbak lettek a családon belüli szerepcserék. A mai apák többet vannak együtt gyerekeikkel, inkább vesznek részt életükben, mint a korábbi nemzedékek férfitagjai. Mindez befolyásolja a nemi identitás gyerekkori alakulásának folyamatát is.

A nevelési normák megváltozása közben sem szűnt meg azonban a tekintélyelvű nevelés és a gyerekek elleni, családon belüli erőszak. Miként a tartós elhanyagolás, úgy a rendszeres kényszer és erőszak is a gyerekek egészségét és fejlődését *veszélyeztető* fő tényezők közé tartozik. Kevés adatunk van erre vonatkozóan, de a rendelkezésünkre álló ismeretek szerint minden nyolcadik felnőttet vertek több-kevesebb rendszerességgel a szülei és a jelenlegi anyák közül minden hetedik beismeri, hogy ő szokta bántalmazni gyermekét (*Tóth, 1999*). A csecsemőgondozás felügyeletét végző védőnők, gyermekorvosok és pedagógusok körében végzett felmérések (*lásd: Barkó, 1995*) azt tanúsítják, hogy néhány hónapos kortól a felnőttkor elérésig terjedő valamennyi korcsoportban találni megkínzott, súlyosan bántalmazott gyerekeket Magyarországon. Fontos megjegyezni, hogy a magyar felnőtt társadalom jelentős része a gyereknevelés normális részének tekinti a gyerek rendszeres, vagy alkalmankénti megveré-

sét, főleg ha a gyerek azt „megérdemli”. A bántalmazó szülők az esetek egy részében jót akarnak gyereküknek, például jobb iskolai teljesítményre akarják őket sarkallni. Ilyenkor a teljesítményelvű társadalmi normáknak való görcsös megfelelni akarás munkál a szülőben. Az esetek egy másik csoportjában a szülő saját tehetetlenségét, frusztráltságát, élete feszültségeit vezeti le gyermeke (és tegyük hozzá: házastársa) érzelmi és fizikai bántalmazásában.

Említettük már, hogy a *gyerekes családok jövedelmi helyzete* több éve romlik Magyarországon. Sokan süllyednek a szegénységi szintre és az alá is, s közülük egyre többen találni nélkülöző gyerekeket. Növekszik a fiatalok munkanélküliség, alkoholizmus, a drogfüggőség, s a gyerekkorú (14 év alatti) és fiatalokú (14–18 éves) bűnelkövetők száma is. A bűnöző gyerekek többsége nem a veszélyeztetettként nyilvántartottak közül kerül ki és nem felbomlott családban él, de a gyerekek veszélyeztetéséhez családon belüli kapcsolati tényezők és szülői magatartásformák is hozzájárulnak.

A társadalmi átalakulás rányomja bélyegét a szülői funkciók ellátására, illetve a családokon belüli nemzedékek közötti kapcsolatokra is. A gazdasági visszaesés és csökkenő életszínvonal súlyos terhet jelentett valamennyi nemzedéknek, s befolyásolta attitűdjüket és normáikat. A kilencvenes évek közepén négy országban (Oroszországban, Lengyelországban, Németországban – ezen belül külön az egykori NDK-ban – és Magyarországon) mérték fel a fiatal szülők attitűdjeit. Az eredmények összehasonlítása azt mutatta, hogy a jelentősebb különbségek nem annyira az országok között, mint inkább az egyes országokon belül alakultak ki, és pedig főleg a munkavállalási esélyek és gazdasági kilátások függvényében (*S. Molnár, 1994*).

A család világa sokféle feszültségeket tartogat a gyerekek egy részének. Ilyen az, amikor szövetségesként vonják be válásuk folyamatába s állítják választás elé őket szülei. A mai anyák és apák közül már 10–15 százalék nevelkedett egyik vagy mindkét szülő nélkül, főként a szülők válása miatt (*lásd Kamarás, 1995*), s egyes becslések szerint (*lásd Hoóz, 1995*) a gyerekek 16–18 százaléka él ilyen családban. Az *egy szülő család* háztartások többségében az anya él együtt egy több gyerekével. Az ilyen családok életszínvonala minden társadalmi rétegben alacsonyabb, mint a teljes családoké. Az egyszülő családokban élő gyerekek gyakrabban betegednek meg, közöttük több a veszélyeztetett, a bűnöző, többen kerülnek állami gondozásba.

Az utóbbi évtizedben meghosszabbodott a gyerekkor és ifjúkor, megnőtt az az időszak, amit a felnövekvő nemzedék tagjai szüleikkel együtt, azok családjában és háztartásában töltenek el (*Somlai, 1997*). Magyarországon is megfigyelhetők azok a jelenségek, amikre felfigyelt a nemzetközi szociológia (*Hurrelmann, 1994*), s melyek a *post-adolescence-korral* járnak, mint például a felsőfokú tanulmányok elhúzódnása, a házassági és pályaválasztási döntések, illetve a gyerekvállalás késleltetése.

Pluralizálódó életformák és válságok

A családok helyzetét nagyban meghatározza a létszám, összetétel és szervezeti forma, melynek változékonysága mindig, a korábbi nemzedékek életében is megfigyelhető volt. A mai családszociológia egyik fontos megállapítása szerint azonban a *családtípusok* fokozódó pluralizációja megy végbe a fejlett országok jelenkori társadalmában (ezt

tárgyalja Vaskovics László itt következő tanulmánya is). S a családtípusokhoz hozzátehetjük a párkapcsolatok, s még általánosabban az *életformák* pluralizációját.

Magunk is utaltunk ilyen jelenségekre korábban. Az ezredvég Magyarországn az életvitel és életmód egyre többféle változata tapasztalható. Ez bizonyára összefügg azzal, hogy a rendszerváltás, a globalizáció és más tendenciák hatására egyidejűleg következett be az egyéni szabadság tágulása és a különféle kényszerek erősödése. Az életformák változatos alakulása irányába hatott a különféle vállalkozási, kommunikációs és mobilitási lehetőségek kiszélesedése ugyanúgy, mint a megélhetési, tanulási és egyéb kényszerek ereje. Ennek megfelelően egyaránt járhat fejlődéssel és válsággal az életformák, az egyéni és családi életvitel pluralizációja. A válságjelenségek közül most azokat emeljük ki, melyekről alaposabb társadalomtudományi elemzések készültek.

Hazai és nemzetközi szempontból legfeltűnőbbek talán a rendkívül *magas mortalitási adatok*, melyek az egész magyar népességre és ezen belül is elsősorban a középkorú férfiakra jellemzőek. Ezt a tendenciát legélesebben a születéskor várható átlagos élettartam értékei mutatják. A magyarországi férfiak esetében ez 65 év, kevesebb, mint az európai országok túlnyomó többségében. A halálozási arányok az 1970-es évek óta folyamatosan romlottak s ez a tendencia csak az utóbbi néhány évben kezdett megállni, s talán visszafordulni. A halálokok között kiemelkednek a szív- és érrendszeri betegségek, s ezek is elsősorban a férfiakat sújtják. A mortalitást elemző demográfusok *epidemiológiai korszakváltásról* beszélnek s arról, hogy az egyének életésélyeit tekintve Magyarország a harmadik világba „hullott” (*Józan, 1994*).

A magas halálozási arányok szorosan összefüggnek a *népesség kritikus egészségi állapotával*, az alkoholizmussal, dohányzással, a túlhajszolt életmóddal. Évtizedek óta igen magas Magyarországon az egy főre jutó alkoholfogyasztás. A felnőtt lakosság mintegy 12 százaléka nagyivó, az alkoholisták száma a májzsugorból eredő halálokok alapján becslve 500–600 ezer lehet (*Münnich, 1994*). Az alkoholisták többsége férfi, de jelentősen nő az alkoholfogyasztás a nők körében is. Folyamatosan emelkedik a dohányzók száma, s jelenleg már a 15–64 év közötti népesség 35 százaléka dohányzik. Ezen belül kissé csökkenőben van a férfiak, és emelkedőben a nők között a dohányzók aránya.

A rendszerváltás óta évről-évre nő a *pszichiátriai kezelték* száma is. Az 1990-es évek közepén 130 ezer pszichiátriai beteget tartanak nyilván, számuk évente 20 ezerrel nő. A betegek fele 30–50 év közötti, negyedrésze pedig az idősek, a 60 éven felüliek közül kerül ki. Ugyanakkor a rendszerváltás javulást hozott az *öngyilkossági* mutatókban. 1980-ban 100 ezer 15 éves és idősebb férfira 83,5 öngyilkosság jutott, ez a szám 1994-re 68,9-re csökkent. A 15 éves és idősebb korú nők hasonló adatai 33,3 és 20,3 voltak (*lásd Társadalmi helyzetkép, 1996*).

SOMLAI PÉTER & TÓTH OLGA

IRODALOM

ANDORKA RUDOLF – SPÉDER ZSOLT (1997) Szegénység. In: *Az ajtók záródnak*. Magyar Háztartás Panel Műhelytanulmányok. TÁRKI, BKE 1997.

BARKÓ ÉVA (1995) (szerk) *A gyermekbántalmazás Magyarországon*. Bp. Népjóléti Minisztérium.

- CSEERNÁK JÓZSEFNÉ (1996) Házasság és válás Magyarországon, 1870–1994. *Demográfia*, 1996. 2–3. szám. pp. 108–135.
- Demográfiai Évkönyv (2000) KSH, Budapest.
- FERGE ZSUZSA (2002) Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban. *Szociológiai Szemle*, No. 4. —33.
- FREY MÁRIA (2002) Nők és férfiak a munkaerőpiacon. In: *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*, 2001. TÁRKI, 2002.
- HOÓZ ISTVÁN (1995) A családképzés és családfeloztás különböző formáinak alakulása. *Demográfia*, XXXVIII, 1. sz. 22–46. old.
- HURRELMANN, KLAUS (1994) (ed) *International Handbook of Adolescence* – Greenwood Press.
- JÓZAN PÉTER (1994) *A halálzási viszonyok alakulása Magyarországon 1980–1992* – Budapest, Central Statistical Office.
- KAMARÁS FERENC (1996) Születési mozgalom és termékenység. *Statistikai Szemle*, 74. évf. pp. 662–679.
- KASSAI MELINDA (1995) A gyermekkorban elszennvedett, családon belüli erőszak szerepe az életút későbbi alakulásában. *Esély*, 4. sz. 77–91. old.
- KATILA, S. (1993) Forced Enterprenuership. *Replika*, No. 11–12, pp. 267–277.
- KERTESI GÁBOR (1995) Cigány foglalkoztatás és munkanélküliség a rendszerváltás előtt és után. *Esély* 4. sz. 19–63. old.
- KLINGER ANDRÁS (1996) Magyarország népességfejlődése. *Statistikai Szemle* 1996. 8–9.
- LAKY TERÉZ (1994) *A magyar társadalom életmódjának változásai az 1976–77., az 1986–87. és az 1993. évi időmérleg-felvételek alapján*. KSH, Budapest 1994.
- MÜNNICH IVÁN (1994) A deviáns viselkedésmódok alakulása Magyarországon: rövid statisztikai áttekintés. In: Münnich I. – Moksony F. (eds.) *Devianciák*, Közélet Kiadó, Budapest 1994.
- Népszámlálás 2001. 2. Részletes adatok a képvisleti minta alapján. KSH 2001.
- PONGRÁCZ TIBORNÉ (1994) Változások a magyar családban. *INFO-Társadalomtudomány*, 1994. 30. szám.
- S. MOLNÁR EDIT (1994) Kisgyermekes szülők családi étellel kapcsolatos attitűdjei. *INFO-Társadalomtudomány*, 1994. 30. szám, 59–64. old.
- SIMONYI ÁGNES (1995) Munka nélkül. *Szociológiai Szemle*, 1995. 1. 55–70. old.
- SOMLAI PÉTER (1995) Bizonytalanul. A családok helyzete Kelet-Közép-Európában. *Esély*, 2. sz. pp. 47–58.
- SOMLAI PÉTER (1997) *Szocializáció. A kulturális átöröklés és a társadalmi beilleszkedés folyamata*. Bp. Corvina k.
- Társadalmi helyzetkép (1996) KSH Budapest, 1996.
- TÓTH OLGA (1994a) A házassággal, a válással és az együttéléssel kapcsolatos attitűdök. *INFO-Társadalomtudomány*, 1994. 30. szám.
- TÓTH OLGA (1999) Gyerekbántalmazás a családban. *Educatio*, 1999. tél pp. 706–716.
- VAJDA ZSUZSANNA (1994) *Nevelés, pszichológia, kultúra*. Dinasztia kiadó.

EDUCATIO

PEDAGÓGIA SZOCIOLÓGIA HISTÓRIA ÖKONÓMIA PSZICHOLÓGIA POLITOLÓGIA

CSALÁD

A HÁZASSÁG ÉS CSALÁD VÁLTOZÁSAI AZ EZREDFORDULÓ MAGYARORSZÁGÁN	339	<i>Somlai Péter & Tóth Olga</i>
A CSALÁD FEJLŐDÉSE EURÓPÁBAN	349	<i>Vaskovics László</i>
„EGY NAPOM TÍZ ÉV MÚLVA”	365	<i>H. Sas Judit</i>
TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ ÉS CSALÁDI SZOLIDARITÁS	384	<i>Utasi Ágnes</i>
TÁRSADALMI ÉRTÉKMINTÁK, POLITIKAI ORIENTÁCIÓK	404	<i>Örkény Antal & Szabó Ildikó</i>
SZOCIALIZÁCIÓS MINTÁK ÁTÖRÖKÍTÉSE CIGÁNY-ZENÉSZ CSALÁDOKBAN	431	<i>Békési Ágnes</i>

A CSALÁD FEJLŐDÉSE EURÓPÁBAN

TÁRSADALMI-DEMOGRÁFIAI TRENDEK

ATANULMÁNY ELSŐ FEJEZETÉBEN AZ EURÓPAI családfejlődés releváns, demográfiai trendjeit mutatom be néhány népességstatisztikai adat segítségével. Később – szintén csak nagy vonalakban – az európai háztartás- és családtípusok leíró családstatistikai ábrázolására vállalkozom. E leíró részt a családkutatásnak a házassággal, a szülői magatartással és a családdal kapcsolatos véleményekre vonatkozó eredményeinek rövid leírása követi. A második fejezetben a bemutatott adatok családpszichológiai magyarázatára teszek kísérletet. A harmadik fejezetben az adatokat modernizációelméleti szempontból közelítem meg. Az utolsó fejezetben a társadalmi lehetőségek növekedéséből és a családtípusok pluralizációjából fakadó, a fiatalokat érintő kockázatokat és esélyeket vitatom.

A demográfiai keretfeltételek és a velük összefüggő családfejlődés Európában

Az ezredfordulón az EU lakossága egy felgyorsult öregedési folyamattal szembesül, amely az alábbi trendekkel jellemezhető (lásd *Amt für amtliche Veröffentlichungen der Europäischen Gemeinschaft 2000*).

A várható életkor növekedése: 1998-ban az EU-országokban a születéskor várható átlagos élettartam a nőknél 80,8 év, a férfiaknál 74,5 év volt, ami a nőknek a népességben belüli nagyobb arányát eredményezi.

Csökkenő termékenység: 1998-ban egy nőre átlagosan 1,45 gyermek jutott, s ezzel Európa mondhatta magáénak a legalacsonyabb termékenységi arányszámot, jóllehet jelentősek a különbségek az északi és a déli tagállamok között.

Kevesebb a 15 éven aluli: a 15 éven aluliak száma az utóbbi 30 évben egyötödével csökkent, és az „Eurostat” statisztikai adatai szerint ez a trend századunk elején is folytatódik.

A népesség munkaképes korú része egyre idősebb: a fiatalabb generáció tagjainak alacsonyabb és az 50 éven felüliek növekvő száma tovább erősíti ezt a trendet.

A 65 éven felüliek növekvő száma: az idősek e csoportjának a népességben belüli aránya gyorsan emelkedett az EU-ban (1960: 10,6; 1998: 15,9 százalék). Ez a trend a következő évtizedekben még meghatározóbb lesz.

A nagyon idősök aránya gyorsan nő: a 80 éven felüliek számának növekedése lett a népesség öregedésének legjellemzőbb trendje. Az előrejelzések azt mutatják, hogy abszolút számuk a következő évtizedben egyharmadával nőni fog.

E trendekben jelentősek a különbségek az egyes európai országok között (*Höpflinger 1997*). Idősök legnagyobb arányban Olaszországban, Spanyolországban és Németországban találhatók. Ezekben az országokban arányuk 2010-ben előreláthatólag 30 százalék körüli lesz. Ezzel szemben Írországban ugyanez az arányszám kb. 18 százalék lesz. Ez azt jelenti, hogy a generációk között egy markáns és új egyenlőtlenség lép fel a legtöbb nyugat-európai országban. Az ebből keletkező társadalmi és szociális problémák a jövőben erősödni fognak, hisz az 55–65 évesek körében a foglalkoztatottak aránya csökken: ma arányukat tekintve jóval kevesebben állnak közülük munkaviszonyban, mint 30 évvel ezelőtt. Így Európában alig több mint egyharmaduk (36 százalék) rendelkezik munkaviszonnyal, jóval több férfi (52 százalék), mint nő (29 százalék). Az egyes európai országok közt ugyanakkor jelentős különbségek tapasztalhatók e tekintetben. Svédországban például az 55–65 évesek korban foglalkoztatottak aránya 50 százalék, ami majdnem a kétszerese az Európai Unió átlagának, vagy Dániának, Portugáliának és az Egyesült Királyságnak. Ezzel szemben Belgiumban, Franciaországban, Olaszországban, Luxemburgban és Ausztriában ugyanez az arányszám kisebb, mint 30 százalék.

Egyrészt tehát látunk egy általános trendet, amely a lakosság demográfiai előrejelzésének irányába mutat, másrészt jelentősek a különbségek a tekintetben, hogy milyen hosszú ideig maradnak az egyének a munkaerőpiacon. A hosszabb ideig tartó munkaerőpiaci jelenlét valószínűleg erősen függ a részmunkaidős állások elterjedtségétől. A részmunkaidős álláshelyek száma a legtöbb nyugat-európai országban növekszik.

A termékenységekben megmutatkozó visszaesés folyamata a hatvanas években kezdődött: először az északi, egy évtizeddel később már a mediterrán országokban is. Az északi tagállamokban ugyanakkor a nyolcvanas évek vége és a kilencvenes évek eleje között újra megnöttek a termékenységi mutatók. Ma a legalacsonyabb termékenységi mutatókat a mediterrán országokban találjuk, az utolsó helyeket Spanyolország és Olaszország foglalja el: egy nőre itt kevesebb, mint 1,2 gyerek jut. Ez egyben azt is jelenti, hogy a déli államokban gyorsabb az előrejelzés, mint az északiakban.

Az a demográfiai fejlődés, amely az idősebb emberek – leginkább a 80 éves és idősebbek – növekvő számával írható le, valamint a munkahelyen eltöltött éveknek a képzés meghosszabbodása és a kényszernyugdíjazás intézménye miatt ezzel párhuzamosan csökkenő száma oda vezetett, hogy új nyomás nehezedik a generációs kapcsolatokra, ami kihat a családtípusokra és a generációk közötti kapcsolatokra is.

Háztartástípusok és családtípusok

Az EU-tagállamaiban a családszerkezet folyamatos átalakulása figyelhető meg, ami a házasságra, a családalapításra, illetve annak felbontására vonatkozó magatartásmin-ták megváltozásával hozható összefüggésbe (*Hoffmann-Nowotny, Fux 2000; Roussel*

1998; Gullstaedt 1997). E fejlődés legfontosabb tényezői a következők (*Amt für amtliche Veröffentlichungen der Europäischen Gemeinschaft 2000*).

Kevesebb és későbbi időpontban kötött házasság: a házasságkötések száma az egész Európai Unión belül csökken. Míg 1960-ban 1000 lakosra 7,9 házasságkötés jutott, addig e mutató értéke 1980-ban már csak 5,1 volt. Ugyanakkor a házasulók életkora egyre magasabb lett.

Nő az élettársi kapcsolatok száma: az élettársi kapcsolatok az északi államokban széles körben elterjedt, és a párok mintegy egynegyedét érinti – leginkább a fiataloknál gyakori. Jóllehet a házasságon kívül együttélés a mediterrán országokban is terjed, számuk még nem túl jelentős.

Gyakoribb a válás: a házasságok egyre kevésbé tartósak, a válások aránya viszonylag magas – főleg az északi tagállamokban és az Egyesült Királyságban.

Több a házasságon kívül született gyermek: az EU-ban minden negyedik gyermek házasságon kívül születik, jóllehet e tekintetben figyelemreméltó különbségek tapasztalhatók az északi és a déli tagállamok között.

Nő a gyermeküket, gyermekeiket egyedül nevelők száma: 1995-ben az EU lakosságának 7 százaléka élt ebben a családformában (az esetek 90 százalékában az édesanya nevelte a gyereket).

Egyre ritkábbak a kibővített háztartások: a nukleáris családból és még egy vagy több családtagból (például a nagyszülőkből) álló háztartások száma és relatív gyakorisága fokozatosan csökkent. Ennek ellenére az ilyen háztartások még ma is nagyon fontosak a mediterrán országokban.

A nukleáris család továbbra is dominál: az EU-államokban az egy párból és gyerekekből álló család változatlanul a leggyakoribb háztartástípus (az emberek 55 százaléka él ilyen háztartásban), de jelentősége egyre csökken. Ezzel szemben nő a gyermektelen párok aránya (1995: 19 százalék).

A leghagyományosabb családmintákat és háztartástípusokat a déli tagországokban és Írországban találjuk. Ezekben az államokban kevesebb a válás és ritkább az élettársi kapcsolatok száma. Ritkábban kerül sor a háztartástípus megváltoztatására is, és az európai átlag felett van a háztartások átlagos nagysága (3,1–3,4 fő háztartásonként). Ez egyrészt a még szüleikkel együtt élő 16–30 éves fiatalok magas arányával (ez Olaszországban az érintettek kb. kétharmada), másrészt a háromgenerációs háztartások nagy számával (Görögországban az összes háztartás 20 százaléka) hozható összefüggésbe. Ide tartozik az is, hogy a gyermektelen párok és a gyermekeiket egyedül nevelő szülők aránya alacsony.

Az északi tagállamokban ezzel szemben elmozdulás tapasztalható az új típusú, kisebb háztartástípusok irányába. Ezekben az országokban magas az egyszemélyes háztartások aránya (29 és 31 százalék között), míg a négy vagy több személyből álló háztartások az összes háztartásnak mindössze 20 százalékát alkotják. Továbbá, az északi államokban a legkisebb a szüleikkel együtt élő, 16 és 30 év közötti gyerekek aránya (24 és 34 százalék között), magasabb a gyermektelen párok aránya, valamint itt a legalacsonyabb a háromgenerációs háztartások aránya (3 százalék). A háztartástípusban bekövetkező változások a válások magas számára vezethetők vissza (tíz 1980-ban

kötött házasság közül előreláthatóan négy fog felbomlani, 1960-ban ennek az arányszámnak még csak kettő volt az értéke). Ennek eredményeképpen nagy a gyermekeiket egyedül nevelő szülők, illetve az ilyen családtagokból álló háztartások jelentősége, s kisebb arányban vannak jelen a két szülőből és gyermekeikből álló háztartások. Nagyon gyakori az élettársi kapcsolatok száma, és nagyjából minden második gyerek születik házasságon kívül (a kelet- és közép-európai családtípusok és a családfejlődés bemutatásához lásd Somlai 1997).

A házassággal, a szülői szereppel és a családdal kapcsolatos attitűdök

A következőkben arra keresem a választ, hogyan ítélik meg az EU polgárai a párkapcsolat, a házasság és a gyermeknevelés intézményét általában, illetve az egyéni életvitelre vonatkozó kérdéseket.

A párkapcsolat megítélése. Társadalomtudományi kutatások eredményei évtizedek óta azt mutatják, hogy a párkapcsolat az egyéni életvezetés szempontjából különös megbecsültségnek örvend. A lakosság több mint 90 százaléka tartja „nagyon fontosnak” a párkapcsolatot. E helyütt elég csak arra utalni, hogy egy jó kapcsolathoz nagyon magasak az egymással szembeni elvárások. Ez a fiatalabb generáció képviselőire is vonatkozik, és gyakorlatilag nincs különbség a házasságon belüli, illetve azon kívüli kapcsolatok között az ilyen elvárásokban (egymás iránti vonzalom, közös felelősségvállalás, összhang a szexuális élet terén és hűség; ugyanakkor a saját személyiség elfogadtatása, mint a párkapcsolat szükséges alapfeltétele).

A házasság és a család (szülői szerep) megítélése. A család szubjektív jelentőségével kapcsolatos kutatásokban különbséget kell tenni házasság és család között. A házasságra vonatkozó eredmények a következőképpen foglalhatók össze: a házasságot már nem tekintik korlátlanul a párkapcsolat és a családalapítás alapvető feltételének. Ezzel kapcsolatban megfigyelhető egy, a hatvanas évektől húzóódó általános trend, valamint egy jelentős különbség az idősebb és a fiatalabb generációk között a tekintetben, hogy egyre több fiatal vonja kétségbe a házasság „alapvető szükségszerűségét”.

Saját kutatásaink Németországban azt is mutatják, hogy a legtöbb fiatal nem zárja ki saját maga számára a házasságkötést. Mindössze 10 százalékuk utasítja el a maga számára a házasságkötést. A többség mind a ma napig szeretne megházasodni; mások függőben hagyják ez irányú döntésüket (*Schneewind, Vaskovics et al. 1997; Vaskovics, Rupp 1997; Vaskovics 1997*).

A házassághoz a hűséget leginkább az Egyesült Királyságban, Hollandiában, Írországban és Dániában tartják fontosnak. Ezzel szemben a franciáknak csak a fele véli úgy, hogy a hűség a házasság szempontjából alapvető fontosságú lenne. Szintén Franciaországban a legkisebb azok aránya, akik szerint a házasság az *igazi vonzalom bizonyítéka*. Európában leginkább a spanyolok értelmezik így a házasságot. Átlagon felül látják a házasságban a *gyermeki jogok garanciáját* a dánok, a görögök és a spanyolok, míg ez a szempont nemzetközi összehasonlításban a luxemburgiak számára a legkevésbé fontos. *A nehézségek áthidalásához és a hétköznapi élet megkönnyítéséhez nyújtott*

segítségét főként a spanyolok, a görögök és a németek érzékelik a házasság intézményében, ugyanezek a szempontok az Egyesült Királyságban alig számítanak lényegesnek. Főleg a spanyolok szemében tűnik a házasság egy *magánügy felesleges intézményesítésének*. A többi országhoz képest Spanyolországban és Franciaországban a legnagyobb azok száma, akik szerint a házasságkötéssel a felek *társadalmi nyomásnak engedelmesskednek*; ugyanezt a nézetet Dániában és Olaszországban csak kevesen osztják. Görögországban magas az aránya azoknak, akik szerint a házasság nem más, mint *lemondás a személyi szabadságról*, illetve *megrekedés a rutinban*. Ezt a nézetet csak Spanyolországban és Franciaországban osztják még említésre arányban (lásd „Eurostat” 1995, 49. o. II. Függelék).

Amíg a család kutatások eredményei a *házasság* intézménye leértékelődésére utalnak, addig a *szülői szerep* – és ezzel együtt a család – megítélése változatlanul magas. Viszonylag kevés az olyan fiatal, aki eleve nem akar gyereket, és élete tervezése során a gyereket kizárja. E tekintetben alig számottevők a különbségek az egyes generációk, illetve a férfiak és a nők között. A jelentős többség – a fiatalabb generáció képviselői körében is – szülő szeretne lenni valamikor, vagy legalábbis nem zárja ki ennek a lehetőségét.

Ha az embereket az egyes életszférák általános fontossága felől kérdezzük, egy olyan rangsort kapunk, ahol a család áll az első helyen (a megkérdezett európaiak 96 százaléka szerint számít a család egy általánosan fontos életszférának). Ezt követi a munka (90 százalék), a barátok és ismerősök (88 százalék), a párkapcsolat (84 százalék) és a szabadidő (84 százalék). A vallást és a politikát az európaiak többsége inkább lényegtelennek tekinti. Mindössze 39 százalékuk jelölte meg a vallást általánosan fontos életszféraként, a politikát pedig csak 36 százalékuk (lásd FB 39, Commission of the European Community 1993, 83. o. I. Függelék).

A házasságon kívüli együttéléssel kapcsolatos nézetek terén is különbségek vannak az egyes európai országok között. Az élettársi kapcsolatok határozott elutasítása figyelhető meg Írországból, Olaszországból és Portugáliából. Az élettársi kapcsolat pozitív megítélése messze Luxemburgban a legelterjedtebb. Belgiumban és Németországban is magas a pozitív értékelése. A házasságlevél nélküli együttélés a leghatározottabb elutasításra Görögországban és Írországból talál (lásd „Eurostat” 1995, 50. o.).

A polgári-keresztény házasságmodell az utóbbi évtizedekben veszített az érvényességéből. Ez részben még olyan országokra is vonatkozik (Olaszország és Írország), amelyek hosszú időn át a hagyományos házassági erkölcs fellegvárainak számítottak (lásd Höllinger 1992). Ez a fejlődés konkrétan három indikátoron keresztül mutatkozik meg: a házasságon kívüli szülések növekvő aránya, a házasság előtti, illetve házasságon kívüli együttélések növekvő aránya és a válások gyakoriságának emelkedése. Mindhárom indikátor esetén nagyok azonban az interregionális különbségek, és egy európai összehasonlítás során aligha lehet konvergenciáról beszélni. Részben változatlanul fennáll egyfajta különbség Észak- és Dél-Európa között, amely az iparosodást megelőző családmintákkal hozható összefüggésbe.

Ha a házasság intézményi jelentőségének megítélésekor figyelembe vesszük a házasságon kívüli születések arányát, akkor meg kell állapítanunk, hogy sok európai

országban (és pedig Észak- és Közép-Európában) válik el fokozottabban egymástól a házasságkötés és az anyaság. A régiók közti különbségek e téren jelentősek: a kilencvenes évek elején a házasságon kívüli születések aránya 3 százalék (Görögország) és 50 százalék (Svédország) között mozgott. Míg Dániában és Svédországban – a házasságon kívüli életközösségek korai megjelenése miatt – már 1980-ban is sok házasságon kívül született gyermeket tartottak nyilván, addig más országokban ez a trend csak a nyolcvanas években erősödött fel. Ez főleg Franciaországra és az Egyesült Királyságra vonatkozik, míg Nyugat-Németországban és Hollandiában kevésbé feltűnő. A házasságon kívüli születések nagy arányban fordulnak elő egyrészt az új német tartományokban, de Szlovéniában is, amely ebből a szempontból hasonló fejlődést mutat, mint Ausztria. Ugyanez mondható el a Finnországgal kulturális rokonságot felmutató balti államokról (Észtország, Lettország).

A legtöbb európai országban polarizáció figyelhető meg a (házasságon belül vagy azon kívül) családot alapítók és az olyan egyedül élők között, akik nem válnak szülővé. Az utóbbiak aránya, ha lassan is, de folyamatosan emelkedik (lásd Hradil 1995).

Az okok kevésbé egyféle családellenességben keresendők, mint inkább abban, hogy azok közül, akik eredetileg családot terveztek, egyre többen maradnak gyermektelenül. Különböző életkörülmények vezetnek ahhoz, hogy a kapcsolatokból még a tervezett gyerekek sem jönnek világra. Egyrészt megfigyelhető a gyermektelenek számának növekedése (jelenleg Európa-szerte átlagosan 25–30 százalék), másrészt a családok egyre kisebbek, mert a tervezett második, harmadik s főleg negyedik gyerek mégsem születik meg – az ún. sokgyermekes családok egyre ritkábbak.

Ugyancsak pluralizáció létezik ezen kívül a rövid ideig tartó házasságok (amelyek relatív rövid idő után válással érnek véget) és a hosszú ideig tartó házasságok között. Ez utóbbiak élettartama (figyelembe véve az emberek várható, nagyon magas átlagos élettartamát), rendkívül hosszú lehet, akár a 40 évet is meghaladhatja. Jóllehet az ilyen házasságok aránya Európában alig kétharmada az összes házasságnak, ami történelmi összehasonlításban mégis egyedülálló jelenségnek számít: soha nem voltak ilyen nagy számban, ilyen sokáig tartó házasságok, mint manapság.

Felbontott házasságból, amennyiben van gyerek, egyszülős család vagy – újráházasodás esetén (kb. az esetek kétharmadában) – ún. követő család keletkezik.

A családtípusok pluralizációja szintén megfigyelhető. A korábbi évtizedekhez képest egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert Európában azok a családtípusok, amelyek eltérnek a nukleáris családtól (apa-anya-gyerek-gyerekek). Ez különösen vonatkozik az alábbi tendenciákra:

Az egyszülős családok számának (korábban említett) *növekedése* – leginkább az olyanoké, amelyekben az anyák nevelik a gyermeküket.

Az ún. multinukleáris családok számának emelkedése. Ez szintén a válások és újránházasodások növekvő gyakoriságának következménye. Egyre több az olyan apa, aki első házasságából született gyermekét (önkéntesen vagy erre kötelezve) anyagilag támogatja, esetleg magára vállalja a gyermeknevelés jogát és kötelezettségét. Ugyanez vonatkozik az újránházasodásokra is, amennyiben a második vagy harmadik házasságban további gyermekek születnek.

Az ún. *követő családok számának növekedése*. Ez olyan családstruktúrát jelent, amely akkor keletkezik, ha az elvált apa vagy anya újráházasodik, s így az egyik szülő nem a gyermek vérszerinti apja (ritkábban: anyja). Az ilyen családokban felcseperedő fiatalok aránya kb. 40 százalék, s ez az arány továbbra is nő.

Az *élettársi kapcsolaton alapuló családok számának növekedése*. Az élettársi kapcsolatok. Ezek száma és aránya az utóbbi évtizedekben egész Európában rohamosan nőtt, miközben jelentős különbségek tapasztalhatók az egyes országok között e téren (leginkább elterjedtek a skandináv, legkevésbé a dél-európai országokban). A házasságon kívüli együttélés egyre inkább az egyéni élettervezésnek a családalapítást megelőző szerves részévé válik. Az esetek túlnyomó részében ez az életforma akkor megy át házasságba, ha a felek gyereket terveznek, esetleg az már úton is van. Így tekintve, a házasságon kívüli együttélés az esetek többségében egy, a családalapítást megelőző életszakasznak tekinthető. Németországban például alig van olyan első házasság, amelyet ne előzött volna meg élettársi kapcsolat. A gyermekes élettársi kapcsolatok aránya európai átlagban szintén, bár kevésbé ugrásszerű növekedést mutat. A legnagyobb arányokat megint csak a skandináv országokban találjuk, de hasonló a helyzet például Hollandiában is.

Figyelembe véve az emberek átlagos életkorának emelkedését, a két- vagy többgyermekes családok visszaszorulását, megállapítható, hogy relatív és abszolút értelemben is megrövidült az életpályának az a „családi szakaszként” nevezhető része, amelyben a fiatalok közös háztartásban élnek szüleikkel.

Ezzel egy időben növekszik viszont az olyan esetek száma, amikor a szülők felnőtt korú, a szülői háztartásból kikertült gyermekeik felett – anyagi támogatás, vagy egyéb formában – továbbra is szülői gondoskodást gyakorolnak (*Vaskovics 1993; 2000a*). Ugyanők egyidejűleg a „gyermek” kötelezettségét is vállalják öregedő, segítségre és ápolásra szoruló szüleikkel, mostoha szüleikkel szemben. Az így nyújtott jelentékeny segítségnyújtások révén olyan közvetlen rokonok közt jön létre egy „hálózat”, akik nem egy háztartásban, hanem esetleg egymástól nagy távolságban élnek. Itt olyan családi konstellációkról van szó, amelyek a családstatistika számára ugyan megfoghatatlanok, ám mégis rendkívül fontosak a modern ember számára. Egyre gyakrabban keletkeznek három, sőt, tekintettel a várható életkor növekedésére, négy generációt a közvetlen leszármazottak mentén összekötő hálózatok. Hogy ezek aztán egy fedél alatt élnek-e, avagy sem, egyáltalán nem játszik fontos szerepet (*Höllinger, Haller 1990*).

A fenti összefüggésből következik, hogy a család jelentősége (mint az érzelmek és az intimitás színteréé, mint a gyermekek személyiségfejlődésének legfontosabb terepéé, mint egyfajta összetartó közösségéé) Európában növekszik. Nemcsak a szülői szerepkör igen jelentős megbecsültsége miatt, hanem leginkább azért, mert a jóléti állam elérkezett határaihoz a fiatalok élettervezésének támogatásában, leginkább pedig a segítségre és ápolásra szoruló idősebbek megsegítése terén. A tágabb értelemben felfogott (tehát a családi háztartás határain túlmutató) családok iránt egyre nyomatékosabbak lettek az ilyen elvárások.

A társkapcsolatok és a családalapítás dinamikája

A korábban felsorolt fejlődési trendeknek (a házasságon kívüli életközösségeknek, a házasságkötések és a szülői szerepkör változásainak, a válásoknak és egyéb módosulásoknak, amelyek a családok fejlődésének folyamatát érintik) fontos következménye lett a különböző családkonstellációk kialakulása, amelyek a korábbi időkhöz képest nagyobb számúnak tűnnek, vagy legalábbis jobban szemet szúrnak. De valójában e családtypusok – történelmi perspektívából tekintve – nem új keletűek. De érzékenyebben észleli őket mind a tudományos elemzés, mind pedig a nyilvánosság, s ez egyben azt is mutatja, hogy a családról alkotott felfogásunk állandó változásnak van kitéve. Mindenesetre fontos leszögezni, hogy az emberek – és ez különösen vonatkozik a fiatalabb generációra – a keletkezett családtypusokban nem egymással összeegyeztethetetlen alternatívákat látnak, hanem olyan családi életformákat, amelyek egymással összeköthetők. Így vezet út az élettársi kapcsolatból a házasságba, a házasságtól a gyermekvállalásig, és a családok többsége esetén ez a konstelláció hosszú ideig, gyakran az egyik fél haláláig megmarad. Más esetekben felbontják a házasságot, de mindkét fél a gyermeknevelés jogára törekszik, s gyakran közösen szerzik meg azt. A párkapcsolatnak véget vetnek ugyan, szülői kötelezettségüknek azonban eleget tesznek. Egyesek újra házasodnak, új családot alapítanak. Más párok anélkül lesznek szülők, hogy összeházasodnának, némelyikük utólagos házasságkötés mellett dönt. A családi fejlődésfolyamat különböző útjai léteznek tehát, amelyeket az érintettek, de a társadalmi környezet, a társadalom is helyesel, vagy legalábbis elfogad. Ennek ellenére a többség azt a kitaposott utat választja, amelyet a házasságkötésen alapuló, válás útján többnyire nem felbontott, nukleáris családként jól ismerünk.

A nukleáris család mellett azonban mindegyik nyugat-európai országban egyéb család szerkezeti formák is fontossá váltak, így például az egyszülős csonkacsalád, a válás utáni család, a mostohacsalád és a gyermeket adoptáló család. Ez a fejlődés a családi életformák horizontális differenciálódását okozza, s egyben választ jelent komplex társadalmi változásokra. Az ilyen életformák részben ideiglenes jelenségként foghatók fel, például amikor egy csonka családból házasságkötés útján nukleáris család lesz, részben azonban hosszú időtartamú életszakasszá válnak. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az érintettek elítélnék a házasságkötésen alapuló hagyományos nukleáris családot. Utóbbi kvantitatív jelentősége valamelyest csökkent ugyan, de továbbra is érvényes, hogy a legtöbb fiatal ilyen életformára törekszik, vagy legalábbis élettervezéséből nem zárja ki ennek lehetőségét.

Ha csak a nukleáris családokat tekintjük, akkor is elmondható, hogy soha ilyen sok gyermek nem született és nőtt fel ebben az életformában Európában, mint a mai időkben. Elmondható, hogy például a legtöbb nyugat-európai országban soha nem élt annyi felnőtt ilyen családformában, mint manapság. És ha a keletkezett ideiglenes vagy időben nem lehatárolt „alternatív” típusokat is családi életformának tekintjük, akkor annál inkább érvényes az, hogy az egyének a származási és vérszerinti család rokonsági kapcsolatainak differenciált és kifizített hálójába vannak beágyazva, amely-

hez magukat is hozzászámítják, amelyet elfogadnak és megcéloznak. Ebből a nézőpontból tekintve a család és a rokonság szerepe különlegesen fontos Európában.

Sokan átsiklanak azonban a következő tényen: az újonnan alapított az egyes családok (a nemző családok) fennmaradása az alapítástól egészen a felbomlásáig jóval rövidebb ideig tart a mai ember életében, mint korábban. Ennek fő oka az idősebb korban történő házasságkötés, az alacsonyabb gyermekszám, s a születések közötti sokkal rövidebb távolság. A családi életszakaszt, a magas életkor következtében, egy posztfamiális társkapcsolat, illetve apaság/anyaság váltja fel (utóbbi megmarad a gyerekek kiketülése után is). A modern európai társadalomban tehát viszonylag rövid időtartamra terjed ki az egyének életében az a családi életszakasz, amelyben a szülők gyermekeikkel egy háztartásban élnek.

A családalapítás időbeli eltolódását, valamint a házassági és születési arányok statisztikailag kimutatható megváltozását leginkább a gazdasági-társadalmi fejlődés idézte elő, mely a képzés meghosszabbodásával, a nők foglalkoztatottsági arányának emelkedésével járt együtt (lásd *Vaskovics 2000b*). Az össztársadalmi modernizációs hatások – főleg azoknak a vallási szankcióknak az eltűnése, melyek például az egyedülálló szülőket vagy a házasságon kívül együtt élőket sújtották – felerősítették a gazdasági fejlődés említett hatásait. Ettől függetlenül, ahogy már említettük, a nukleáris család változatlanul az uralkodó életforma Európában. A kérdés az, miként értékelhetők azok a szélsőséges pozíciók, amelyeket egyes országok a családképzés folyamatában elfoglalnak, mint például Svédország vagy Írország. Svédországban a gyerekek 50 százaléka születik házasságon kívül. A házasságon kívüli születések számának növekedésével párhuzamosan változott az élettársi kapcsolatok száma is. 1995-ben a svéd lakosság 15 százaléka élt házasságon kívüli életközösségben. Ezek 59 százaléka volt gyermektelen (*Eurobarometer 1996*). E kiugró szélsőség magyarázatára nem elegendő csupán gazdasági-társadalmi folyamatokra hivatkozni. Egyrészt természetesen utalni kell az állami családpolitikára, amely meglévő gyermek esetén sem tesz lényegében különbséget házastársi, illetve élettársi kapcsolat között (lásd *Dorbritz, Fux 1997; Fux 2001; Kaufmann, Kuisten, Schulze, Strohmeier 1997*). Ennek pedig az az oka, hogy Svédországban a hagyományos esküvői szertartás kevésbé számít fontosnak, és a skandináv házassági normák nem összeegyeztethetetlenek egy, a házasságot megelőző együttéléssel (lásd *Höpflinger, 85. o.*). Írországban a katolikus egyház pozíciója hagyományosan nagyon erős volt, és az még ma is: mind a válás, mind az abortusz liberalizációját sikeresen megakadályozták a kilencvenes évekig. És hiába szed Írországban is sok fiatal nő fogamzásgátló szert, a születési arányszám csak a kilencvenes években esett a regenerációhoz szükséges minimális szintre. Azokat az okokat, amelyek a családalapítás folyamatában bekövetkezett változásokért felelnek, nemcsak az újabb keletű gazdasági-társadalmi fejlődésben és a modernizációs folyamatokban kell keresni, hanem az egyes országok tradicionális kultúrájának is nagy hatása van a családalapításra, a házasság intézménytelenítésére, a reprodukciós és válási arányokra.

A társadalmi lehetőségek tágulása és a családfejlődés

A társadalmi modernizáció egyik fontos eleme a funkcionális specializáció és a strukturális differenciálódás. Ez a társadalom tagjai számára növeli az opciós lehetőségek számát, amelyekből egyéni életvitelük tervezésénél és végrehajtásánál részben szabadon, részben kényszerből merítenek. A társadalmi differenciálódás ilyen szemlélete áll a „multiopcionális társadalom” elméletének középpontjában (*Gross 1994*).

A családszociológiában elfogadott tézis, hogy a strukturális differenciálódás nyomán megnövekedett opciós lehetőségek megváltoztatták a párkapcsolatok és a család típusok kialakításának keretfeltételeit is. A társadalom strukturális differenciálódásával párhuzamosan megfigyelhető például a családtípusok pluralizációja. Végül is ez a helyzetértékelés vezetett Ulrich Beck és Elisabeth Beck-Gernstein téziséhez, miszerint az életrajzoknak a modern korban egyre inkább „összebarkácsolt” jellege („Bastelbiographie”) lett.

Tanulmányom e részében a következő kérdésre keresem a választ: milyen társadalmi szerkezetűtől függő, kulturálisan legitim opciók jöttek létre az európai társadalmakban az egyéni életvitel tervezéséhez és végrehajtásához, különös tekintettel párkapcsolatokra és a családra? Hogyan változott ezen opciók érzékelése a történelem során? Nyugat-Németország példáján keresztül először azt vizsgálom, hogy a társadalomban milyen arányban élnek az egyének ténylegesen ezen opciókkal, miközben életük családi szakaszát tervezik, illetve alakítják. Utána felvetem a kérdést, hogy azok, akik láthatóan megfelelnek az „összeeszkábált” életrajzi típusnak, tényleg egy modernizációs folyamat úttörőinek tekinthetők-e, vagy inkább csak az Európában változatlanul uralkodó párkapcsolati és családminta egyfajta kivételes eseteként foghatók fel (*Vaskovics 1996*).

A párkapcsolatok kialakítását és a családvezetést meghatározó opciók keletkezésénél leginkább azt érdemes átgondolni, vajon ezek az opciók tényleg a társadalmi modernizációnak köszönhetik-e megszületésüket – ahogy ez az elméletből következik – és ily módon tekinthetők-e a modern kor prototípusainak. Erre a kihegyezett kérdésre a válasz a következő: történelmileg nézve nem számít újnak a legtöbb opció („házastársi vagy élettársi kapcsolat”, „gyermektelenség vagy gyermekvállalás”, gyermeknevelés „házastársi vagy élettársi kapcsolatban” és – kisebb mértékben: „közös háztartás vagy living apart together”). Természetesen már a korai iparosodás korában (és azt megelőzően is) voltak partner nélkül élők. Amíg bizonyos házassági tilalmak voltak érvényben, addig az érintett nők és férfiak aránya magasabb volt a mainál. A társadalmi fejlődésnek az iparosítást megelőző időszakában is léteztek élettársi kapcsolatok, még akkor is, ha nem voltak annyira elterjedtek, mint a modern társadalmakban (*Mitterauer, Sieder 1989*). Azokban az időkben is sokan maradtak gyermektelenül. Ritkábban orvosi, mint inkább szociális okok miatt szorultak erre, hisz a házassági tilalmak miatt sokan voltak olyanok, akiknek nem engedélyezték a családalapítást, a gyermeknevelést. Szinte mindegyik európai társadalom ismert élettársi kapcsolatban felcseperedő gyermekeket, s nem volt ismeretlen a válás sem, stb. Vanak történelmi források, melyek arra utalnak, hogy nagyon is elterjedtnek számítottak

tak ezek az életformák Európa egyes régióiban az iparosodás előtti időkben. A „living apart together” jelensége is igen gyakori volt az iparosodás előtti időkben (ok: a mezőgazdaság átállása a családi gazdálkodásról az üzemi termesztésre). A munka- és lakóhely elválasztása és az akkori közlekedési állapotok miatt sok férfi kényszerült arra, hogy a családi háztól hosszabb időre messze kerüljön (például a szezonmunkások). Ezek az életformák tehát nem tekinthetők a modernkor „prototípusainak”; a modernizáció nem létrehozásukat, hanem nagyobb méretű elterjedésüket tette lehetővé.

Ami azonban új, az ezen életformák kulturális legitimációja a közép- és nyugat-európai államokban. Különösen vonatkozik ez a házasságon kívüli életközösségre, amelyet az iparosodás korában feltehetőleg éppen csak eltűrtek. Hiányzott tehát a kulturális legitimáció, s ennek következtében az ilyen életmódot választók negatív szankcióknak voltak kitéve. Differenciáltabb a helyzet a gyermektelenséggel kapcsolatban: gyermektelenség esetén csak a házásokat, vagyis a családalapításra jogosult egyéneket érték negatív szankciók, például oly módon, hogy a „terméketlen nőket” kítaszították otthonukból. A családalapításra nem jogosult személyek gyermektelensége kulturális legitimációban és társadalmi elismerésben részesült.

Új viszont a válás opciója, ami a társadalmi fejlődésnek az iparosodást megelőző korszakában nem volt megengedett. Ez nemcsak a válás jogi lehetőségére vonatkozott, hanem annak kulturális legitimációjára is, amely valószínűleg csak a modern korban jelent meg.

A fentiekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy azok az opciók, amelyeket a modern társadalom felkínál tagjai számára a párkapcsolat kialakításához és a családalapításhoz, már a társadalmi fejlődés premodern szakaszában is megvoltak, de csak részben voltak kulturálisan legitímek, és nem örvendtek olyan nagy elterjedésnek, mint a mai modern társadalomban.

Ha az egyéni életvezetés releváns, modernkori, a párkapcsolatra és a családra vonatkozó opcióit elemezzük, és azokat összehasonlítjuk azokkal az opciókkal, amelyekkel az egyének többnyire élnek, akkor egy diszkrepanciát állapíthatunk meg: A modern társadalomban adott és kulturálisan legitím opciók közül jó néhányal („élet-hosszig tartó partnernélküliség”, „élethosszig tartó gyermektelenség”, „gyermeknevelés a házasság intézményén kívül”, „különélés”) az egyének többsége nem él, legalábbis nem egy egész életen keresztül, másokkal viszont igen („egyedüllét”, „élettársi kapcsolat”, „gyermeknevelés élettársi kapcsolatban”, „munkavégzés miatti különélés”). Utóbbiak az egyéni életvezetés szakaszaiként is felfoghatók, amelyek a legtöbb embernél, főleg a fiataloknál és a középkorúaknál fordulnak elő, és egyénileg eltérően hosszú ideig tarthatnak, illetve különböző konstellációkban léphetnek fel (*lásd Schneider et al. 2002*). Így vezet ez az út többnyire, ahogy azt fentebb láttuk, az élettársi kapcsolatból a házastársiba; a legtöbb házasságon kívül született gyermek státusát idővel házasságon keresztül törvényesítik, vagy a vérszerinti szülők együtt élnek anélkül, hogy összeházasodnának. De ha a nagyszágrendeket nézzük, akkor megállapíthatjuk, hogy a családtípusok elvileg lehetséges alakulása változatlanul ismer egy „főcsapást”, ami a következőképpen írható le: rövid egyedüllét (többnyire a ta-

nulmányok vagy munkavégzés miatt) – élettársi kapcsolat (általában nem több, mint öt év) – gyermekszülés (többnyire a házasság után vagy röviddel előtte). Ez utóbbi életszakaszban a legtöbb ember változatlanul nagyon hosszú ideig megmarad, kivéve azt a harmadot, amelynek párkapcsolata szakítással vagy válással ér véget. Emellett létezik egy sor kisebb „mellékcsapás”, például rövid egyedüllét – élettársi kapcsolat – szakítás – újabb élettársi kapcsolat – házasság – gyermekvállalás vagy: élettársi kapcsolat – gyermekvállalás, vagy: gyermekvállalás – házasság – válás stb. Ezekre a személyekre (de csak rájuk) érvényes, hogy ténylegesen és mind gyakrabban élnek a strukturálisan lehetővé tett, kulturálisan legitím családtypus-alakítási opciókkal. Náluk – de csak náluk, vagyis a lakosság kisebbik részénél – találjuk meg azt, amit Beck „összebarkácsolt életrajznak” nevezett.

Több szerző véleménye szerint az előbbieket testesítik meg a várható fejlődés előfutárait, „úttörőit” (Beck 1990). Amennyiben azonban a valóságtól nem túlságosan elrugaszkodott prognózisok hozzájárulhatnak ennek a kérdésnek a megválaszolásához, úgy arra lehet számítani, hogy a már említett „főcsapás” az elkövetkezendő 10–20–30 évben semmi esetre sem fogja elveszteni uralkodó helyzetét, s arra is, hogy – az előbbi képnél maradván – a jelenleg megfigyelhető „mellékcsapások” egyikéből sem lesz „főcsapás”.

Ha az európai társadalmak utóbbi három-négy évtizedes fejlődését a családtypusok fejlődésének tényleges alakulása tekintetében összefoglaljuk, akkor elmondhatjuk, hogy azt egy sor változás jellemzi, ugyanakkor azonban nagyfokú kontinuitás is tapasztalható. Egy alaposabb vizsgálat során ezeknek a kontinuitásoknak ugyanakkora jelentőséget kell tulajdonítani, mint a végbement változásoknak (lásd például Nave-Herz 1988).

A társadalmi opciók számának növekedéséből adódó kockázatok és lehetőségek, valamint a családtypusok és azok alakulásának pluralizációja Európában

Ha a családtypusok pluralizációjából fakadó kockázatokat vesszük szemügyre és próbáljuk megbecsülni, akkor különbséget kell tenni társadalmi és egyéni szint között. Társadalmi szinten felmerül a kérdés, hogy vajon az élet- és családtypusok pluralizációja veszélyezteti-e a család tartósságát és fennmaradását. Gyakran hallani azt a véleményt, hogy a családtypusok pluralizációja a család intézményi jellegének felszámolásához és ezzel párhuzamosan a család destabilizációjához, végső soron felbomlásához vezet. A család intézményi jellegének felszámolása a család szabályrendszerének lazulását, kulturális relativizálódását, jelentőségének elvesztését jelenti. Kétségtelenül igaz, hogy a korábban uralkodó polgári család képe (amelyet gyakran normál családnak is neveznek) ma már nem annyira kényszerítő jellegű, mint volt néhány évtizeddel ezelőtt. S az is igaz, hogy a polgári család váza – a házasság – mint a párkapcsolat és a család legitímációja elvesztette monopolhelyzetét. Ha azonban készek vagyunk a nukleáris család alternatíváit (egyszülős csonkacsalád, mostoha és adoptáló család, válás utáni család, külön élő pár alkotta család, stb.) a családtypusok differenciálódásaként elfo-

gadni, akkor legfeljebb egy meghatározott családtípus, mégpedig a „polgári nukleáris család” veszélyeztetettségéről beszélhetünk.

Családszociológusok mindig is hangsúlyozták a házasság és a család intézménye közötti különbséget, aminek társadalmi és családpolitikai jelentőségére csak mára derült fény. A társadalmi változások következtében ugyanis a házasság intézménye komolyabban megrendült, mint a családé. Empirikus kutatásokra hivatkozva a családszociológusok az elmúlt 30–40 évben figyelmeztettek arra, hogy hiba például a születések, a házasságkötések számának csökkenéséből, a válások számának növekedéséből a család válságára következtetni. Kimutatták például, hogy a családonkénti gyermekszám csökkenése leginkább a negyedik, harmadik szülés kimaradására vezethető vissza. Ebből a (kisebb családok irányába tartó) fejlődésből lehet ugyan egy szerkezetváltozásra következtetni, de nem a család jelentőségének csökkenésére vagy destabilizációjára. Kimutatták azt is, hogy a válások arányából nem lehet a házassági kapcsolatok minőségére következtetni (ezek ugyanis inkább függnek a válás törvényi szabályozásától, mint a házasságok minőségétől egy társadalomban), és főleg nem a családszerkezet fellazulására, illetve felbomlására.

Az utóbbi évtizedekben a családszerkezetek differenciálódása figyelhető meg. A családtípusok alternatívái olyan lehetőségek, amelyek az életalakítás különböző módjait teszik lehetővé az egyén számára. A lehetőségek számának növekedése alternatív családszerkezetek formájában azonban nem azt jelenti, hogy az emberek többsége ezekkel tényleg élne is. Ha mégis, akkor gyakran csak átmenetileg, az egyéni életút bizonyos szakaszaiban. A hatvanas-hetvenes évek uralkodó családformája, a nukleáris család – legalábbis egy meghatározott életszakaszban – mind a mai napig megőrizte jelentőségét az összes európai országban.

A családok szerkezete sokféleképpen vált variációkban gazdaggá. Találunk például élettársi, házastársi, válás utáni kapcsolaton nyugvó családokat; házastársi kapcsolaton nyugvó, csak a gyerekek kikerülése után „felbomló” családokat („empty-nest-nuclear-family”); egymást követő, többféle típusú párkapcsolatokat (család – egyszülős család – mostohacsalád – adoptáló család, ún. inszeminációs család stb.). Ezt a differenciálódást, a változatok ilyen sokszínűségét hibás volna egyszerűen válságjelenségnek elkönnyvelni. Sokkal inkább egy fokozatos változásról van szó.

Nem szabad azonban a keletkezett családszerkezeteket izoláltan vizsgálni, hanem a modern ember életútjára kivetítve, dinamikus fejlődésükben, a családi életutak pluralizációjaként kell megértenünk és szociológiailag értelmeznünk azokat. Ilyen szemszögből nézve az, amit nukleáris családnak nevezünk, a családi fejlődésút egyik szakaszának tekinthető. Olyan szakasz, amely a modern ember életében különböző korban jelenhet meg, különböző ideig tarthat, és egyéb társadalmi és családi életformákkal különböző kombinációkban léphet fel.

Az életrajzi dimenzióra kivetítve a családtípusoknak nemcsak az állítólagos individualizációs folyamatoknak tulajdonított destabilizációja figyelhető meg, hanem kontinuitások, új mintázatok és stabilizációk is megjelennek.

Léteznek olyan családszerkezetek, amelyek mindörökké a múltéi, és mások, amelyek korunkban egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert. A családtípusok változás-

ban vannak ugyan (a horizontális differenciálódás és az egyéni életutak differenciálódásának értelmében), de a változás nem jelenti mindjárt a család felbomlását is.

Ha ezen kívül figyelembe vesszük, hogy a család a háztartási közösség felbomlása után is fontos összetartó közösséget jelent, továbbá azt, hogy a családnak az egyes családtagok földrajzi távolkerülése esetén is jelentős szerep jut, mind a családtagok számára, mind társadalmi értelemben, akkor megfontolandó az elővigyázatosság a családfejlődés esetleges kultúrpeszimista értékelésével szemben.

Kétségtelen, hogy léteznek a szerkezeti hátrányokból fakadó veszélyeztetettség (Kaufmann ebben az összefüggésben a családdal szembeni strukturális kíméletlenségről beszél) vagy a csökkenő kényszerek és normatív támogatás formájában megnyilvánuló kulturális relativizáció, de ezek ma és valószínűleg a közeljövőben sem veszélyeztetik a család fennmaradását.

Egyéni szinten a családi életformák pluralizációja az egyéni döntéshozatalok nagyobb számát teszi szükségessé, és a meghozott döntésekért az egyént nagyobb felelősség terheli. Mivel a korábban érvényes, egyértelműen előírt viselkedésszabályok vesztettek kötelező jellegükből, a helyes viselkedéssel kapcsolatos bizonytalanságérzettel kell számolni. Az intim kapcsolatokat fokozottabban terhelik döntéshozatali problémák (*Peuckert 1991*). Egy meghozott döntésnél, például a házasságkötésnél az intencionális opció a társadalmilag elfogadott, de a válás lehetősége normatív módon védett. Például egy, a többség által osztott társadalmi konszenzus létezik a tekintetben, hogy a párkapcsolat alapját az egymás iránt érzett vonzalom, a kölcsönös szolidaritás képezi. Ennek megszűntével, különösen, ha a megromlott házastársi kapcsolat veszélyezteti a gyerekeket, társadalmilag megengedett, sőt jogilag támogatott is a válás.

A társadalmi stabilizációs tényezők megszűntével nagyobb számban keletkeznek a párok, de a társadalom összes tagja számára is kapcsolatápolási feladatok. A konfliktusokat családon belül kell rendezni, megoldani vagy szabályozni. Ez a korábbi időkhöz képest nagyobb megterhelést jelent a családtagok számára.

A családtípusok pluralizációja felé vezető úton olyan családkonstellációk is keletkeznek (például a gyermeküket egyedül nevelők esetében), amelyeknek jelentős társadalmi hátrányokkal kell számolniuk. Kétségtelen, hogy a család alakítása és stabilitásának megtartása kockázattal jár együtt.

Ezek a kockázatok azonban gyakran a családalakítás önálló esélyeit is magukban hordozzák, lehetővé teszik az egyének számára, hogy megváltoztassanak hibás vagy hosszú távon nem vállalható döntéseket, például a gyermek megfelelő nevelése érdekében, s azt is, hogy – ha úgy adódik – új kapcsolatot létesítsenek, új családot alapítsanak. A fent leírt változások társadalomtudományi értékelése emiatt meglehetősen nehéz.

Végezetül, az itt felvázolt nyugat-európai fejlődési tendenciákat az anyának a családi rendszerben elfoglalt helyének figyelembevételével szeretném összefoglalni: Minél inkább változnak a párkapcsolatok konstellációi, a családtagok pozíciói, a párkapcsolatok intézményesülési foka, a szülői szerepek (főleg az apai szerep differenciálódása biológiai, társadalmi és jogi értelemben), annál egyértelműbben kerül előtérbe a

családszerkezeten belül az anyasági pozíció, illetve leginkább az anya-gyerek diádja. Utóbbi bizonyul a családszerkezet legstabilabb „tengelyének”. E diád körül ugyan sok minden megváltozott, de maga a diád egyre inkább számít központi zónának a család szerkezetén belül. Ennek természetesen messzemenő következményei vannak az anyákra nézve. A szülői kötelességek egyre nagyobb terhet rónak rájuk, például amikor arról kell döntenükhöz, hogy egy megfogant gyereket akkor is világra hozzanak-e vagy sem, ha az apa kibújik a szülői kötelezettsége alól; amikor egy kapcsolat felbomlása esetén a gyerek neveléséről kell gondoskodniuk; amikor a család és a munka összeegyeztethetőségének vagy (összeegyeztethetlenségének) kell a következményeit viselniük; amikor egyéni érdekeiket a család, főleg pedig a gyerek érdekében vissza kell szorítaniuk. Több jel mutat arra, hogy a család- és párkapcsolat-konstellációk jövőbeni fejlődése az anya-gyerek diádot – strukturálisan és funkcionálisan – a jelenleginél még erősebben fogja előtérbe helyezni, és az anyára egyre nagyobb szerep fog hárulni a családon belül. Másképp fogalmazva: egyre több jelét látom annak, hogy – amennyiben a szociálpolitika, a jog, a családpolitika nem tesz ez ellen lépéseket – a társadalmi fejlődés a legtöbb európai országban az anyaközpontú család irányába halad. Emiatt a nőik családon belüli szerepe még a mainál is nagyobb figyelmet érdemel a társadalom (politika, jog) részéről.

VASKOVICS LÁSZLÓ

(Tomasz Gábor fordítása)

IRODALOM

- Amt für amtliche Veröffentlichungen der Europäischen Gemeinschaft (2000) *Beschreibung der sozialen Lage in Europa*. Luxemburg.
- BECK, U. BECK - GERNSHEIM, E. (1990) *Das ganz normale Chaos der Liebe*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Bundesministerium für Jugend, Familie und Gesundheit (1985) *Nichteheliche Lebensgemeinschaften in der Bundesrepublik Deutschland*. Stuttgart: Kohlhammer.
- DORBRITZ, H. FUX, B. (eds) (1997) *Einstellungen zur Familienpolitik in Europa. Ergebnisse eines vergleichenden Surveys in den Ländern des European Comparative Survey on Population Policy Acceptance (PPA)*. Schriftenreihe des Bundesinstituts für Bevölkerungsforschung. Band 24. München.
- „Eurostat” (ed.). „Eurostat” yearbook. *A statistical eye on Europe (1998–2000)*. Luxemburg.
- FUX, BEAT (2001) Which models of the family are encouraged or discouraged by different family policies. In: KAUFMANN, F.-X. SCHULZE, H.-J. STROHMEIER, K.P. (Hrsg) *Family Policies in Europe. Volume II: Comparative Analyses*. Oxford (in Print).
- GROSS, P. (1994) *Die Multioptionsgesellschaft*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- GULLSTAEDT, MARIANNE (1997) *Family and Kinship in Europe*. Virginia.
- HAJNAL, J. (1965) European Marriage Patterns in Perspective. In: GLASS, D.V. – EVERSLEY D.E. (ed) *Population in History*. London (101–143).
- HOFFMANN-NOVOTNY, H. - J. FUX, B. (2000) *Fertility and New Types of Households and Family Formation in Europe. A theoretical analysis*, Council of Europe. Strasbourg.
- HOFFMANN-NOWOTNY, H.-J. (1995) Die Zukunft der Familie – die Familie der Zukunft, pp. 325–348. In: GERHARDT U. HRADIL S. (Hrsg) *Familie der Zukunft*. Opladen: Leske+Budrich.
- HÖLLINGER, F. - HALLER, M. (1990) Kinship and Social Networks in Modern Societies: A Cross-cultural Comparison among Seven Nations. *European Sociological Review*, 6. 1990. pp. 103–124.
- HÖPFLINGER, F. (1997) Entwicklung der Elternschaft in europäischen Ländern. In: VASKOVICS, L. A. (Hrsg) *Familienleitbilder und Familienrealitäten*. Opladen. pp. 168–180.

- HÖPFLINGER, F. (1997) Haushalts- und Familienstrukturen im europäischen Vergleich. In: HRADIL, ST. - IMMERFALL, ST (Hrsg.) *Die westeuropäische Gesellschaft im Vergleich*. Opladen
- HRADIL, S. (1995) *Die „Single-Gesellschaft“*. München: Beck.
- KAUFMANN, F.-X. (1990) *Zukunft der Familie. Stabilität, Stabilitätsrisiken und Wandel der familialen Lebensformen sowie ihre gesellschaftlichen und politischen Bedingungen*. München: Beck.
- KAUFMANN, F.-X. (1995) *Zukunft der Familie im vereinten Deutschland. Gesellschaftliche und politische Bedingungen*. München: Beck.
- KAUFMANN, F.-X. - KUJSTEN, A. - SCHULZE, H.-J. - STROHMEIER, K.P. (eds) (1997) *Family Life and Family Policies in Europe*. Volume I, Structures and Trends in the 1980s. Oxford.
- MITTERAUER, M. (1989) Entwicklungstrends der Familie in der europäischen Neuzeit. pp. 179–194. In: NAVE-HERZ, R. - MARKEFKA, M. (Hrsg.) *Handbuch der Familien- und Jugendforschung, Band 1: Familienforschung*. Neuwied Frankfurt a.M.: Luchterhand.
- MITTERAUER, M. - SIEDER, R. (1984) *Vom Patriarchat zur Partnerschaft. Zum Strukturwandel der Familie*. München: Beck (3. Auflage).
- NAVE-HERZ, R. (1988) Kontinuität und Wandel in der Bedeutung, in der Struktur und Stabilität von Ehe und Familie in der Bundesrepublik Deutschland, pp. 61–94. In: dies. (Hrsg.) *Wandel und Kontinuität der Familie in der Bundesrepublik Deutschland*. Stuttgart: Enke.
- PEUCKERT, R. (1999) *Familienformen im sozialen Wandel*. Opladen: Leske+Budrich (3. Auflage).
- RICHTER, R. (2001) Die soziale Lage Europas – familienbezogene Aspekte. In: *Zeitschrift für Familienforschung* 2/2001. pp. 91–103.
- ROUSSEL, L. (1998) Die soziologische Bedeutung der demographischen Erschütterung in den Industrieländern der letzten zwanzig Jahre. In: LÜSCHER, K. (Hrsg.) *Die „postmoderne“ Familie*. Konstanz. pp. 39–54.
- SCHNEEWIND, K.A. (et al) (1997) *Optionen der Lebensgestaltung junger Eben und Kinderwunsch. Verbundstudie-Endbericht. Schriftenreihe des Bundesministeriums für Familie, Senioren, Frauen und Jugend*, Band 128. 1. Stuttgart: Kohlhammer.
- SCHNEIDER, N.F. - HARTMANN, K. - LIMMER, R. (2002) *Mobil – Flexibel, gebunden. Familie und Beruf in der mobilen Gesellschaft*. Frankfurt: Campus.
- SOMLAI, P. (1997) Die Familie in Mittel- und osteuropäischen Ländern. In: VASKOVICS, L. A. (Hrsg.) *Familienleitbilder und Familienrealitäten*. Opladen. pp. 68–79.
- STROHMEIER, P. (1997) Strukturierung familialer Entwicklung – ein europäischer Vergleich. In: VASKOVICS, L. A. (Hrsg.) *Familienleitbilder und Familienrealitäten*. Opladen. pp. 289–307.
- TROTHA, T. V. (1990) Zum Wandel der Familie. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 42: pp. 452–473.
- VASKOVICS, L. A. (1993) A fiatal felnötteknek nyújtott szülői segítség In: *Aula* 1993/1, Budapest, pp. 7–21.
- VASKOVICS, L. A. (1995) A Család és a szülői szerep értéke, illetve értékelése az Európai országokban – összehasonlítás. *Demográfia* 38, Budapest 1995, pp. 7–17.
- VASKOVICS, L. A. Rupp, M. (1995) *Partnerschaftskarrieren. Entwicklungspfade nichtehelicher Lebensgemeinschaften*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- VASKOVICS, L. A. (1996) Veränderte Familien- und Lebensformen: Entscheidungsfeld und Optionen. pp. 35–68. In: VASKOVICS, L. A. - LIPINSKI, H. (Hrsg.) *Familiale Lebenswelten und Bildungsarbeit (1)*. Opladen: Leske+Budrich.
- VASKOVICS, L. A. (1997) Az életársági kapcsolatok szociológiája. *Társadalom és Gazdaság Közép- és Kelet-Európában*. A Budapesti Közgazdaságtudomány Egyetem folyóirata, Budapest 1997/2, pp. 107–121.
- VASKOVICS, L. A. - RUPP, M. - HOFMANN, B. (1997) *Lebensverläufe in der Moderne: Nichteheliche Lebensgemeinschaften. Eine soziologische Längsschnittstudie*. Opladen: Leske+Budrich.
- VASKOVICS, L. A. (2000a) A társadalmi modernizáció és a szülői szerepváltozás összefüggései. In: SZÉKFOGLALÓK. A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA 1995–1998, V. kötet, Budapest 2000, Hg.: MTA.
- VASKOVICS, L. A. (2000b) A társadalmi modernizáció és a munkamegosztás a partnerkapcsolatokban és a családban (Összehasonlító vizsgálat). In: ELEKES Zs. - SPÉDER Zs. (szerk.) *Törések és kitések a Magyar Társadalomban*. Budapest 2000, pp. 287–303.

EDUCATIO

PEDAGÓGIA SZOCIOLÓGIA HISTÓRIA ÖKONÓMIA PSZICHOLÓGIA POLITOLÓGIA

CSALÁD

A HÁZASSÁG ÉS CSALÁD VÁLTOZÁSAI AZ EZREDFORDULÓ MAGYARORSZÁGÁN	339	<i>Somlai Péter & Tóth Olga</i>
A CSALÁD FEJLŐDÉSE EURÓPÁBAN	349	<i>Vaskovics László</i>
„EGY NAPOM TÍZ ÉV MÚLVA”	365	<i>H. Sas Judit</i>
TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ ÉS CSALÁDI SZOLIDARITÁS	384	<i>Utasi Ágnes</i>
TÁRSADALMI ÉRTÉKMINTÁK, POLITIKAI ORIENTÁCIÓK	404	<i>Örkény Antal & Szabó Ildikó</i>
SZOCIALIZÁCIÓS MINTÁK ÁTÖRÖKÍTÉSE CIGÁNY-ZENÉSZ CSALÁDOKBAN	431	<i>Békési Ágnes</i>

„EGY NAPOM TÍZ ÉV MÚLVA”

EGY 20 ÉVVEL EZELEŐTTI KUTATÁS MEGISMÉTLÉSE 2001-BEN

AZ 1970-ES ÉVEK VÉGÉN, AZ 1980-AS ÉVEK ELEJÉN országos reprezentatív vizsgálatot végeztem a családok életmódjáról, a gyerekekkel kapcsolatos aspirációkról, a társadalmi és a családi munkamegosztásban való részvételről, a nők és férfiak tanulási lehetőségeiről, képzettségéről, foglalkozásáról, mobilitási lehetőségeikről, a családokban élők, és férfiak kereseti különbségeiről, a férfiktól és a nőktől elvárt szerepek, személyiségjegyekkel kapcsolatos társadalmi sztereotipak eltéréseiről, arról hogy a férfiaság nőiesség ideálja, hogyan alakította a családi viszonyokat, a családi konfliktusokat. Ennek részeként egy projektív teszt segítségével arra kerestem választ, hogy a nyolcadikos, illetve az érettségi előtt álló 14–18 éves fiúk és lányok az ország különböző régióiban, városaiban és falvaiban, hogyan képzelik el egy napjukat 10 év múlva, a reggeli felkeléstől az esti lefekvésig. 800 általános és középiskolás gyereket kértünk meg arra, hogy osztálykeretben írják meg a terveiket, úgy hogy a tanár, aki az üres lapokat átadta nekik, semmi más instrukciót a fentiekben kívül nem adott. A lapokra nevüket nem, csak szüleik foglalkozását és életkorát írták rá. Ezzel a projektív teszttel arra kerestem választ, hogy a szocializáció folyamatában, az éppen felnövekvő, társadalomba belépő következő generációnak milyen képe, elképzelése van a saját jövő életéről, családjáról, munkájáról, életmódjáról.

Így egyik oldalról a családok valóságos életvitelét-lehetőségeit, a családon belüli kapcsolataikat, a nemek szerint megosztott szerepeiket kutattam, míg a másik oldalról a még csak elképzelésekben, tervekben, vágyakban felsejlő, tehát még „nem létező” a változó világ szocializációja szerint is alakuló modellt vizsgáltam, úgy ahogy a felnövekvő fiatalok a saját jövőjüket megfogalmazták. A „valóság” elképzeléseim szerint ugyanis nem csak az „éppen akkor” az *in statu nascendi*, kutatásokkal megragadható társadalom, állapotát, trendjeit jelenti. A valóság részei mindazok, a megvalósításban tetten nem érhető gondolatok, tervek, aspirációk, alakulóban lévő mentalitások, értékek, amelyek formálják a következő generáció számára az elérendőnek tartott életmód modelleket.

1999-ben, az OTKA segítségével lehetőséget kaptam arra, hogy megismételjem az „Egy napom tíz év múlva” c. projektív tesztet. A kutatást éppen úgy, mint 20 évvel ezelőtt, az ország minden régiójában, városos és falun 800 általános iskolás 14 éves,

illetve a középiskola harmadik osztályát éppen befejező 17–18 éves diákjával készítettük el. A módszer olyan projekció tehát, amelyből természetesen nem a majd megvalósuló jövő, hanem a jelen céljai, vágyai, a ma magukénak vallott normáik, mentalitásuk fogalmazódnak meg. Az írásokból leképeződik az is, hogy: mennyire nőtt vagy csökkent a család, a karrier, a kultúra, az egészséges élet, a jólét és a jóllét, az emberi kapcsolatok fontossága, a húsz évvel ezelőtti kutatásokkal összehasonlítva.

A 800 kezemben lévő írást részben a kontent analízis „számszerűsíthető” módszereivel, majd az itt talált tendenciákat, a leírt szövegek egy részének bemutatásával kvalitatív módon is elemezni kívánom. Ebben az írásban mindenek előtt az volna a feladatom, hogy a régi kutatással való összevetésben bemutassam a mai kamaszok családdal kapcsolatos elképzeléseit. De, mint láttatni szeretném, az elmúlt évtizedekben olyan változások történtek a társadalomban, amik jelentősen megváltoztatták a fiatalok jövőről való elképzelését, látásmódjukat, prioritásaikat és ezek hatására más hangsúlyokat kaptak az elképzelt családdal kapcsolatos mondandójuk is. A családdal kapcsolatos kutatások egyik feladata, hogy folyamatosan meg és átfogalmazza mit is, értsünk, illetve mit is értenek az emberek a család fogalmán. Ezek az írások tükrözik, hogy a most felnövő generáció mit gondol a családról, annak funkciójáról, formáiról, tartalmáról?

A 20 évvel ezelőtti kutatásban, megpróbáltam bemutatni, az akkor elérhető természettudományi eredményekből, azokat, amelyek valóságos különbségeket mutattak a nők és férfiak hormonális, agyi-anatómiai felépítésében. De éppen a természettudósok voltak azok, akik megerősítették, hogy ezek a különbségek önmagukban nem magyarázzák a társadalmi nemi szerepekben történelmileg kialakult a nőket negatívan érintő, a férfi dominanciát erősítő különbségeket. Leírtam azt az elsősorban kelet európai történelmi-társadalmi folyamatot, ami az extenzív iparosítás kapcsán a tömeges és olcsó női munkaerő szükséglet megjelenésével lejátszódott, és jelentősen megváltoztatta a családok formáját, funkcióit, életmódját.

Megpróbáltam „felvázolni” az európai gondolkodást és kultúrát meghatározó zsidó-keresztény mitológiák, az ezt kifejező filozófiák és művészetek hatását elsősorban a társadalmi nemi szerepekkel kapcsolatos gondolkodás sztereotipizáltságban.

A könyv egészéből akkor kimaradt, mindaz, ahogyan a nők jelentősen megváltozott szerepe, megváltoztatta a férfiak helyzetét, szerepváltozásait a családban és a társadalomban. Nem vizsgáltam, hogy milyen új konfliktusok, szerepvávarok bukkantak fel a nemek társadalmi helyzetében, és ennek következtében fenntarthatóak-e, és ha igen miben tarthatóak fenn a férfidominanciáról vallott nézetek a családban és a társadalom egészében?¹ Természetesen, amikor ebben az összehasonlító kutatásban szemügyre veszem a most kapott adatokat és tendenciákat, akkor mindenek előtt az összehasonlításra alapot adó előző vizsgálatot vehetem figyelembe. De a változások magyarázatánál be kellett építenem mindazokat az új gondolatokat és tudásokat, amelyeket a férfi dominanciával kapcsolatban kialakult nemzetközi viták, nem

1 Pierre Bourdieu: Masculine domination. La domination masculin. Editions du Seuil. 1998.

kevésbé a nemek közötti eltérő nyelvhasználatról szóló kutatási eredmények hoztak az elmúlt évtizedekben.²

A húsz évvel ezelőtt elkészített kutatásban az akkori írások legnagyobb hányada az elképzelt családdal foglalkozott. Ezek a leírások nagyon részletesen, „romantikusan” ábrázolták, hogy külsőleg, belsőleg milyen lenne az a fiú-lány, aki majd a férjük feleségük lesz, hány gyereket terveznek, milyen családi munkamegosztást képzelnek el, milyen kapcsolatot tartanak majd a szüleikkel. Nagyon színesen és átélten írtak arról, hogy milyennek képzelik el ideálisnak tartott, a szolidaritáson, a gondok közös megosztásán, a gyerekek nevelésén alapuló családjukat. Természetesen tartalmazták az akkori írások azt a munkát-foglalkozást, és végzettségi szintet is, amit maguk számára, és többségükben azt is amit jövődöbelijük számára elképzelték. De érzékelhetően kisebb szerepet töltöttek be akkor ezek a tervek, mint a családról írottak.

A munkával kapcsolatos elképzeléseikből látszott, hogy akkor az értelmiségi-vagy szakmunkás rétegből jött gyerekek voltak azok, akik a legtöbben, a kibocsátó családhoz képest a szülőkével megegyező státusokban képzeltek el a jövőjüket. „Mobilítást” képzeltek el a betanított munkások gyerekei, akik szakmunkás pályára aspiráltak, és az akkor a mezőgazdasági dolgozók, a falusi családok fiai, akik valamilyen városi munkáslétet képzeltek el maguknak. A kiemelkedést elsősorban a férj előrejutása, a férj presztízst jelentő kapcsolatainak megteremtése jelentette ezekben az írásokban. Tervezték, hogyha a feleségnek is magasabb iskolázottságot megkövetelő szakmája-hivatása lesz, az elvárás a mind a két szerepnek való teljes megfelelés volt mind a fiúk mind a lányok írásaiban. A mostani kutatásban mindenek előtt megpróbáltam a tartalomelemzés legegyszerűbb megközelítésével „megszámolni”, hogy az írásokban milyen súllyal szerepelt, a család, a munka, továbbtanulás, és a szabadidő.

A családról írtak a dolgozatok hosszában

A megkérdezett gyerekek írásaiból kiszámolható, hogy mennyit írtak az elképzelt napon, családról, munkáról, tanulásról, szabadidőről. Különböző hosszúságú „dolgozatokkal” találkoztunk, de átlagban legalább 25–35 soros fogalmazásokat írtak. Ilyen hosszú írásokból már jól érzékelhetőek az arányok. Az alább közölt első táblázatban a 20 évvel ezelőtti, azt követő grafikonban a mostani eredményeket mutatom be.

Az első pillantásra látszik, hogy régi vizsgálat során, ugyan jelentős társadalmi eltérésekkel, de az írások többségét, a családokkal foglalkozó tervek képezték. Az értelmiségi gyerekek foglalkoztak legkevesebbet a családdal, de akkor ezek között a gyerekek között is minden ötödik ilyen arányban tervezte családja jövőjét.

Ha a régi és a jelenlegi adatokat szemügyre vesszük, nem is az a legnagyobb eltérés, hogy a leírt tervekben, akkor is, most is minden ötödik gyerek 10 százalék alatti, tehát igen alacsony terjedelemben írt jövődö családjáról. Az igazi különbség a másik póluson található. Az előző kutatásban közel minden harmadik-negyedik gyerek dolgozatának több mint 60 százalékban jövő családjáról fogalmazta meg, vágyait,

2 Coates, Jennifer: *Language and Gender* 1998. „A Reader” Oxford.

terveit, elképzeléseit. A mostani írások tanúsága szerint mindössze a gyerekek 5,5 százaléka, azaz összesen minden 20. gyerek volt az, aki, amikor egy tíz évvel későbbre elképzelt napjáról gondolkodik, gondolatai nagy részben (több mint 60 százalékban) a családra vonatkoznak. Az apák foglalkozása szerinti tendencia ma is érvényes abból a szempontból hogy régebben is most is ahogy felfelé megyünk a társadalmi hierarchián annál kevesebbet írtak-írnak a családról. Az értelmiségi gyerekek között 2001-ben még 10 százalékkal többen vannak azok, akik csak egy-két mondatban, az egész írás kevesebb mint 10 százalékban említik jövődő családjukat. Az ipari munkás szülők gyerekeinél is csökkent a család tervezése az előző vizsgálathoz képest.

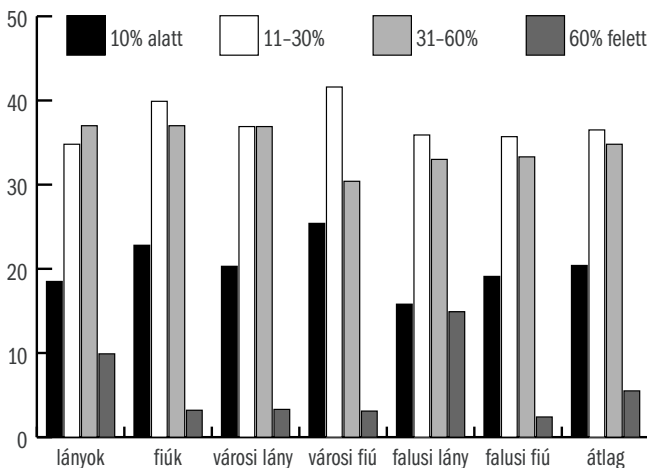
1. TÁBLÁZAT

A család tervezésének aránya a dolgozat hosszában 20 évvel ezelőtt (apa foglalkozása szerint, %)

A dolgozat hossza	Mezőgazdasági munkás	Ipari munkás	Szellemi-értelmiségi	Átlag
10% alatt	5,8	9,8	21,9	12,5
11-30%	14,0	33,6	37,2	28,2
31-60%	35,2	39,1	20,0	30,5
60%felett	45,0	17,5	20,9	27,8

1. ÁBRA

A családdal kapcsolatos tervek százaléka a dolgozat hosszában, 2001

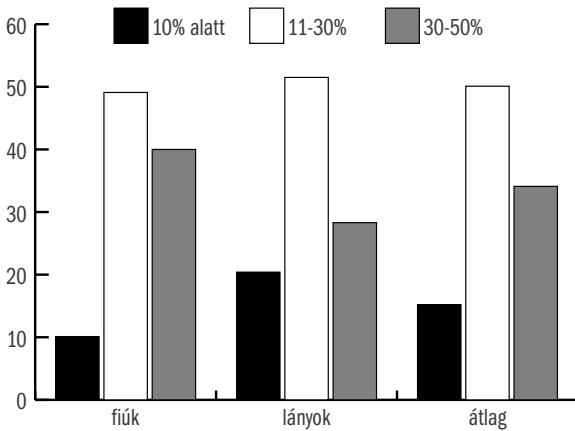
A munkára-szakmára-hivatásra vonatkozó tervek a dolgozat hosszában

Egyelőre még csak a dolgozat hosszában számokban mérhető adatok nyomán szeretném érzékelteni, hogy a leírt élettervekben szemben a régi kutatás adataival, most a

jövőbeni pályára-hivatásra, az ehhez vezető útra, a felsősztintű egyetemi továbbtanulásra tevődött át a leírt tervek hangsúlya.

2. ÁBRA

A munkára vonatkozó tervek a dolgozat hosszában, 2001

Mint az előzőekben láthattuk a családról a 2001-ben elkészített, 800 írásban a gyerekek 22 százalék a, alig pár mondatot, a dolgozat 10 százalékánál kevesebbet írt a családról. Ugyanakkor minden harmadik gyerek írásának legalább 31–50 százalékban részletesen írt elképzelt, elérendő munkájáról-karrierjéről. Az írások felében, mintegy 400 a jövőre vonatkozó írásban, a foglalmazás legalább egy harmada a tervezett munkáról, az elérendő munkahelyről, a karierről tartalmaz részletekig megfogalmazott, színes sok mindenre kitérő elképzelt. A jövőjükre vonatkozó terveikben az írások 65 százaléka tartalmazta, hogy milyen iskolai végzettséget képzelnek el maguknak. Ebben a mintegy 550 foglalmazásban, a gyerekek *majdnem kétharmada*: 73 százaléká akár lány akár fiú, egyetemi végzettséget tervezett. Ez olyan magas arány, amiben fellelhetők ugyan különbségek, de még az egyetemi végzettséget legalacsonyabb arányban tervező falusi lányoknak is több mint ötven, a falusi fiuknak közel 60 százalék százaléká, egyetemi vagy főiskolai végzettséget szeretne elérni. A többiek: a városi fiúk, a városi lányok, közel 80 százalék egyetemre készül.

Ha az értelmiségi pályát választók közötti társadalmi eltérésekre keresünk választ az a mostani vizsgálatban is kimutatható, hogy az igen magas átlagosan 70 százalék feletti értelmiségi terveknél még magasabb 87 százalékos ez az elképzelt, ha a gyerek szülei értelmiségiek. Az adatok szerint, az iparral rendelkező apák gyerekei, szintén 80 százalékban értelmiségi pályát szeretnének elérni. A munkás gyerekek ugyan az átlag alatt tervezik a diploma megszerzését, „mindössze” minden második szeretne egyetemet végezni, de akik nem ezt tervezik a munkás gyerekek közül, azoknak a másik fele vállalkozói terveket, sző. A fenti adatokkal azt számokban kifejezhető változást akartam érzékeltetni, hogy a mai gyerek gondolkodásában, amikor „hirtelen” egy írás keretében foglalmaznak elképzelt jövőjükéről, akkor a *tervek horizontján sok-*

kal nagyobb teret tölt ki a tovább tanulás, a munka, a karrier, mint a család. Nézzük azonban meg most közelebbről, hogy amikor a családról írnak, milyen családot, milyen családi kapcsolatokat, életvitelt, életmódot képzelnek el a maguk számára.

A családról írtak jellemző vonásai

Amivel 20 évvel ezelőtt nem találkoztunk, nem találkozhattunk, hogy a tervekbe – mint ahogy az őket körülvevő életbe is –, ma az együttélés új formái jelentek meg. A 682 olyan dolgozattól, ahol tartós együttélést terveznek, 120-an azzal ébrednek, fekszenek le, hogy nem a feleségük-férjük, hanem a barátjuk-barátnőjük-élettársuk ébreszti fel őket, vagy este velük fekszenek le. Ez a 120 gyerek, akik az élettársi kapcsolatokat tartják természetesnek talán nem is olyan sok, mindössze 15 százalék, de azt mindenesetre ezek az írások érzékeltetik, hogy ez az együttélési forma ma már számukra természetes. A fiúk és lányok között ebben a tekintetben nincs különbség.

1997-ben jelent meg Pongácz Tiborné és S. Molnár Edit tanulmánya a gyermekvállalási magatartás³ alakulásával kapcsolatban. Azt is vizsgálták a szerzők, hogy az akkori kutatásukban hogyan gondolkodtak a megkérdezettek az élettársi kapcsolatokról. „Mint látható – írják – az élettársi kapcsolat és a házasság csupán azoknak a számára egyenértékű alternatíva, akik maguk az élettársi kapcsolatot választották.” A 2001-ben elvégzett saját kutatásom természetesen nem vitathatja a fenti megállapításokat, hiszen 1997-ben, amikor a szerzők adataikat feldolgozták, a mi mintánkba kerültek még csak tíz, illetve 13–14 évesek voltak. Az elmúlt négy év környezeti tapasztalatai azonban, miközben ezek a gyerekek a kamaszkor elejére, végére értek, megerősíthette az élettársi kapcsolat meglévő természetességét a fiatalok között. A tartós kapcsolat tervezésénél a mi mintánkba kerülők közül is, szintén jóval többen képzelik el házasságban, mint élettársi kapcsolatban a jövő életüket. A családi formákkal kapcsolatos lényeges változásának azonban mégis azt tartom, hogy a húsz évvel ezelőtti kutatásban még fel sem merült, ma viszont, ez a családi forma, beépült a ma felnövekvő fiatalok gondolkodásába.

A másik jelentős változás nem csak a húsz évvel ezelőtti vizsgálatomhoz képest, hanem a csak néhány évvel ezelőtti már idézett Pongrácz – S. Molnár nemzetközi összehasonlító kutatáshoz képest is. a gyerekek tervezésével, és a gyerekek, mint legfőbb értéknek a megfogalmazásával kapcsolatos. A gyerekszám csökkenése Magyarországon, a fejlett nyugati országokhoz hasonlóan olyan aggasztó méretekben csökkent, ami számos ezzel összefüggő problémát vet fel. Az utóbbi évek demográfiai kutatásainak egy része azonban a mellett érvel – így a már idézett szerzőpáros is –, hogy a gyerekszám csökkenése ellenére: „Magyarország kiténik a többi ország, elsősorban a többi kelet-európai ország között abban, hogy e kutatások szerint Magyarországon minden fontos érték közül a válaszadók a gyerekeket, a gyerek felnevelését tartják a legfontosabbnak.”⁴

3 Pongrácz Tiborné-S.Molnár Edit: A gyermekvállalási magatartás alakulása. Változások a gyermeknevelési támogatások rendszerében, és azok megítélése a közgondolkodásban KSH-NKI Kutatási jelentés 57 sz. Interneten megjelent anyag 3. old.

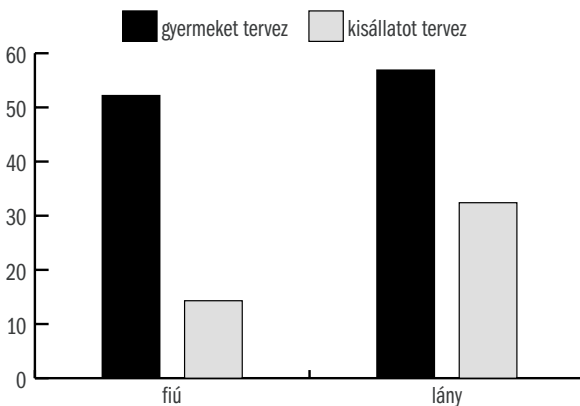
4 Pongrácz – S. Molnár id. mű.

A most kapott adataim e tekintetben is jelentősen eltérnek a korábbi vizsgálati adataimtól és bár fiataloknál, még nem családban élők között folytattam a vizsgálatot, nem látszanak alátámasztani Pongrácz – S. Molnár fent ismertetett eredményeit. Sokkal inkább tűnik úgy, hogy adataim inkább egyeznek meg azokkal a tendenciákkal, amelyeket ők más országokban találtak, ahol a privát szféra, a család, és a gyerek nem szerepel kitüntetett értékként a munkával-hivatással szemben. Kutatásom adatai kamaszok terveiről szólna, ám a mentalitás az értékválasztás éppen a kamaszkorra alakul, erre az időre épül be a felnőtt társadalomból jött minta, vagy éppen a felnőtt társadalommal való szemben állás válthat ki eltérő modelleket.

Az „Egy napom tíz év múlva” című dolgozatokban, a számszerűsíthető arányok nem mutatták az általunk vizsgált kamaszok gondolkodásában a család prioritását. Még feltűnőbbek azok az adatok amelyek arról szólnak hogy a mai tizennégy-tizenhét-tizennyolc évesek terveiben milyen szerepet töltenek be a gyerekek. Az elolvasott írásokból a gyerekek közel fele: 45,6 százaléka *egyáltalán nem ír arról hogy gyereke lesz*. Ezekben az írásokban valahogy „elfelejtkeztek” arról írni hogy 24–28 éves korukban megjelennek életükben a gyerekek, és ez majd mit jelent számukra?

3. ÁBRA

Tervez-e gyereket, kisállatot (a dolgozatok százalékában, 2001)

Az írások valamivel több, mint a felében megjelennek a gyerekek, de ezekben a tervekben is még nem a 24–28 éves korukra, hanem jóval későbbre tervezik a gyereket, akkora amikor befejezték az egyetemet, egy vagy két diplomával, amikor biztos állásuk, jó egzisztenciájuk lesz. A lányok valamivel többen, a fiúk valamivel kevesebben, de nem lényeges eltéréssel írnak a megszületendő gyerekekről. És míg a munkás apák gyerekeinél „csak” minden ötödiknél jelentkezik a gyerekek tervezésének „hiánya”, addig a szabadfoglalkozású értelmiségi apák fiai-lányainak írásában egyáltalán nem bukkannak fel a megszületendő csecsemők. Ha a dolgozatok más aspektusait is figyelembe vesszük, tehát azt, hogy milyen magasak a továbbtanulásra irányuló tervek, akkor azt látjuk, hogy olyan sokan vannak, akik a megjelölt időben még gyer-

temre szeretnének járni, hogy ez a kiemelkedően fontosnak tartott cél is hozzájárul, hogy csökkennek „kiürülnek” az addigra megvalósítandó célok közül a gyerekvárasra irányuló tervek.

A több száz dolgozatot végigolvasva, nem csak a számok tükrében, de sokkal inkább a leírt szövegek elemzésével, úgy látszik, hogy nem csak a gyerekek tervezésével kapcsolatban tapasztalható valamiféle „nem várt” változás, a családról alkotott megváltozott „ideális kép”.⁵

Megszámoltuk, hogy a férjen-gyereken, feleségen kívül milyen szeretett élőlényt, „családtagot” terveznek még jövőendő elképzelt életükbe. A teljes mintát, a 800 írást figyelembe véve minden tizedik gyerek terveiben családtagként jelennek meg a macskák, kutyák, madarak, lovak, egyéb állatok. Ha azokat a dolgozatokat veszem figyelembe, ahol gyereket terveznek, itt minden ötödik odaképzeli családtagként a gyerek mellé a szeretett és családtagnak tartott állatokat is.

„Remélem tíz év múlva olyan állásom lesz, amit mindig is el akartam élni. Szeretném, hogyha egy szép irodám lenne, és jó nevű pszichiáter lehetnék. De ehhez sok munka és kitartás kell. A napjaim nem rohanással és idegességgel telnének, mint ma a legtöbb szülőnek, hanem nyugodtan ráérnék bemenni a munkahelyemre, hogy frissen kipihentem hozzákezdjek a munkámhoz. Ha a betegekkel végeztem, hazasétálok. Otthon vár egy szép egészséges gyerek, és van egy gyönyörű macskánk, olyan, mint egy kis tigris. Remélem szerető férjem lesz. Hétvégeken el fogunk menni az egész családdal, kirándulni, sétálni, persze a család legjobb barátait sem hagyjuk otthon, az ember legjobb társait, a kutyáinkat.” (Debrecen. 17 éves lány, gimnazista. Édesapja: garázsmester és asztalos, édesanyja: banki fiókvezető. A szülők életkora: 45 évesek.)

„Tíz év múlva az egyetemen már valószínűleg túl leszek. És ha minden összejön dolgozni, fogok divattervezőként. Reggel kb. 7-kor felkelek, és a motorommal vagy a kocsimmal megyek a munkahelyemre, ahol kedves, megértő barátok, munkatársak vesznek körül. Mielőtt elindulok elbúcsúzom az élettársamtól, aki később indul dolgozni, mint én. Ő készíti oda a macskánknak a tejet. Egy sikeres nap után hazamegyek, boldogan főzök, Amikor az élettársammal megvacsoráztunk, egy kicsit eljártunk a cicával, azután elmegyünk futni, a közeli parkba a kutyánkkal.” (2001 Miskolc. 17 éves lány. Édesapja: autószállító kisiparos, édesanyja: buszvezető. A szülők életkora: 45–51 év.)

Az elképzelt élettárs házastárs „rajza” az írásokban

A régi kutatásban nagyon színesen, sokan és sokféleképpen fogalmaztak arról, hogy is képzelik el a házasságuk tartalmát. Kinek, milyennek szeretnék látni a jövőendőbeli férjet-feleséget. Az akkori feldolgozásban megpróbáltam csoportosítani azokat a motívumokat, amelyeket leírtak, mint olyan magatartásmintákat, külső és belső tu-

⁵ Mielőtt a tartalomelemzés matematikai feldolgozásához szükséges kódtervet kidolgoztam volna, az írásokban családtagként, a férj-feleség-gyerek mellett olyan sokszor jelentek meg a családban élő állatok, hogy ennek megismerésére külön kódot kellett alkotni.

lajdonságokat, amelyekről úgy vélték, hogy a „boldog” harmonikus házasságuk, családi életük feltétele. Az akkori írásokban jelentős szerepet kapott az egymás iránti szolidaritás, a közös érdeklődés, a barátság, a gyerek, mint összekötő kapocs. És „természetesen” az írásokból megismerhettük a gyönyörű: szőke, barna, magas karcsú, házias, gyerekeit jól nevelő jövendő asszonyokat, a magas, vállas, izmos, erős, szorgalmas, káros szenvedélyektől mentes, csak a családjukra figyelő férfiakat. A 20 év előtti írásokban, átlagban a dolgozatok felében megjelenítették mindezt. A lányoknál ez az arány 63 százalék, a fiúknál 44 százalék volt.

Ha a mostani adatokat vesszük szemügyre, azt látjuk, hogy szinte semmit nem tudunk meg az írásokból, arról hogy külsőleg, és nagyon keveset arról is, hogy milyen belső tulajdonságokkal ruházzák fel jövendőbelijüket. A fiúk írásainak 12 százalékban rajzolták meg jövendő élettársuk külső megjelenését. A 430 lány dolgozatában tizenkettőnek „sikerült” maga elé képzelni és ábrázolni jövendőbeli kedvesét. Természetesen nem hiszem, hogy ne álmodnának a valóságban szőke, barna hajú és szemű, magas és vállas, magas és remek alakú lányokról, fiúkról. Ezeknek a kamaszoknak úgy tűnik racionálisabbnak kell lenniük a külvilág felé. Nem illik nyilvánosan álmodozniuk.

2. TÁBLÁZAT

A lányok a fiúkra, a fiúk a lányokra megjelölt külső és belső tulajdonságok a fiúk-lányok írásaiban (2001, %)

Külső jegy	Lányok a fiúkra:	4,3	Fiúk a lányokra:	12,0
Belső jegy	Lányok a fiúkra:	32,5	Fiúk a lányokra:	20,2

A jövendőbeli férj-feleség személyiségről, az elvárt belső tulajdonságokról többet írtak, mint a külső megjelenésről. Ez a több azonban lényegesen kevesebb, mint a 20 évvel ezelőtti írásokban. Míg a régi felvételen a lányok 66 százaléka a remélt-óhajtott élettársat maga elé képzelve részletesen írt, ma azoknak a lányoknak, akik házasságot-élettársi, kapcsolatot terveznek, a régi vizsgálathoz képest a felénél, minden harmadik lánynál találtunk ilyen elképzeléseket. A fiúknál régebben minden második, most minden ötödik fogalmazza, meg hogy milyennek kellene lennie jövendőbeli élettársának-feleségének.

3. TÁBLÁZAT

A megjelölt belső tulajdonságok-szerepek, a fiúk a feleségükre, a lányok a férjükre (az összes megjelölt tulajdonság-szerep %-ban)

	Okos	Gyengéd, megértő, szerető	Jól neveli a gyerekeket	Hasonló az érdek- lődése	Házias	Siker, pénz	Jó a szex-ben	Csak a családnak él
Fiúk	6,7	33,7	9,2	8,7	12,2	9,6	11,4	0,0
Lányok	4,2	29,2	0,0	6,5	0,0	22,4	3,5	28,0

Fiúk és lányok közel egyformán a gyengédséget tartották legfontosabbnak. Nem juttott eszükbe a lányoknak, hogy jó lenne, ha gyerekeik jövendő apja jól nevelné a

gyerekét, hogy közös legyen az érdeklődésük, de virulensen él az a férfiakról alkotott hagyományos kép mely szerint a férfi sikeres legyen, és sok pénzt keressen. A fiúkra vonatkozó összes elvárás közül minden ötödik erről szól. A fiúk a lányoknál is nagyobb arányban, eltérően a régi kutatástól, az összes belső tulajdonságra vonatkozó fogalmazás több mint harmadában jelzik, hogy a gyöngédség, megértés, szeretet milyen fontos lenne a számukra. E mellett kizárólag a fiúk (közülük minden tizedik) írtak, arról hogy szeretnék, ha a társuk jó szexuális partner lenne. Csak ezt követik a hagyományos női tulajdonságok, mely szerint a nő legyen házias és nevelje jól a gyerekeiket. Mindabból, amit jövőendő társukról leírtak, arra lehet következtetni, hogy az elképzelt jellemző vonások szerkezete is változott. Kevesebb a gyerekekre, a család belső életére, a közös érdeklődésre, a szolidaritásra való utalás. Több – elsősorban a lányoknál – a partner szakmai és anyagi sikereiről fantáziáló írás. Ha azt nézzük, hogy milyen társadalmi eltéréseket fedezhetünk fel a fiúk kívánságaiban, azt látjuk, hogy az anyai szereppel, a családi szerepekkel kapcsolatos várakozás úgy csökken az erre utaló megfogalmazásokban, ahogy a fiúk édesapjának iskolázottsága emelkedik.

Természetesen, amikor a jövőre elképzelt teljes napot, leírják akkor a munkamegosztásban, ott találjuk majd a férfiakat, sőt a régi kutatással összevetve nagyobb részt is szánnak a lányok jövőendő társuknak a családi munkákból, mint az előző kutatásban. Mindenek ellenére a mostani írásokból is egy többségében tradicionális munkamegosztás képe rajzolódik ki. Az összes írás 38 százalékát teszik ki azok a dolgozatok, ahol a gyerekek egy napjuk leírásában *egyáltalán* szólnak az *otthoni munkák elvégzéséről*. Ez újból megerősíti, hogy a családdal való konkrét tervek viszonylag kevés jelentőséget kaptak a gyerekek írásaiban. Az alig több mint minden harmadik a családi munkamegosztásról szóló elképzelésben a többségében közösen, tehát „demokratikusan” elvégzendő munkákat a tervek e tervek valamivel több, mint minden harmadikjában fogalmazták meg, míg a többségében a háztartási munkákat a nők tevékenységként, tehát tradicionálisan, a tervek 61,1 százalékban találtam.

4. TÁBLÁZAT

A családi munkamegosztás tervezése a dolgozatok 38%-ában (ahol ilyen terv volt, %)

	Főzés	Bevásárlás	Takarítás	Óvodába, iskolába kísérés	Gyerekek fizikai ellátása	Nevelés, mese stb.
Csak a feleség	63,3	65,1	53,2	50,7	66,1	33,3
Csak a férj	6,9	13,9	9,5	22,7	0,0	19,5
Közösen	12,2	18,5	19,9	21,8	26,7	44,6
Külső segítséggel	16,8	2,5	7,4	4,7	3,6	3,0

Ami a munkamegosztás elképzelését jelenti, a húsz évvel ezelőtti vizsgálathoz képest a legjelentősebb változás, hogy sokkal több otthoni munkát terveznek úgy, hogy azt majd közösen végzi el a férj, illetve a feleség. Ezen túl mindazon lányok és fiúk elképzeléseiben, akik erről írtak, komoly szerepet kap, hogy apaként a fiúk jelentős szerepet vállalnak majd a gyerekekkel való a szellemi foglalkozásokban, mesélésben, a nevelésben. Az is szembetűnő változás hogy a régi vizsgálattal szemben, egy más

életmóddal, magasabb életszínvonallal számolva megjelent, amit régebben egyáltalán nem tervezetek, a fizetett külső munkaerő, vagy szolgáltatás igénybevételének bekapcsolása a háztartási munkák elvégzésébe.

A saját magukról elképzelt pályatervek

2001-ben 606 dolgozatban neveztek meg a gyerekek azt a pályát, foglalkozást, amit el szeretnének élni. Ebből 411 esetben (tehát 72%-ban) valamilyen értelmiségi foglalkozást neveztek meg, amihez legalább egy, de sokan két diploma megszerzését is tervezték. A régi kutatással szemben ez az arány olyan magas, hogy nagyon nehéz olyan összevetéseket elkészíteni, hogy melyek azok a társadalmi csoportok, amelyek a leginkább át akarják-tudják adni saját státusukat a gyerekeiknek, kik szeretnének feljebb kerülni, és meddig képzelik el a felemelkedést a társadalmi hierarchiába. Ezzel együtt az mégis kimutatható, hogy a nagyon magas átlaghoz képest az értelmiségi gyerekek még többen, a 72 százalékkal szemben 87 százalékban tervezik, hogy követik szüleik társadalmi helyét, az értelmiségi pályákat. Az iparral rendelkező apák gyerekei szintén 80 százalékban valamelyik egyetem elvégzését tervezik. A munkás gyerekek az átlag alatt: „mindössze” minden második munkás gyerek céloz meg egyetemi végzettséget. Az összes többi társadalmi rétegben, ha nem értelmiségi szakmát, akkor minden negyedik ötödik valamilyen vállalkozói foglalkozást képzel el magának. A mai vállalkozók gyerekei viszont pontosan tudják, hogy sikeres vállalkozást csak magas képzettséggel tudnak majd folytatni, így közülük is valamivel az átlag felett terveznek diplomát adó egyetemi végzettséget. Az igaz eltérés a városi és falusi gyerekek pályatervei között látszik. A *falun élőknek alig több mint a fele* céloz meg ilyen terveket. Tegyük hozzá, hogy ez is jóval magasabb arány, mint a régi kutatásban található volt. A falusi gyerekek közül mindenek előtt a lányok közül, minden hatodik „vállalkozni” szeretne. Valamilyen üzletet, fodrászatot, idegenforgalmi irodát, valamiféle szolgáltatásra elképzelt vállalkozás tulajdonosaként tervezi a jövőjét. A falusi fiúk harmada valamilyen alkalmazásban, munkásként, művezetőként, eladóként, minden tizedik közülük iparos-vállalkozóként képzei el a jövőjét.

5. TÁBLÁZAT

A diplomát tervezők aránya a mostani és a 20 évvel ezelőtti kutatásban (%)

2001: diplomát tervez ma, az összes olyan írásból, ahol a tervezett végzettségről írnak:	72
A 20 évvel ezelőtti kutatásban csak az értelmiségi családokban érte el, a diploma tervezését:	82

A fenti adatokból úgy gondolom egyértelműen kiderült, hogy a mostani gyerekek jelentős többsége tudatában van annak az egyre erősödő szükségletnek és elvárásnak, hogy a társadalomban való elhelyezkedés személyes sikeréhez feltétel, a magas fokú képzettség Nemcsak a tömegkommunikáció, az iskola, a család, hanem a rendszerváltás után felnövekvő gyerekek mindennapi tapasztalata is, ahhoz hogy „valahova” eljuthassanak, valamilyen divatos, vagy elismert, érdekes munkát végezzenek, és jól fizető szakmát szerezzenek, ehhez legalább egy, vagy esetleg két diplomát kell szerezniük. Mindez jelzi a rendszerváltás utáni társadalmi változásokat, nem csak a

felfelé jutás lehetőségét, de a leszakadás félelmét is átélhetik. Ha az adatok mutattak is, mint láttuk társadalmi különbségeket a megálmodott végzettséget illetően, ez a különbség a lányok és fiúk között egyáltalán nem tapasztalható. Meg is állhatnánk itt, és azt mondhatnánk, hogy akkor legalább az elérni kívánt iskolázási tervekben, illetve abban hogy a társadalom milyen szintjére szeretnének eljutni, semmiféle megkülönböztetés, a lányokkal szembeni diszkrimináció nem tapasztalható. A tervekben, és a tervek mindig valamiféle reális valóságba gyökereznek, ezek szerint beköszöntött volna a fiú és lányok számára elérhető társadalmi egyenlőség, ami nyilvánvalóan radikálisan változtatná a családot, a családi szerepeket. Ha azonban közelebb megyünk a vágyak, az elképzelt jövő tartalmához, ahhoz hogy milyen értelmiségi foglalkozásokban képzelik el saját magukat, a valóban jelentős változások mellett visszajutunk tradicionális nemek közötti eltérésekhez is.

6. TÁBLÁZAT

A választott értelmiségi pályákon belül milyen arányban tervezték az adott pályát fiúk és lányok (a tervezett értelmiségi szakmák, %)

	Orvos	Mérmök	Tanár	Természet- tudományos	Ügyvéd	Értelmiségi, vállalkozó	Művész	Agrár	Közgazdász, pénzügyes
Fiú	32,8	75,0	20,0	77,0	40,4	46,4	45,7	1,0	42,2
Lány	67,2	25,0	80,0	23,0	59,6	53,6	54,3	1,0	57,8

Az eddigiekben már idéztem néhány írást abból a szempontból, ahogy a családi életüket, jövőbeni társukat eltervezik, ahogyan gyerekeikkel, állataikkal megfogalmazták, hogyan szeretnének élni majd. Az alább idézett dolgozatokat azért mutatom be, hogy a számoknál plauzibilisebben, a megfogalmazások életleti erejével ábrázoljam a számokban igazán nem érzékelhető elképzelések erejét.

„Egy utazási irodánál leszek lovas túravezető. Éppen egy nyolcfős lovas túra indul a Bakonyba. A csoportomban külföldiek lesznek. Én angolul vagy németül tudok beszélni velük. Délutánra már programom van Budapesten. Olasz nyelvtanfolyamra járok, mert Olaszországban szeretnék dolgozni egy utazási irodánál. Már nem a szüleimmel lakom, hanem a barátommal. (Esetleg leendő férjemmel.) A barátommal este hazamegyünk a saját gyönyörűen berendezett kertés lakásunkba. A barátom is valami hasonlóan érdekes, változatos, külföldön is elvégezhető munkát fog csinálni. Remélem sok pénzt, keresünk majd mind a ketten.” (17 éves lány. Isaszeg. Édesapja: tanár, édesanyja: tanár. Szülők életkora: 42–44 év.)

„A budapesti Közgazdasági Egyetemen végeztem a tanulmányaimat. Egy amerikai vállalat magyar képviselőjének ügyvezető igazgatója vagyok. Lehet, hogy egy ideig Amerikában dolgozom majd, ez szükséges a további előmenetelemhez. Az estéimet a feleségemmel, a barátaimmal, és két nagyon jól felkészített vizsla kutyámmal töltöm majd. (17 éves fiú Budapest, édesapja foglalkozása nem derül ki, édesanyja vállalkozó. Életkora 45 év.)

„Huszonöt éves leszek akkor. Egy gyönyörű családi házban élünk a barátommal. Gyereket még nem szeretnék vállalni. Két kutyánk, jól fizető állásunk lesz. Így teljes

az élet. Reggelizünk a barátommal, és együtt indulunk a munkába. Én az ügyvédi irodába, ő laborba ott dolgozik vegyészmérnökként. A munkahelyemet azért szeretem, mert nem sablonos. Együtt megebédelünk, és utána kimegyünk a közeli parkba a kutyáinkkal játszani. A sport sem marad ki az életünkből. Már csak egy gyerek hiányzik, de majd néhány év múlva csak. Még mindig rengeteg álmom vár megvalósításra, de most a munkámra és a továbbtanulásra összpontosítok. Ugyanis járok továbbképzésre, és a negyedik nyelvet tanulom. Szeretnék a barátommal, egy ideig külföldön élni, ami az ő, és az én szakmámhoz is kell. Szeret a barátom, érdekes a munkám, a szüleim mindenben támogatnak, és nagyon boldog vagyok.” (17 éves lány Miskolc. Édesapja: villanszerelő, édesanyja: recepciós. A szülők életkora: 41–43 év.)

„Remélhetőleg lesz idegenforgalmi képesítem, és elvégeztem egy idegenforgalmi főiskolát. Megnyitottam az idegenforgalmi irodámat: »Paradies« néven, mégpedig Németországban. Az irodám jól megy, éppen ma reggel indul el három turistabuszom a világ többi országába; a saját érdekeltsgű szállodáimba, és apartmanjaimba Ezekbe én sok érdekes programot biztosítok majd a vendégeimnek. Az irodai munkák döntő részét nem én végzem majd hanem az alkalmazottjaim, és az élettársam, aki egyben a tulajdonostársam is lesz. Én, mint idegenvezető kísérem a turistákat, és megfigyelem, mi tetszik nekik, mik az igényeik, hogy így teljes körűen ki tudjam elégtetni a kívánságaikat. Gyerekeim nem lesznek, de boldogan fogok élni az élettársammal, aki egyben üzleti partnerem is.” (17 éves lány. Bük. Édesapja: agrármérnök, édesanyja: mérlegképes könyvelő. Életkoruk: 51–53 év.)

A több mint húsz évvel ezelőtti írásokban szinte alig volt olyan, ahol a gyerekek ne írtak volna arról is, hogy jövendőbeli társuk mit fog majd dolgozni, mi lesz a foglalkozása. A mostani kutatásban 24 fiú, és 100 lány tervezte jövendőbelije foglalkozását. A társuk jövőjét is tervező közel 100 lány többsége, több mint háromnegyed része, vagy mérnöki szakmában, vagy valamilyen természettudományos pályán, esetleg vállalkozóként látatják őket.

Pierre Bourdieu: *Masculine Domination*⁶ című legutolsó sokat vitatott könyvében a férfi dominancia legújabb kori sajátosságaival kapcsolatban azt az álláspontot fejt ki, mely szerint jelentős változások történtek a társadalmi nemi szerepekben, de ugyanakkor a megkülönböztetések folyamatossága állandó maradt. A változás legfontosabb tényezőjeként említi, a nők egyre növekvő részvételét a felsőoktatásban, ennek folyamataként növekvő részvételüket a munkaerőpiacon és a közéletben. A nők növekvő részvétele az oktatásban, a nők gazdasági függetlensége, hat a családi szerkezetre, a reprodukció csökkenésére, a házasságkötés idejének kitolódására, a válások növekedésére is. Ugyanakkor a szerző, arra a következtetésre jut, hogy bár a lányok ugyan ott vannak, a tradicionális foglalkozásokhoz képzést nyújtó felsőoktatás területein, felveszik a lányokat a tanári szakokra, részt vehetnek a szociális munkás képzésben, jelen lehetnek a szimbolikus javak képzési területein, a médiákban, az újságírás, a szolgáltatásokra felkészítő főiskolákon, de nincsenek ott a leginkább presz-

6 Pierre Bourdieu: i.m.

tízzsel rendelkező független területeken. A változások láthatóan a tényleges lehetőségek elrejtésében, a relatív pozíciók megszerzésében találhatók. Tehát a változások ellenére, írja Bourdieu, nem változik a hagyományos megosztás. Minden diszciplína megosztottságába azonos a lényeg. A legelőkelőbb, a legösszetettebb, a legelméletibb tanulmányokat a fiúk folytathatják, míg a nők számára a sokkal inkább analitikus, praktikus, és legkisebb presztízzsel bíró tanulmányi lehetőségek vannak fenntartva. Tehát a hátrány, a különbözőség szerkezete megmarad, hiszen az oktatási rendszer reprodukálja a nem szerinti különbségeket, fenntartja a tradicionális modellt. Továbbra is a férfiak uralják a nyilvános teret, a hatalom, elsősorban a gazdasági hatalom terét, miközben a nők maradnak a társadalom privát területein, a háztartás és a reprodukció területein. A lányok a szüleiken, a tanáraikon, a kortárs csoportokon keresztül, internalizálják, az uralkodó víziókat, hogy megtalálják társadalmi helyüket, amelyiket normálisnak és természetesnek fogadnak el. A habitus állandósága, amelyik ebből következik, az egyike a legfontosabb faktoroknak, a nemek szerinti munkamegosztás relatív állandósága mellett, mert ezek a princípiumok a maguk lényege szerint „testről-testre” hagyományozódnak, és megnehezítik a diskurzust, a változást, a korrekciót.

Hadas Miklós: Pierre Bourdieu: Férfiuralom c. cikkében⁷ vitatkozik a szerzővel. Hadas szerint Bourdieu legfontosabbnak azt tartja, hogy a különbség struktúrája a nemek között a változások ellenére állandó maradt. Hadas Miklós szerint, amikor a szerző a „habitusok állandóságáról”, a látható változások által elfedett „láthatatlan struktúrák változatlanóságáról” azaz a struktúra erejéről értekezik, akkor alárendelve a változást az azonosságoknak-lényegében nem tesz mást, mint hogy korábban kidolgozott fogalomkészletét [az osztályokkal kapcsolatos habitus felfogását, megjegyzés: H. Sas] szemléletmódját újabb területre terjeszti ki. Hadas, aki a férfikutatások legjobb magyar ismerője, rögtön hozzáteszi, amire a későbbiekben visszatérek, hogy a nyolcvanas évek közepétől fogva mind jelentősebb akadémiai érdeklődés nyilvánul meg a férfiak, s a velük kapcsolatos társadalmi jelenségek kutatása iránt, ami a Bourdieu-i gondolkodást még nem érinti meg. A modern szociológia – idézi Hadas Brod-ot – a férfitapasztalat társadalmi meghatározóival és összetevőivel a közelmúltig szinte egyáltalán nem foglalkozott. A férfikutatások a maszkulinitást, illetve annak társadalmi konstrukcióját nem univerzális érvényű adottságként, hanem társadalmi nemi szerepek által történetileg és kulturálisan meghatározott, reflexióra méltó, különös emberi tapasztalatként fogják föl.”

Hadas Miklós fenti gondolataiból látszik, hogy neki is, a jelentős férfikutatásoknak is kérdései, fenntartásai vannak Bourdieu legutolsó művében meghatározó téziseivel, a folyamatosságnak, a változatlanágnak a női habituson keresztül érvényesülő változatlanóságával kapcsolatban. Magam teljes mértékben egyetértek a változatlanóság téziseinek megkérdőjelezésével. Habár tanulmányom a családról, és nem közvetlenül a nemi szerepek változásáról szól, a nemi szerepek olyan mértékben határozzák meg a család működését, a családon belüli hatalmi viszonyokat, kommunikációt és

⁷ Hadas Miklós: Férfiuralom Replika könyvek 1997.

konfliktusokat, hogy nem kerülhetem meg az e probléma körül kibontakozó vitát. A fent közölt vizsgálati adataim, a fiúk és lányok szakmát választó továbbtanulási, diplomát szerző terveiről, teljesen, szinte adatról adatra megegyeznek a Bourdieu által ismertetett franciaországi valósággal.

Nézetem szerint azonban a lányok rohamosan változó iskolázottsági lehetőségei a felsőfokú oktatásban nem csak változást, hanem társadalmi fordulatot is jelentenek, mind a privát szféra, mind a család, mind a közszféra terein. Társadalmi fordulat ez akkor is, ha ezek a magyarországi adatok a továbbtanulási tervekről ugyanazt a tendenciát igazolják, amelyről a szerző ír. A szakok választása, illetve a különböző szakokra való bejutás, tradicionálisan nemek szerint megosztott ennek a kutatásnak az adatai szerint is. Az e szakokon kapható képzettség, a nemek szerint társadalmilag különböző területekre készít fel, kiterjesztve a valamikor csak a családon belül végezhető női munkákat a gazdaságra, ahol „éppen úgy” az oktatás-nevelés, a reprodukció, a gondoskodás, a szolgáltatás, a szépség ipar, maradnak a nőké, és a hatalmat jelentő technika, a tudomány a férfiaké.

Miért mondom mégis, hogy ez a változás nem csak jelentős, hanem olyan lényeges is, amely folyamatában aktívan beleszól a nemek társadalmi viselkedésébe, tulajdonságaiba, szerepeibe. Azért, mert maga a felsőszintű tanulás, a végzettség, azután a pálya olyan készségeket, képességeket fejleszt, amivel eddig a nők nem, vagy csak kismértékben rendelkeztek. Ezek olyan készségek és képességek amelyek csökkentik a nők tradicionális hátrányait a társadalomban. A feminista kutatások sora elemzi, hogy milyen jellemző különbségek vannak a nők és férfiak beszédmódja, kommunikációja között. Ezekből a kutatásokból kiderül, hogy a nők sokkal kevésbé képesek a beszélgetést megszakítani, közbeszólni, mint a férfiak. Sokkal inkább hallgatják, figyelik a másikat mintsem, hogy közbeszólnának. Ha beszélnek, sokkal inkább a maguk kis problémáiról, mint a férfiak, akik a munkáról, a munkában, vagy a sportban szerzett sikereikről számolnak be. Eltérnek abban is, hogy hogyan ítélnék meg egy „jó” beszélgetést, hogy mennyire tartják fontosnak, hogy egy hozzátértő beszélő befejezze a gondolatot. A nők többet kérdeznek, mint a férfiak, a férfiak soha nem úgy interpretálnak egy kérdést, mint ami az információ kérdéseként fogalmazódik meg, sőt legalább részleteiben ők akarják megadni a választ. Az is jellemző hogy a nők arra is erőfeszítést tesznek, hogy megfigyeljék, mint mondott a beszélgető partnerük megelőzően, és abba a „kívánt” irányba folytassák a diskurzust.⁸

Csak néhány jellemző példát próbáltam bemutatni abból a hatalmas irodalomból, amely éppen a nemek közötti nyelvi kommunikáció különbségeit jellemzi. Azt gondolom, hogy maga a magasabb szintű tanulás, az egyetemeken kialakuló versenyhelyzet, a női szakterületeket jelentő tudományok követelte pontos fogalmazás, a vita, tehát a beleszólás szükségessége már a tanulmányok folyamán változtatja a nők

8 Coates, Jennifer: *Language and Gender* 1998 „A Reader” Oxford. Teattie, Geoffrey 1981, *Interruption in Conversational Interaction and its Relation to the Sex and Status of the Interactants*. *Linguistics* 19. 15–35. Dubois, Betty/Crouch, Isabelle 1975, *The Question of Tag Questions in Women*,s *Speech: They Really Don,t Use More of Them*. *Language in society*. Internet 289-294. Bernstein, Basil: 1972, *Studien zur sprachlichen Socialization*. Düsseldorf.

helyzetét, és csökkenti hátrányos helyzetüket a kommunikációba. És ez, egyébként az emberi és társadalmi viszonyok meghatározó jelensége és ereje, az érdekek védelmének, a saját álláspont kifejtésének szükséglete és érvényesítése a családon belül is, a végzett munka során is. De ha a felsőfokú végzettséggel járó szakma hagyományosan nőies terület is, amit a mostani saját kutatásom lányoktól származó tervei mutatják: a szolgáltatások területén pl. az utazási irodák, kozmetikai cégek, orvosi pályák terveit jelentik, itt is ezeken a területeken is kell tudniuk versenyezni, replikázni, a saját gondolataikat befejezni, tehát „megtanulni” a férfi beszédet, és ezen keresztül közelebb kerülni az ún. férfi hatalomhoz is

De ha tovább gondoljuk azokat a kritikákat amiket Bourdieu legújabb könyvével kapcsolatban felvetettek, és amely kritikák elsőrendű magyar ismerője, és a szerzővel személyes vitapartnere Hadas Miklós mond, akkor semmiképpen nem hagyhatjuk ki az elemzésből azt az új területet amelyet az utolsó évtizedek férfi kutatásai jelentettek, és hoztak a nemekkel, a nemi szerepekkel kapcsolatos gondolkodásba.

Ha egy pillanatra visszatérek a saját kutatásból nyert adataimra abban a tekintetben, hogy akik egyáltalán erről írtak, mit várnak el leginkább jövőbeli társuktól, akkor fontos megfigyelés lehet, hogy az értelmiségi fiúkon kívül, akik a jövőbeli feleségeiktől elsősorban sikert, hasonló érdeklődést, okosságot várnak, az összes többi fiúnál kiolvasható a vágy, hogy mindenek előtt gyöngédséget, megértést, kedvességet szeretne kapni jövőbeli társától. Elgondolkodtató ez a fiúknál kiolvasható vágy, hiszen tradicionálisan gyöngédséget, megértést, kedvességet inkább a nők hiányoltak a kapcsolatokból. Nem akarnék túl messzire vezető következtetéseket levonni, de azt talán igen, hogy ezek a most felnövő fiúk, már olyan családokból jöttek, ahol a saját nagyobb függetlenségük tudatában, a saját munkájukra támaszkodva, másfajta, a tradicionálistól eltérő feleségeket, anyákat láttak maguk körül. Határozottabb, akaratúakat jobban érvényesíteni tudó, döntésképesebb, esetleg agresszívebb, a család együtt maradásában, vagy szét válásában a döntés szerepét vállaló nők között nőttek fel. Megtapasztalhatták, amiről a férfikutatások szólnak, hogy a nemek között megváltozott lehetőségek változtatták a férfi személyiséget, és a hatalmi viszonyokat is. A férfiak természetesen nyertek, elsősorban érzelmileg nyertek azzal, hogy olyan hagyományosan női szerepekben is részt vesznek, mint a gyerekekkel való foglalkozás, törődés, ahogy ezt már jövő terveikben is megfogalmazták a mostani kamaszok. Ugyanakkor sok mindenben elbizonytalanodtak, sokféle megkérdőjelezhetetlen hatalom kérdőjeleződött meg.

Hadas Miklós, amikor az utóbbi évtizedekben kiterelvényesedett férfikutatásokról számol be, azt írja, hogy ezekben az évtizedekben, a társadalomtudományos publikációk sokaságában olvashatunk a „megváltozott”, az „elnőiesedett”, a „sérülékeny”, az „impotens”, vagy mondjuk a „macsó”, és „meleg”, azaz másságukban, különösségükben, esetlegességükben láttatott férfiokról, egyértelműen jelezve, hogy a téma immár visszavonhatatlanul átszivárgott a népszerűből a tudományos diskurzusba.

A kezemen lévő kutatás alapján úgy tűnik, a függetlenebb, önállóbb, döntéshozatalt is követelő tevékenységek nyilván, ha lassan is, másféle szerepre kell, hogy felkészítse a következő generáció fiait-lányait. Mindezen túl, az adatok elemzése parancs-

ként fogalmazta meg számomra, hogy amikor a 800 dolgozatban található jövőképet boncolom, nem eléghíthet ki, és nem adhat választ arra, amit találtam sem egyedül a közvetlenül a családra, sem egyedül a nemi szerepek változásaira utaló adatok magyarázata, ha magáról a jövő család lehetséges alakulásáról szeretnék a jelen tervek alapján valamiféle elképzelést kivetíteni a jövőre vonatkozóan.

Jellemző változások a 14–17 évesek jövőre vonatkozó terveiben

Az eddigiekben nem csak azt láthattuk, hogy számszerűsítve mennyivel kisebb szerepet kaptak az írásokban a családról elképzelt tervek, mint a továbbtanulást, a karriert, a szakmát tervező írások. Ugyanakkor nem csak kevesebbet, hanem árnyalatlanabbul, kevésbé bensőségesen, kisebb intenzitással írtak a jövőendő család belső életéről. Nem tudjuk meg az írásokból mi lesz együttélésük meghatározó tartalma, nem tudjuk meg milyennek, képzelik jövőendő társukat. A gyerekek megjelentek ugyan az írásokban, de nem úgy mintha ők jelentenék, ma számukra, a jövőendő legfőbb célját és értékét. Érdekes mutatója, annak hogy a család szerepe jelentősen változott a mostani kamaszok világképébe, hogy a gyerekek írásaiban szinte egyáltalán nem szerepel a tágabb kibocsátó család, a szülők. Az értelmiségi családok gyerekei, a városi fiúk pl. mindössze 5 százaléka tervez valamiféle együttléteket a szüleikkel.

Már ezek az adatok is felhívják a figyelmet, hogyha a jövő tervek mozgató rugóit, tartalmát keressük, akkor ugyan én semmiképpen sem beszelnék a család válságáról, csak azt tételezem, hogy az eddigieknél is sokszínűbb, másfajta családi életet élnek majd a következő generáció tagjai. Ezek az írások pillanatfelvételek, és arról szólnak, hogy mi az ami most ezeket az életkezdés előtti kamaszokat izgatja-mozgatja. A családnál sokkal jelentősebb szerepet kaptak ezekben az írásokban azok a tervek amelyek a munkával, a továbbtanulással kapcsolatban foglalkoztatja őket.

Azt hiszem viszont, hogy ezek a motivációk, nem csak életkor függőek, nem csak a kamasz gyerekekre jellemzőek. Az izgatja, foglalkoztatja, mindenek előtt őket, hogy hogyan fognak élni, hová, meddig jutnak el, milyen életformát képzelnek el maguknak. Egy érdekes, nem monoton, változatos, sikeres élet útját keresik. Az tűnik ki az írásokból, hogy ezek a gyerekek egy szélesebb horizontú környezetben, világban, lehetőségek között tervezik a jövőjüket, legyenek ők fiúk, vagy lányok. Lehet hogy ezek a tervek nem reálisak, sokakat csalódás ér majd. De a megváltozott életlehetőségek képe, egy nyitottabb világ vágyainak horizontja rajzolódik ki az írásokból.

A jövő terve a külföldön töltött évekről

Beszélő számok, hogy minden tizedik gyerek egy időre vagy véglegesen valahol külföldön képzelel el a jövőjét. Ha a szülők értelmiségiek, vállalkozók, tisztviselők, akkor ez a terv minden ötödik fiú-lány írásában szerepel. Már az eddig idézett írásokból is kitűnhetett, sok lány terveiből is látszott, hogy az ő általuk vezetett utazási irodák, cégek külföldön működnek majd, de ha nem, akkor is olyan munka lesz ami a világ különböző országaihoz köti őket. A fiúk írásaiban mint a szakmához szükséges tudás megszerzése, jellemző a külföldi anyavállalatnál eltöltött munkavégzés. „Kezdő mű-

szaki menedzser leszek egy multinacionális cégnél, talán a Yamahánál. Természetesen az egyetemet már elvégeztem. A Yamaha magyarországi képviselőjénél képzelem el a mérnöki munkámat, de azt gondolom hogy néhány évet külföldön, az anyaggyárban fogok tapasztalatokat szerezni. Elég sokat keresek majd, és lesz egy saját villánk a Rózsadombon, ahol az élettársammal élek. Talán egy Hummer terepjáróra is telik. Érdekes, boldog és szép lesz az életem.” (17 éves fiú. Győr. Édesapja gépésztechnikus, édesanyja tanítónő. A szülők életkora: 43–44 év.)

A gyerekek többsége városban szeretne élni. Minden második saját házat képzel el magának. Ezek közül minden ötödik kiemelt környezetben, csendben, luxus körülmények között szeretne élni. A falusi gyerekek többsége jövő életét falun, természetesen saját házban tervezi, de a falusi gyerekek közül nem kevesen, elsősorban a lányok városi körülmények közé vágyik. Az írásokból az is kiderül milyen szintű életszínvonalat képzelnek el a maguk számára. Minden negyedik írás, tehát mintegy 25 százalék itthon vagy külföldön a luxus élet vágyát fogalmazza meg. A többség: 66 százalék normális polgári jólétet ír le, és mindössze a gyerekek 5 százalék számol anyagi gondokkal, „tisztes” szegénységgel. Ez a terv tőlük maguktól sok energiát, erőfeszítést tételez fel, és ez meghatározza azt is, hogy mire fordítanák, milyen tartalommal töltenék el szabadidejüket Ebben nagyon jelentős szerepet tölt be hogy elsősorban házon kívül a sporttal, barátokkal, vendéglőkben, és ha otthon akkor a TV, vagy a számítógép előtt, kevés olvasással előtt, vagy zenehallgatással, tehát nem feltétlenül tartalmasabb, de irányultságában minden mutató mellett a külső világra, a külső világ meghódítására nyitnak ezek a tervek. Nagyon jelentős életmódbeli változásnak látszik hogy minden második gyerek írásában szerepel a sport vagy a természetjárás, az egészségesebb életmód tudatosulása.

Az összes szabadidőre vonatkozó tervben 9 százalékban tervezik a színházat, koncertet, mozit. Az otthon töltött szabadidőben a zenehallgatás, az olvasás, ide értve az újságolvasást is, mindössze az írások 13,4 százalékban jelenik meg. A televíziót, a számítógépet, a videót, az összes megjelölt otthoni szabadidő eltöltéséhez képest nagyságrendekkel nagyobb arányban jelölik meg. 119-en írtak arról, hogy igényt tartanak, fontosnak tartják az otthoni egymással való beszélgetést. Ez jelenti majd együtt-létük tartalmát. Barátokat alig, összesen 48-an terveznek vendégül látni.

Néhány gondolat befejezésként

Ha most az írás végén, csak ezeknek a terveknek a hangulata marad bennünk, illetve sorjáznak fejünkben az adatok, leírások, elemzések, az első érzésünk talán, hogy milyen sok csalódás érheti majd ezeket a gyerekeket. Tíz év nem elég hogy ennyi gyerek szerezzon diplomát, hogy ennyi dolgozhasson, élhessen külföldön, hogy ilyen körülmények között élhessenek majd. Mint a tanulmány bevezetőjében írtam, a kutatás szinte minden magyarországi régióra kiterjedt és a fejletlenebb régiókból származó írások semmiféle szignifikáns különbséget nem mutattak a fejlett régiókból származó írásokhoz képest. A kezemben tartott, és elemzett jövő tervekkel kapcsolatosan joggal vethető fel az a kérdés, hogy mi közük is van, mi közük lehet, ezeknek a kamasz

gyerekek terveinek-fantáziáinak a valósághoz. Részben azért van közülük az általuk a fantáziájukban megrajzoltaknak a valósághoz, mert környezetük, a szülők kitűzött céljai, az a határtalan energia, amelyet a még végleg nem leszakadott rétegek beleölnének, hogy legalább gyerekeik e célok elérésének közelébe érjenek, ilyen modelleket kínálnak nekik, és követelnek tőlük. Természetesen a virtuális világ is ezzel veszi körül őket. A szappanoperák, az utcákon száguldó luxusautók, a gazdagok számár épített környezet, a sztárok szépséges elegáns világa, az elegáns vendéglők, a szupermarketek látványa, környezetük valóságos eleme. És tegyük hozzá, hogy az ő álomviláguk, maguk az álomvilágok is a valóság részei, olyan részei, amelynek a megvalósítása felé törekednek.

Nos ha ebből a szempontból néztem az írásokat, akkor rá kellett jönnöm, hogy tovább kell nézmem, másfelé is gondolkodnom kell, mint a hagyományos családi életmód, vagy a hagyományos családfelfogás változásait, vagy akár a nemek szerint megosztott világ változásait kutatom.

Az derült ki számomra ezekből a tervekben, hogy ha meg akarom érteni mi is történik a most felnövekvő generációban, akkor azt a radikális változást kell látnom, mégpedig egyformán a fiúknál és a lányoknál, hogy az élettervek, és ezen belül az élet legfontosabb területeinek és értékeinek egymáshoz viszonyított aránya és tartalma van változóban. Fiúk és lányok nagyon hasonló életcélokat tűznek maguk elé, akkor is, ha a választandó szakmák eltérnek egymástól. Nagyon hasonlóak az életcélok, akkor is, ha az egymástól elvárt, legfőbb személyiségjegyek tulajdonságok, bár feltűnően kisebb arányban, mint régebben, mert úgy tűnik ez most kevésbé fontos számukra, mégis nemek szerint jellemzőek maradtak. Talán azzal a kivétellel, ami a férfi kutatások tapasztalatai alapján talán érthető, hogy a fiúk sokkal több melegséget, megértést, gyengédséget várnak el társaiktól, mint régebben.

Az érdekes munka, a gondatlan élet, a külföldre is nyitott világ, az egészségesebb élet van a gondolkodás homlokterébe. Mondhatnánk: bent vagyunk Európában. Ami kirajzolódik ezekből a tervekben, az a megcélzott Európai Unió életszínvonal, és életforma. Az élettársi kapcsolat feltehetőleg része lesz életüknek, mint szerte Európában. Feltehetően közöttük is kevesebb gyerek fog születni, mint kívánatos lenne, mint szerte Európában. Jobb lakáskörülmények között élhetnek majd feltehetően, mint szerte Európában. De véleményem szerint itthon is és Európában is jelentősen változni fognak a nemek szerint elvárt képességek. Közeledni fog egymáshoz a férfiak és nők életvitele, akkor is, ha jelentős különbségek maradhatnak a döntési, a hatalmi pozíciókban. A gyerek, mint már a valóságban is az élet középpontja, míg kicsinyek, de hamarabb válnak önállóvá, lépnek ki a szülői házból.

Bizonyos hogy másképpen fognak élni ezek a most felnövő gyerekek, másfajta családban, másféle kapcsolatokban, másféle értékekkel, és konfliktusokkal. Egy azonban biztos, hogy jövőbeni családjukat, kapcsolatuk jellegét, terveiket nem érthetjük meg, ha vizsgálódásunkat leszűkítjük a családról megformált elképzeléseik elemzésére.

H. SAS JUDIT

EDUCATIO

PEDAGÓGIA SZOCIOLÓGIA HISTÓRIA ÖKONÓMIA PSZICHOLÓGIA POLITOLÓGIA

CSALÁD

A HÁZASSÁG ÉS CSALÁD VÁLTOZÁSAI AZ EZREDFORDULÓ MAGYARORSZÁGÁN	339	<i>Somlai Péter & Tóth Olga</i>
A CSALÁD FEJLŐDÉSE EURÓPÁBAN	349	<i>Vaskovics László</i>
„EGY NAPOM TÍZ ÉV MÚLVA”	365	<i>H. Sas Judit</i>
TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ ÉS CSALÁDI SZOLIDARITÁS	384	<i>Utasi Ágnes</i>
TÁRSADALMI ÉRTÉKMINTÁK, POLITIKAI ORIENTÁCIÓK	404	<i>Örkény Antal & Szabó Ildikó</i>
SZOCIALIZÁCIÓS MINTÁK ÁTÖRÖKÍTÉSE CIGÁNY-ZENÉSZ CSALÁDOKBAN	431	<i>Békési Ágnes</i>

TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ ÉS CSALÁDI SZOLIDARITÁS

AZ INTEGRÁCIÓ A KÖZNYELVBEN AZT A GYAKORLATOT jelenti, amelynek eredményeként az egyént valamely közösség tagjai maguk közé fogadják, „integrálják”. A szociológia a társadalmi integrációt összetett fogalomnak tekinti, s legalább két változatát különbözteti meg: létrejöhet úgy, hogy a kohézió az értékek hasonlósága alapján alakul, másrészt létrehozhatja az eltérő gazdasági-hatalmi-munkamegosztási viszonyokból eredő érdekek (Lockwood, D, 1964, Papp, Zs., 1982, Giddens, 1984).

Az integráció a társadalmi praxisban különböző szolidaritás-akciók segítségével manifesztálódik. Durkheim a szolidaritás két alaptípusáról beszél: A *mechanikus szolidaritás* szerinte az egyének hasonló kulturális értékein alapul, általános a preindusztriális társadalmakban, de fennmarad és működik a fejlett ipari társadalmakban is, elsősorban az erős kapcsolatok hálójának segítségével. A „mechanikus szolidaritást” napjainkban alapvetően a család és a rokonság gondoskodása biztosítja (Durkheim, 1986, 1987, Giddens, 1984), s ez tradicionális társadalmakban ugyanúgy nélkülözhetetlen, mint a modern, piacgazdaságra alapozott struktúrákban, diktatúrákban csakúgy, mint demokráciákban. Súlyos nehézségek, nagyobb traumák, tragédiák rendszerint felerősítik a családi-rokoni szolidaritás-készséget, míg a „mindennapi nehézségek” kevesebb segítőszándékot, altruizmust váltanak ki.

A szolidaritás másik alaptípusa az *organikus szolidaritás*, amelyet az eltérő életfeltételekkel élő, eltérő munkamegosztási pozíciót betöltő rétegek közötti egyenlőtlenség és érdekkülönbség kényszerít ki. Az a felismerés teremti meg, hogy a bonyolult munkamegosztással működő társadalmak olyan organizmusok, amelyekben a kedvezőbb pozíciót betöltőknek jól felfogott hosszú távú érdeke az önkorlátozás, a javak egy részéről történő lemondás a lemaradók, gyengék részére. Az ilyen szolidaritás-akciókat rendszerint intézmények, egyesületek organizálják.

Jóllehet a szolidaritás egyik domináns típusa alapvetően érték, másik alapvetően érdekek által motivált, mindazonáltal a szolidaritás eltérő formáiban az érték és érdekek szerinti motivációk nem különülnek el ilyen élesen. Mint ahogy az emberi cselekvések többségében a motivációk általában összekapcsolódnak, nem tisztán jelentkeznek (Weber, M. 1987), ugyanúgy a családi-rokoni szolidaritás-akciókat motiválhat-

ják érdek elemek is, s az organikus szolidaritás-szervezetek, egyesületek jótékonyágaiban is előfordulhatnak érték, sőt emocionális motivációk is.

A rendszerváltást megelőző struktúra – a patriarchális állami gondoskodás, segítők, központilag alakított árszabályozás, centralizált intézkedések segítségével – jó részt diktatórikus módszerekkel ugyan, de túlnyomórészt képes volt integrálni a társadalmat Magyarországon. Az integrációt részben a centralizált intézkedések biztosították, másrészt erős volt a családok egymásrautaltságából, összefogásából származó mechanikus szolidaritás is. Fokozta a mechanikus szolidaritás eredményességét a hatalomban lévő irányítók („ők”) és a kirekesztettek („mi”) megkülönböztetésével differenciálódott csoportok cinkos együttműködése is (*Seligman, A. B. 1997, Utasi, 2000/b.*).

A piacgazdasággal jelentkező új nehézségek az elmúlt évtizedben ugyancsak felerősítették a társadalom több rétegének szolidaritás-szükségletét (*Dahrendorf, 1995*). A piacgazdaság ugyanis törvényszerűen elsősorban az „erősekre”, a versenyképesekre épít, a hátránnyal élőket – betegeket, képzetleneket, öregeket, vagy piacképtelenné váltakat –, mindazokat, akik bármely ok következtében alacsonyabb teljesítményre képesek, kellő mértékű szolidaritás híján peremre taszítja (*Andorka, 1996, Ferge, 2000, Spéder, 2002*).

Amennyiben a gazdasági egyenlőtlenségeket fokozó piacgazdaságban az egyén nem számíthat közvetlen kapcsolatait, főként családjá és rokonai támogatására, szolidaritására, és/vagy amennyiben a rászorulókat a társadalom intézményei, szervezetei nem (elégé) segítik, vagyis nem működik kielégítően a gazdasági egyenlőtlenségeket kompenzáló szervezett szolidaritás, akkor a versenyorientált piacgazdaságban a társadalom jelentős része izolálódik, perifériára szorul, s ezáltal csökken a társadalom integrációja.

Az intézményes makro-társadalmi szolidaritás csak akkor képes egymaga is eredményesen gátolni a versenyre képtelenek, a piaci versenyből kiesők és lemaradók izolálódását, ha a társadalom-irányítás a szolidaritás-akciókhoz kellő mértékű anyagi forrásokkal, és a szélsőségesen egyenlőtlen elosztást csökkenteni képes hatalommal és akarattal is rendelkezik. A lemaradók megsegítésére elégséges erőforrásokat azonban – a tapasztalat szerint – csak a jómódú és prosperáló gazdaságok kormányai birtokolnak. A forráshiányos társadalmakban még a fejlett demokratikus politikai struktúra intézményei, szervezetei, egyesületei sem képesek megóvni az izolációtól a lemaradók széles rétegeit. Az ilyen társadalmakban nagy a veszélye annak, hogy az integráció csak erős centralizált irányítással alakulhat, s így nem működhet a piacgazdaság, vagy amennyiben mégis létrejön a piacgazdaság, akkor nem jut elég forrás az organikus szolidaritásra, s vele megroppanhat a társadalmi integráció (*Dahrendorf, 1990*). Ez utóbbi esetben ugyanis azok, akiknek nincs segítő-támogató tradicionális közösségük, mindenek előtt családjuk, rokonaik, szükségképpen izolálódnak. A tömeges izolálódás eredményeként a társadalom szétesik, kohéziója megszűnik, s ez veszélyezteti a jólétben élő versenyképesek biztonságát, végső soron a társadalom működőképességét is (*Merton, R. K., 1980*).

A társadalmi kohéziót és integrációt azonban a közvetlen emberi kapcsolatok, a rendszeres találkozással, együttléttel megerősített intenzív erős kötelékek, elsősorban a

családi-rokonsági kapcsolatok, hosszú időn keresztül is képesek, a hiányos „organikus” szolidaritás ellenére is fenntartani. Egy közelmúltban készült vizsgálat tizenöt válaszvariációt kínált, közülük kellett megjelölni a válaszadóknak azokat, amelyek szerintük a legnagyobb valószínűséggel izolálják az egyént a társadalomból. A megkérdezettek szerint elsősorban a *betegség és a munkaképtelenség* hatására izolálódik az egyén, ám az elszigetelődést valószínűsítő következő életfeltételnek azt tekintették, ha az embernek nincsenek erős kapcsolatai, nincs „családja” (81,0 százalék) (EURÓPA 2000, BKE, Házt. Kut. Csop. N=1500). Vagyis a válaszadók szerint a peremre sodródás elkerüléséhez ma a társadalomban a versenyképesség, a teljesítményképes munkavégzéshez nélkülözhetetlen egészség és az emberi kapcsolatok, főleg a családi összefogással megvalósuló szolidaritás szükséges.

A társadalmi változások hatása a családi szolidaritásra

A családi összefogás a mai forráshiányos társadalomban tehát jórészt elkerülhetetlen, ám az értékvezérelt családi-rokonsági szolidaritás működését nehezítik a családi funkciókban közelmúltban bekövetkezett jelentős változások. Az intenzív családi kapcsolatok működéséhez köztudottan alapvető az *önzetlenség*, sőt esetenként az *altruizmus* is, miközben a piacgazdaság és a civilizációs jólét ezzel ellentétes hatásokat erősít: egyéni célokat állít a középpontba azáltal, hogy mind nagyobb teljesítményre készítő versenyt, s az újabb javak megszerzésének folyamatosan újratermelő egyéni vágyát generálja (*Bourdieu, P., 1979, Fábrián-Kolosi-Róbert, 2000*). Az egyéni gazdagodás, egyéni igények, vágyak kielégítésének „önző” szükségletével szemben ugyan már a hatvanas-hetvenes években a jóléti országok életminőség-vizsgálatai megállapították, hogy a „jólléthez”, boldogsághoz, megelégedettséghez korántsem elégséges az egyéni siker és az anyagi javak bősége, ahhoz nélkülözhetetlenek a jó emberi kapcsolatok is (*Allardt, E., 1975, Utasi, 2000/a*). Az emberi kapcsolatokkal összefüggő individuális igények azonban nehezen realizálhatók az együttélés régi formái között.

Mind a szociológusok, mind a demográfusok vizsgálati adatai e tekintetben a családi kapcsolatokban bekövetkezett változásokra hívták fel a figyelmet. Az *egyéni célok, érdekek közösségi elé helyezése* elsősorban a család magját jelentő párkapcsolati együttélési formákat módosítja. Növekszik a függetlenség-vágy, autonómia-igény, mind többen kívánnak individuális igényeiket előtérbe állító önmegvalósító életet élni. Az *önmegvalósítás igénye*, szükséglete és a civilizációs jólét, valamint a korábbtól nagyobb gazdasági önállóság és függetlenség elsődlegesen azokat a kötelekeket kezdte ki, amelyek működéséhez esetenként önként vállalt lemondásra, önzetlenségre, altruizmusra is szükség van.

Az önmegvalósító igény gazdasági lehetőségének felerősödésével a párkapcsolatok rövidebb életűvé váltak. Megszaporodtak a válások, emelkedett az élettársi kötelékben élők aránya, kitolódott az első házasságkötés ideje. Megváltozott a család összetétele: mind kevesebb családtag él együtt, azaz nuklearizálódik a család. Mindezek csökkentették a szolidaritás-akciót nyújtani képes szoros családi kötelekek számát, s átalakították a családi funkciókat (*Cseh-Szombathy L., 1994, Somlai, P., 1999, Tóth O., 1994, Pongrácz T.-né, 1994, S. Molnár E., 1997, Utasi Á., 1999, Szücs Z., 1999*).

A családi funkciók változásának szolidaritásra gyakorolt hatása

A családi funkciók átalakulásának háttérben a társadalmi-gazdasági változások találhatók. A változások már hosszabb ideje elkezdődtek, de az utóbbi másfél évtizedben a trend jelentősen felerősödött. A család funkcióiban bekövetkezett változások gyengítették a családi szolidaritást már csak azért is, mert csökkentek azok a kényszerek, amelyek a családi szolidaritást és integrációt korábban gazdasági funkcionalitással is előhívták. Csökkentette a családi gazdasági szolidaritást és integrációs kényszert az, hogy a családi gazdaság a hajdani termelő tevékenység helyett legfeljebb a *közös fogyasztásra*, egyre inkább csak a *fogyasztás feltételeinek biztosítására* redukálódik. A családok egy szűk körében kétségtelenül megmaradt, sőt – Magyarországon a rendszerváltást követően – esetenként hangsúlyosabbá is vált a családi gazdálkodás, vállalkozás, vagyis a hagyományos családi gazdasági termelő funkció, ám – a technikai fejlődés következtében – a korábbiakhoz képest kevesebb családtag számára ad munkalehetőséget. A fogyasztás anyagi fedezete, s általa az egyéni gazdasági függetlenség a jóléti társadalmakban – legalábbis minimális szinten – a munkabér, nyugdíj, szociális ellátás mind többek, s főképpen a nők számára is biztosított. A jóléti rendszerekben az individuális jogok teljesebb érvényesülése pozitív társadalmi változás, növeli a választási szabadságot. Ezzel együtt azonban individuálisan választhatóvá teszi a családi szolidaritás felvállalását is.

Tradicionalis családi funkció a társadalom *biológiai reprodukciója*, amelynek keretei az utóbbi évtizedben ugyancsak jelentősen megváltoztak. Az utódnemzés ideje a születésszabályozás terjedésével a korábbitól ütemezhetőbbé vált. A fiatalok mind magasabb aránya legfeljebb csak akkor köt házasságot, amikor már gyereket akar, vagy a gyerek már megfogant. Amennyiben a partnerek a gyermekvállalás és a házasságkötés idejében nem tudnak konszenzusra jutni, a nők egyre gyakrabban házasság nélkül is megszülik a megfogant gyereket. A lányanyát korábban „megesett lánynak” tekintette és elítélte a környező közösség, ma már a társadalmi közmegejtélés elfogadóvá vált. A megengedő praxissal együtt átalakultak a szexuális értékpreferenciák, következményeként meredeken emelkedik a házasságon kívüli, illetve élettársi közösségben születő gyerekek aránya (S. Molnár et al, 1997, Cseh-Szombathy L., 1994, Pongrácz T.-né, 1994). Mind több gyerek már nem hagyományos nukleáris családban nevelkedik. Kétségtelenül a *házasságon kívül születettek* többsége élettársi vagy élettársként nem definiált, állandó partnerkapcsolatban élő szülők gyermeke. Vagyis annak ellenére, hogy nem házas szülők gyermekeként jönnek a világra, többnyire mindkét szülővel együtt, hagyományos összetételű „kvázi-családban” élnek.

Ugyanakkor az iméntihez hasonló, az individuális boldogságot és függetlenséget preferáló, nem formalizált szülői párkapcsolatok a demográfiai kutatások szerint könnyebben bomlanak, mint a hagyományos házasságok. Hatására csökken a nukleáris családban állandóan és folyamatosan együtt élők száma. Amennyiben szétválnak a szülők, legtöbbször az anya állandó partner nélkül alkot gyermekeivel családot. Ezáltal a társadalom családi szocializációval összefüggő reprodukciós feladataiból a nők számottevően többet teljesítenek, mint a férfiak, miközben a mechanikus szoli-

daritásból kisebb arányban részesülnek. Meggyőzően igazolja ezt az, hogy a harmincas fiatal nők tizede (12 százalék), a negyvenes nőknek már közel ötöde (18 százalék) családi-háztartási pozícióját tekintve gyermekét egyedül nevelő anya, miközben a harmincas férfiak 0,5 százaléka, a negyveneseknek pedig csak 0,1 százaléka neveli gyermekét egyedül (*KSH/Életmód/4/2000*).

A családok *emocionális funkciója*, a családtagok érzelmi biztonságának megteremtése és őrzése ugyancsak jelentősen változott, a párválasztást azonban változatlanul a szerelemre alapozzák. A folyamatos párkapcsolati együttélés jelentős alkalmazkodást, kompromisszumot, az individuális vágyak redukálását, esetenként altruizmust is elvár a felektől. A fiatalok jelentős aránya ezt felismerve korántsem siet a házassággal, ellenkezőleg, mind későbbre halasztja a végleges együttélésre vonatkozó döntést. Helyette a „kvázi élettársi kapcsolatot” preferálják. Ezt a gyakorlatot segíti a megváltozott társadalmi közvélemény, amely a házasságot megelőző szexuális kapcsolat tekintetében a korábbi évtizedekhez képest elfogadóbbá vált (*Utasi Á., 2000, Bukodi, 2002*). A kedvelt és terjedő látogató-együttélő kapcsolatokban (LAT=Living Apart Together) a hét néhány napját töltik csak egymással a partnerek, vigyázva arra, hogy még önmaguk előtt is megőrizzék a függetlenség, s a nőtlen/hajadon státusz látszatát. Az ilyen kapcsolat megóvjá a fiatalokat a házasságok közötti feltétlen szolidaritás felvállalásától.

A partnerek között alakuló érzelem ugyan többnyire hosszú időre kikényszeríti az életközösséget, létrehozza a kvázi családi integrációt, az együtt járás, együttélés idejére a hűséget és sokoldalú szolidaritást is, ám a párkapcsolatot véglegesítő döntés halasztása egyszersmind magában hordja az ideiglenességet is. Amennyiben a szerelem hőfoka csökken, a párkapcsolat könnyen megszűnik. A „válás” szakítást, szétköltözést jelent, nem regisztrálják ugyan a hivatalos „kimutatásokban”, noha a több évig tartó szoros kötelék megszakadása a partnerek számára többnyire ugyanolyan érzelmi traumát jelent, mint a bontóperes eljárás.

A házasságot megelőző időre vonatkozóan az „együtt járó-együtt élő” partnerek lecserélésének praxisát természetesnek tekintő társadalomban a kapcsolatok nem könnyen váltanak át a házasságkötés után egymástól „örök” hűséget és feltétlen szolidaritást váró kötelékké. A szerelem ugyan erős emóció, ám ritkán tart életfogytig. A házasságban élők az érzelmi hőfok csökkenésével – az „együtt járó-együtt élő” korábbi praxisnak megfelelően – igyekeznek a kapcsolatból „lazán” kilépni, „válni”, új partnerre „váltani”. Az adatok szerint ez nem igazán kedvez a nők szolidaritás-esélyének, hiszen a 30-asok-40-esek körében a válást követően kétszeres eséllyel találunk partnertől szolidaritást kevésbé remélő/remélhető egyedülálló nőt, mint hasonló korú férfit. A válást követően tehát a férfiaknak kevésbé kell nélkülözniük a partneri szolidaritást.

A házastársak közötti érzelmi hőfok hullámválásával, változásával szemben a gyerek(ek)hez fűző emóció folyamatos és állandó. Ez az állandóság azt eredményezi, hogy a szülők – különösképpen az egyedülállók – inkább remélnék emocionális szolidaritást *gyermeküktől*, mint partnerüktől. A szeretetteljes gondoskodás a családokban mind gyakrabban kiterjed a felnőtté vált, még szülői házban élő (sőt a már „kirepült”) utódokra is, akiket a szülők többnyire „gyerekként” ellátnak, igyekeznek anya-

gi igényeiket mind tovább kielégíteni. Ezt a trendet erősíti az iskoláztatás expanziója. A fiatalok közül sokan a húszas évek végéig, esetenként még tovább is „diákok”. Sokuk otthona a szülői ház marad, különösen így van ez a férfiak esetében. A harmincas éveikben járó férfiaknak még nagyon magas aránya él „gyermekként” a szülői háztartásban (16,4 százalék), a hasonló korú nők közül azonban lényegesen kevesebben (4,2 százalékuk). (*KSH/Életmód/2000, U. Á.*) A „gyermeki” státusra vonatkozó nemek közötti aránykülönbség megmarad a negyvenesek körében is, noha erre az életkorra már túlnyomórészt mindkét nem „felnő”, elküti a származási család háztartásából. A férfiak meghosszabbított „gyermeki” státusa a házasság-halasztáson kívül bizonyára azt a tradíciót is őrzi, hogy hajdan inkább a férfiak „vittek asszonyt” a szülői gazdaságba, míg a lányt „férjhez adták” (*Utasi, 1991*).

A gazdasági változások hatása a családi szolidaritásra

Magyarországon a nyolcvanas években végzett nemzetközi kapcsolatrendszer-vizsgálat adatai szerint erős családi-rokonsági kötelékek segítették – elsősorban *instrumentális motivációval* – a megélhetést, s az egyéni biztonságot. A családi együttműködés intenzív volt. Összességében a nyolcvanas években az erős kapcsolatokból szőtt hálóok segítségével a társadalmi szolidaritás, s azon belül leginkább az instrumentális segítségnyújtás rendkívül jól működött, miközben az emocionális szolidaritás, s az érzelmi kapcsolattartás jelentős hiányokat jelzett (*Utasi, 1991*).

A rendszerváltást követően a magasabb státusú társadalmi rétegek körében felerősödött az *individualizálódás*. A gazdagodás-vágy szükségképpen lazította a „gazdaságtalannak” ítélt kapcsolatokat, s felértékelte, nem ritkán nélkülözhetetlenné tette a forrás-erős kötelékeket. Fokozódott a gazdasági-vagyoni egyenlőtlenség, s a forráshiányos rétegek még a korábitól is erősebb családi összekapaszkodásra kényszerültek, miközben a jómódúak, a gazdagodás-orientált vállalkozók vállalkozásukhoz induló tőkét, forrásokat elsősorban kapcsolati erőforrások segítségével, a család és rokonok megtakarításából, azok közbenjárásával, bizalmi és kapcsolati tőkéjének felhasználásával szerezhettek (*Kuczsi, 1996, Utasi, 1994, 2001*).

A magántulajdon növekvő részarányával párhuzamosan hangsúlyosabbá vált az egyéni teljesítmény értéke. Az individuális értékpreferenciákkal azonban a forráshiányos, ám határozottan gazdagodás-elvű társadalomban csökkent a jobb módúak lemaradók iránti szolidaritása. Minél magasabb státust tölt be valaki, minél forrás-erősebb, minél piacképesebb, s így minél nagyobb sikerre számíthat meritokratikus „megmérettetés esetén”, az empirikus adatok szerint annál kevésbé fogadja el azt, hogy a kormány, az állam segítse a lemaradókat, támogassa a gyengéket, a munkanélkülieket, a szegény származású egyetemistákat (*Utasi, 2000/b*). Ezzel párhuzamosan terjedt a saját erőből elérhető eredményekbe vetett hit, illúzió, s ezt kiegészítendő erősödött a közvetlen erős kapcsolatok iránti szolidaritás-igény is.

Kérdés volt, hogy képes-e a társadalom alapvetően a családi összefogásból eredő mechanikus szolidaritás segítségével biztosítani a társadalmi integrációt, vagy jelentős mértékben nő majd az izoláltak, szolidaritáshoz nem jutók aránya. Az organikus

szolidaritás a forráshiányos társadalomban ugyanis csak nagyon mérsékelten működik, csak a legelesettebb, legszegényebb rétegeket tudja valamelyest megsegíteni (Ferge, 2000).

Vizsgálatunkkal a család integráló erejének trendjét kívántuk vázolni. Azt kutatuk, hogy meghatározott válsághelyzetekben a válaszadók kiknek a szolidaritására támaszkodtak elsődlegesen másfél évtizeddel korábban (1986-ban), s hasonló válsághelyzetben melyik kapcsolatuk támogatására, szolidaritására számítanak jelenleg (2001-ben). (Az összehasonlító elemzéshez az ISSP/TÁRKI Kapcsolatok 1986 és 2001-es felvételét használtuk)

Egymást kizáró két hipotézist fogalmaztunk meg, feltételezve, hogy mindkettő releváns lehet, ám alapvetően a társadalom eltérő rétegeire:

Részben azt feltételeztük, hogy a magváltozott körülmények, a piacgazdasággal fokozódó vagyoni egyenlőtlenségek, s az individualizálódás hatására *csökken a családon belüli önzetlenség, altruizmus*, a „könyörületesség” ugyanis hátráltatja az individuális előrejutást, így csökken a segítségnyújtás praxisa is, illetve az a rokonságon belül is dominánsan kölcsönösséget elváró „piaci cserére”, reciprocitásra korlátozódik (Weber, M. 1982, Utasi, 2000/b).

Másik hipotézisünk ezzel éppen ellentétes, abból a megfontolásból eredt, hogy a patriarchális állami gondoskodás leáldozott, az állam kezében lévő gazdasági források jelentős részben privatizációval magánkézbe jutottak, nem elég tőkeerősek, így csökkentek az organikus szolidaritásra fordítható állami-intézményi források. Ez a körülmény kényszerűen, a társadalmi rétegek többségében, a lemaradó rétegekhez tartozó családok körében mintegy önvédelemből is *felerősíti a családi szolidaritást*. Emiatt az individualizálódás és forráshiányos piacgazdaság ellenére sem redukálódik, ellenkezőleg, mintegy funkcionálisan felerősödik a mechanikus, főleg a családi szolidaritás.

A családi szolidaritás fokozott érvényesülését azonban nehezítheti az, hogy 1986-hoz viszonyítva 2001-re jelentősen átrendeződött a család, jelentős különbségek tapasztalhatók a családi állapot szerinti struktúrákban: Nagymértékben növekedett az egyedülállók, csökkent a házastársi, s növekedett az élettársi kötelékkel élők aránya.

1. TÁBLÁZAT

A 15 év feletti népesség családi állapot szerinti megoszlása (1986-ban és 2000-ben, %)

Családi állapot	1986			2000			Változás
	Férfi	Nő	Együtt	Férfi	Nő	Együtt	2000-1986
Házias	71,6	64,0	67,7	60,0	48,5	53,8	-13,9
Nőtlen/hajadon	23,0	15,9	19,3	27,4	18,7	22,7	+ 3,4
Özvegy	1,8	14,0	8,2	4,9	21,6	13,9	+ 5,7
Elvált/különélő	3,6	6,0	4,8	7,7	11,2	9,6	+ 4,8
Egyedülálló együtt	28,4	35,9	32,3	40,0	51,5	46,2	+13,9

(Minták: KSH/Életmód, 1986/4 N=9186, 2000/4 N=10 549)

Joggal merült fel az, hogy az egyedülállók arányának növekménye esetleg a közvetlen családi kapcsolatoktól eredő szolidaritás-akciók csökkenését eredményezi. A kisebb

elemszámú Kapcsolat-vizsgálat (ISSP/TÁRKI, 1986, 2001) is hasonló változást jelzett a 18 év feletti népesség családi kapcsolataiban.

2. TÁBLÁZAT

A 18 év feletti népesség családi állapot szerinti megoszlása (1986-ban és 2000-ben, %)

	1986	2001	Különbség		1986	2001	Különbség
Házassal	70,2	51,9	-18,3				
Nőtlen/hajadon egyedül	12,2	14,6	+2,4	Nőtlen/hajadon élettárssal	0,7	2,8	+2,1
Házassal, egyedül	0,5	1,2	+0,7	Házassal élettárssal	0,7	1,6	+0,9
Elvált, egyedül	3,8	8,8	+5,0	Elvált élettárssal	0,9	1,8	+0,9
Özvegy, egyedül	10,5	16,6	+6,1	Özvegy élettárssal	0,5	0,7	+0,2
Egyedülálló együtt	27,0	41,2	+14,2	Élettárssal együtt	2,8	6,9	+4,1

(Minták: ISSP, TÁRKI, 1986, N= 929, 2001, N=1524)

A két vizsgálat egybehangzóan jelzi, hogy a tradicionális házassági családi kapcsolatban élők aránya mintegy 14–18 százalékkal csökkent az elmúlt másfél évtized alatt. Eközben hasonló mértékben emelkedett az egyedülálló népességi aránya, s valamelyest az élettársi kötelékben élőké.

A családi szolidaritás és integráció nagyobb esélyét valószínűsíti a hagyományos családi-házastársi kötelék, miközben az ilyen párkapcsolatok arányának radiálisan csökkenő tendenciája tapasztalható. Az egyedülálló rapid aránynövekedésével – bármely ok is annak előidézője – témánk szempontjából várható, hogy a *segítségnyújtók köre az egyedülálló életforma expanziójával redukálódik*.

Ugyanakkor azt is jelezte a vizsgálat, hogy a családi generációk a másfél évtizeddel korábbihoz hasonló térbeli távolságban élnek ma is egymástól, nem növekedett az egymáshoz-jutás ideje. Amennyiben szükségét érzik, viszonylag rövid időn belül egymás segítségére lehetnek. Ez a körülmény túlnyomórészt az ország relatíve kis alapterületének szolidaritás-esélyt segítő kedvező hatása, másrészt az is valószínű, hogy az utód-generációk az utóbbi évtizedben a strukturális munkanélküliség hatására sem migráltak tömegesen nagy távolságra szüleik otthonától, legfeljebb a közeli településre költöztek.

3. TÁBLÁZAT

A generációk térbeli távolságát jelző idő-távolság

	1986	2001
Egy lakásban él anyjával	22,4	18,2
Egymáshoz jutás szokásos ideje		
0-30 perc	61,8	64,4
0-60 perc	76,3	78,5
0-120 perc	86,6	87,4

(ISSP/TÁRKI Kapcsolatok 1986 N=926, 2001 N=1524)

A személyes találkozás korábbi intenzitása mellett a szolidaritás-akciók feltételeiben a legkedvezőbb változást a kapcsolattartás közvetett eszközének, a *telefonnak az elterjedése* jelenti. Másfél évtizeddel korábban még a válaszadók alig ötöde tartott kapcsolatot telefon segítségével (is) anyjával, míg az utóbbi vizsgálat szerint már a megkérdezettek több mint fele (59 százaléka) valamilyen gyakorisággal telefonon is „felkeresi” anyját. A telefonkapcsolat hatása persze korántsem azonos a közvetlen találkozással, ám a szolidaritás-akciók, a rendkívüli helyzetekben történő családi segítségnyújtás szempontjából jelentősége nagy.

A családi szolidaritás a mindennapokban

A mindennapi szolidaritás jellemzőit, s trendjének változását három szituációban vizsgáltuk. Elsőként azt kutattuk, hogy a válaszadó kihez fordulna/fordulhatna elsősorban segítségért, ha 1) *kisebb betegséggel* ágyban kellene maradnia. 2) A következő életszituációban azt kerestük, hogy amennyiben nagyobb *pénzkölcsonnre* lenne szüksége, kihez fordulna/fordulhatna, kinek a segítségére számíthatna elsősorban. Végül azt vettük számításba, hogy 3) ha valami miatt *szomorú, lehangolt*, s szeretné megosztani valakivel szomorúsága okát, elsősorban kinek panaszkodna. Az iménti szituációs kérdésekre adott válaszokat 1986-ban és 2001-ben is vizsgáltuk, így lehetőségünk van összehasonlítani az egyes szituációk megoldásához segítőként választott, preferált kapcsolatokat, elemezni a két vizsgálati időszak között bekövetkezett változásokat (*Utasi, 1991*).

Kerestük, hogy a válaszadók milyen aránya számára biztosít a szűk család és/vagy rokonság segítséget a vizsgált helyzetekben, s kik azok, akik nem fordulnak, vagy nem fordulhatnak szolidaritásért családtagjaikhoz. Azt is vizsgáltuk, hogy a válaszadók milyen aránya nem talál senkit, sem családtagot, sem más kapcsolatai között, akihez nehéz helyzetben szolidaritásért, támogatásért, segítségért folyamodna/folyamodhatna.

Az első két kérdéssel az instrumentális jellegű szolidaritást kutattuk, a harmadikkal az érzelmi válsághelyzetben szolidaritást biztosítók körét vettük számba. A leginkább köznapi vizsgált szükséghelyzet a *kisebb betegségből adódó problémák* megoldása. A szituáció szerint a válaszadónak kisebb betegséggel, például influenzával kellene ágyban maradnia, s emiatt nem tudná ellátni a ház körüli munkákat, a szükséges bevásárlást. A kérdés az, hogy hasonló helyzetben kihez fordulna elsőként segítségért, kitől remélne szolidaritást (4. táblázat).

A családi szolidaritás folyamatosságát, állandóságát, és más tartalmú kapcsolatokhoz viszonyított nagy fölényt jelezték a válaszok: a túlnyomó többség (90 százalék) valamelyik családtagjához fordulna segítségért, tőle remél hasonló nehéz helyzetben szolidaritást. Ez az arány volt jellemző a válaszokra tizenöt évvel ezelőtt csakúgy, mint most. Másrészt az állandóság mellett a családösszetételben bekövetkezett változásra is utal a segítségnyújtók struktúrájának átalakulása: Miután jelentősen csökkent a házassági/élettársi párkapcsolatban élő népességi arány, emiatt a válaszadók manapság kevésbé számítanak partnerükre, helyettük – amennyiben vannak nagyobb

gyerekeik – lányaik és fiaik segítségét remélik. A lányok már a korábbi időpontban is kiemelkedő támogatónak bizonyultak, most azonban szembetűnő a fiúk gondoskodására számítók aránynövekedése is. Korábban utaltunk arra, hogy a fiúk magas aránya még harmincas éveiben is szülei háztartásában él, így a kisebb betegségből adódó nehézség esetén kézenfekvő az ő segítségüket kérni és remélni (*KSH/Életmód, 2000*).

4. TÁBLÁZAT

Kisebbségi betegeknél kitől kérhetnek elsősorban segítséget?

	1986	2001
Házastárs/partner	53,4	44,0
Anya	14,6	14,8
Apa	1,1	0,9
Lánya	10,8	13,3
Menye		0,8
Fia	4,4	8,7
Veje		0,1
Lánytestvére	1,9	3,1
Fiútestvére	1,5	1,1
Más rokona	3,2	2,4
Házastárs/partner rokona		1,2
Család/rokonok együtt	90,9	90,4
Barát	2,4	3,1
Szomszéd	5,2	2,6
Munkatárs	0,1	0,1
Szociális egészségügyi ellátó, nővér	0,2	1,3
Fizetett segítség	0,4	0,1
Valaki más		0,5
Senki	0,8	1,9
Összesen	100,0	100,0

(ISSP/TÁRKI Kapcsolatok 1986 N=926, 2001 N=1524)

A családtagokon kívüliekhez fordulók aránya alacsony, de azoké is, akik úgy érzik, hogy senkihez sem tudnának fordulni kisebb betegség esetén segítségért. A családi szolidaritás e területen rendkívül erős, az idők során sem csökkent. Csakúgy, mint korábban, most is meghatározó a nukleáris család szolidaritása, s szükség esetén altruizmusa is. Csupán a „szereplők” változtak valamelyest amiatt, hogy a családtagok struktúrája átrendeződött: a nuklearizálódás következtében az egyedülállók arányának emelkedése a partnerek segítségnyújtó szerepének csökkenését eredményezte, miközben az utódok hasonló szerepe növekedett.

Ugyancsak instrumentális jellegű segítségre, szolidaritásra kérdezett a következő életszituációs kérdés, amellyel azt vizsgáltuk, hogy amennyiben a válaszadónak *nagyobb összegű pénzkölcsönre* lenne szüksége, kit találna kapcsolatainak között, aki támogató-szolidaritásával gazdasági szükséghelyzetében kisegítené.

5. TÁBLÁZAT

Pénzsegítséget elsősorban kitől remél?

	1986	2001
Házastárs/partner	3,2	3,9
Anya	14,3	11,2
Apa	4,4	3,6
Lánya	6,6	9,0
Fia	4,1	6,5
Lánytestvére	2,3	4,3
Fiútestvére	3,2	2,7
Más rokona	5,4	5,4
Házastárs/partner rokona		2,3
Család/rokonok együtt	43,5	48,9
Barát	3,9	4,7
Szomszéd	1,8	0,8
Munkatárs	0,2	0,5
Bank	42,3	22,5
Munkaadó	1,7	1,1
Szociális intézmény	0,9	0,3
Magán pénzkölcsönző		0,1
Valaki más		0,3
Senki	5,7	20,8
Összesen	100,0	100,0

(ISSP/TÁRKI Kapcsolatok 1986 N=926, 2001 N=1524)

A pénzkölcsönt nyújtók, illetve a válaszadók reménye szerint számukra kölcsönző kapcsolatok összetételének változása szembeűnően jelzi a gazdasági-társadalmi változásokat. A családtagok gazdasági-pénzügyi szolidaritására számítók aránya kismértékben emelkedett a másfél évtizeddel korábbihoz képest. Mindkét vizsgálati időpontban az adatok szerint *legfeljebb minden második család* rendelkezik akkora pénztartalékkal, gazdasági erővel, hogy a családtagok szükség esetén nagyobb összeggel segíteni tudják egymást. A „nagyobb összeg” persze nagyon „puha” kategória, az adott család lehetőségeitől, szükségletétől függően széles skálán mozgó összegeket jelezhet, ennek differenciáltságát nem vizsgáltuk. Az azonban kétségtelen, hogy a nagyon szűkös életfeltételek nem teszik lehetővé a még „kisebb összeg” kölcsönzését sem.

A társadalmi változásokat jól tükrözi a kölcsönt-adók struktúrájának változása. Noha a családon belüli pénzügyeket változatlanul túlnyomórészt a nők intézik, s ezt valószínűleg a szükség diktálta másfél évtizeddel korábban is és most is, a szűkös jövedelemből a nők a „háztartási pénzből” takarékoskodják ki a kölcsönözhető összeget (*Utasi, 1991*). Szembeűnő, hogy mind az anyák, mind az apák segítségnyújtó szerepe a tizenöt évvel korábbihoz képest *visszaesett*, miközben a felnőtt gyerekek körében – a lányok és fiúk között egyaránt – több eséllyel található ma olyan tehető

fiatal, aki szülei segítségére lehet, pénzt kölcsönözhet. A változás arra utal, hogy egyes rétegekben csökkent a generációk közötti jövedelmi különbség, sőt a magasan képzett vagy szerencsés vállalkozásba fogott fiatalok a szülőkhöz képest jelentősen magasabb jövedelemhez juthatnak. Az adatok arra is felhívják a figyelmet, hogy a házastársak-partnerek anyagi függetlensége is valamelyest növekedett: most kicsit többen fordulnának partnerükhöz segítségért, mint korábban. Ugyanakkor ez utóbbi azt is jelzi, hogy a csökkenő számú házastársi kapcsolattal egyidejűleg növekvő arányú lazább élettársi kapcsolatokban inkább megőrzik a partnerek gazdasági-pénzügyi függetlenségüket, s így nagyobb eséllyel válhatnak egymás számára pénzkölcsönzővé.

A külső rokoni körhöz is kissé többen fordulnak kölcsönért most, mint korábban. A növekvő gazdasági-vagyoni egyenlőtlenség hatására a jobb esélyekre szert tett, szerencsésen gazdagodott családtagtól-rokontól remélik a többiek a szükség szerinti kölcsönt. A potenciális pénzkölcsönzők közé sorolják a házastárs családjának tagjait is a válaszadók, de a remény, hogy tőlük kölcsönhöz jutnának, félannyi, mint a saját származási család külső rokoni körétől pénzt remélik aránya.

A családtagokon kívül másfél évtizeddel korábban elsősorban a bank jelentette a kölcsönforrást, s a válaszadók közel fele bízott akkor a banki kölcsönhöz jutás esélyében. Most, hogy a pénzintézetek harsány reklám-propagandával csábítanak kölcsönfelvételle, a kínálat ellenére 2001-ben az 1986-os arány fele érzi azt, hogy hitelképes, hogy kellő fedezettel rendelkezne ahhoz, hogy a bankokhoz tudjon fordulni nagyobb pénzkölcsönért.

Végül is minden ötödik válaszadó úgy véli, hogy *senkit sem találna környezetében*, akitől nagyobb összegű kölcsönt kaphatna. A senkire nem számíthatók aránya a két vizsgálati időpont között négyszeresre emelkedett, miközben azt jelzik az adatok, hogy a családtagok szolidaritás-készségében, segítségében bízók aránya nem csökkent, sőt, némileg emelkedett. A családok korábbihoz hasonló aránya képes egymást segíteni, hasonló arány rendelkezik valamelyes tartalékkal erre a célra, ám ez a szolidaritás alapvetően a nukleáris családtagokra korlátozódik s ilyen módon nagyobb összeget kölcsönözni mindkét időpontban legfeljebb minden második család képes.

Harmadik élethelyzetként azt kutattuk, hogy ha a válaszadó *rosszkedvű, lehangolt*, kinek beszélne szomorúságáról, kihez fordulna bánatával, kitől várna érzelmi támogatást, szolidaritást. Az emocionális segítségnyújtáshoz bizalmas kapcsolat szükséges. Ezáltal a kérdés arra is alkalmas, hogy rávilágítson a kapcsolathálóból azokra a kötelekekre, amelyek nagy eséllyel élvezik a válaszadók bizalmát (6. tábla).

Az emocionális támogatást nyújtók között a legtöbben a *partnerek, házastársak* megértésére, vizsgáztatására számítanak. Ugyanakkor ismeretes, hogy nőtt az egyedülállók népességi aránya, csökkent az állandó partnerkapcsolatban élőké, ezáltal szükségképpen némileg csökkent azok aránya is, akik elsősorban partnerük megértő vizsgáztatására számíthatnak (43,0 > 40,7 százalék). Szerepüket elsősorban a (felnőtt) gyerekek vették át, megduplázódott a szülőknél „lelki támaszt”, vigaszt nyújtó *gyerekek* aránya. Jelentősen nőtt a szomorúság esetén megértést tanúsító, vizsgáztató lányok aránya (4,5 % < 9,0%), de a korábbi másfélszeresére emelkedett a vigaszt adó

fiúké is (2,1%<3,6%). Persze a fiúk és lányok emocionális szerepvállalása közötti különbség változatlanul nagy maradt a lányok javára. Valamelyest csökkent a vigasztért anyjukhoz (9,0%>6,0%) fordulók aránya, és tovább csökkent az apáktól érzelmi támogatást várók korábban is igen szűk köre (1,1%>0,3%).

6. TÁBLÁZAT

Szomorúságáról, bánatáról elsősorban kinek beszélne? (%)

	1986	2001
Házastárs/partner	43,0	40,7
Anya	9,5	6,0
Apa	1,1	0,3
Lánya	4,5	9,0
Fia	2,1	3,6
Lánytestvére	3,5	4,1
Fiútestvére	2,4	1,5
Más rokona	1,7	2,5
Házastárs/partner rokona	-	0,3
Család/rokonok együtt	67,8	68,0
Barát	14,5	14,6
Szomszéd	3,4	3,4
Munkatárs	2,5	0,8
Pap, lelkész	0,3	0,6
Családi orvos	0,7	0,7
Pszichiáter, pszichológus, családsegítő	0,2	0,6
Önsegítő csoport		0,1
Valaki más	0,2	0,7
Senki	10,4	10,5
Összesen	100,0	100,0

(ISSP/TÁRKI Kapcsolatok 1986 N=926, 2001 N=1524)

Amennyiben az érzelmi támaszt, szolidaritást nyújtó különmemű rokonok arányát hasonlítjuk össze, egyértelműen empatikusabbnak találjuk a nőket, nagyobb az áldozatkészségük, gyakoribb emocionális szolidaritás-aktivitásuk. A női családtagok együtt (anya + lány + lánytestvér = 1986: 17,5 százalék, 2001: 19,1 százalék) a férfi családtagokhoz képest (apa + fiú + fiútestvér = 1986: 5,6 százalék, 2001: 5,4 százalék) mintegy ötszörös eséllyel vállalnak érzelmi szolidaritást, illetve a rászoruló családtagok azt remélik, hogy valamelyik nő-rokonuk meghallgatja, érzelmileg támogatja őket.

Tizenöt évvel korábban is és most is a túlnyomó többség: a minta kétharmada a család, családtagok érzelmi támogatására számított, illetve abban bízott, hogy családjában és közeli rokonai között adódik valaki, aki érzelmi válsághelyzetben bizalmasa lesz, meghallgatja, vigasztalja. A családon kívüli kapcsolatok közül, a másfél évtizeddel korábbihoz hasonlóan szinte változatlan arányokkal, relatíve jelentős maradt a barátban (10,4 ill. 10,5 százalék), vagy valamelyik szomszéd (3,4 százalék) megértő

szolidaritásában reménykedők aránya, s ugyancsak változatlan azok aránya is, akik érzelmi válsághelyzetben érzésük szerint senkire sem számíthatnának/számítanának (10,4 ill. 10,5 százalék).

Nagyon kevesen fordulnának lelki gondozást, pszichés segítséget nyújtó *szakemberhez*. A korábbi időponthoz képest ugyan nagyon kicsit emelkedett a paphoz és pszichológushoz vagy pszichiáterhez fordulók aránya, de még így is pszichés válsághelyzet esetén bármely szakember segítségét együttesen kérők aránya is eltörpül a családtagok lelki támaszt nyújtó szerepéhez képest.

Az élet-szituációs szolidaritás általánosítható tapasztalatai

Az életszituációkban szolidaritást nyújtó kapcsolatok elemzése nyomán feltételezhető, hogy a mindennapokban előforduló kisebb instrumentális feladatok, nehézségek esetén – mint amilyen a betegség – szinte mindenki talál családtagjai-rokonai között olyant, aki önzetlenül segítséget nyújt számára. Feltételezhető, hogy rövidebb ideig tartó nehéz helyzetben a családtagok altruizmusa a válaszadók túlnyomó többségét *átsegíti*. Hasonló szituációkban az emberek általában nem veszik igénybe családon kívüli kapcsolataikat, még akkor sem, ha széleskörű intenzív családon kívüli kapcsolathálóval rendelkeznek. A kisebb betegséghez hasonló szituációk esetében tradicionális értékek szerint működik a társadalom. Ha nincs olyan családtag, akihez segítségért lehetne fordulni, akkor is – kis kivételtől eltekintve (1,9 százalék) – bíznak abban a válaszadók, hogy találnak velük szolidaritást vállaló kapcsolatot, aki instrumentális segítséget adna számukra átmeneti nehézség esetén.

Az előzők alapján azt feltételezzük, hogy a család fogyasztási egységként változatlanul jól működik, a fogyasztási közösség a mindennapi apróbb nehézségek áthidalását is jól ellátja a társadalomban. Az egymásra utaltságot átérzik a naponta egymás közelében élő-küzdő családtagok. A családi konfliktusok száma ugyan közismerten nem kevés, de ezt jobbra képes ellensúlyozni az, hogy altruizmus is szinte kizárólag ebben a szűk körben termelődik. Végül is vizsgálati tapasztalatunk szerint kevesen érzik, hogy rövidebb ideig tartó nehéz helyzetben, mint amilyen a kisebb betegség, kiesnének a családból, hiányolniuk kellene a mindennapi házkörűli rutinnak megfelelő tevékenységeket ellátó segítőkét. Valamelyik családtag a válaszadók túlnyomó többségének reménye szerint mindenképpen ellátná őt.

Korántsem tűnik ilyen egyszerűnek szolidaritásra, támogatóra lelki komolyabb anyagi szükséghelyzetben. Az adatok világossá teszik, hogy nagyobb pénzkölcösnt rokonaitól, családjától legfeljebb a válaszadók fele remél/remélhet. Itt kevésbé működhet a családi „könyörületesség”, hiszen behatárolt eséllyel található a családokban olyan „jómódú” és egyszersmind önzetlen családtag, rokon, aki a nehéz gazdasági helyzetbe került családtag segítségére lehetne. Amennyiben adódik ilyen segítő, túlnyomórészt a szűk családon belüliek közül lehetséges. A pénzkölcösönzés ugyanis kockázatos, nagy bizalom szükséges hozzá. A bizalom pedig a legerősebb a szoros vérségi körhöz tartozók körén belül, ahol az elmaradt fizetség törlesztésének esélye generációkon keresztül is megmarad, s bármely „valutára” transzformálva később is beváltható.

A pénzhiány és a gazdasági nehézségek különösen komoly gondot jelenthetnek a társadalomban, hiszen a családon kívüli kölcsönforrások, elsősorban azok, amelyek a bankoktól remélhetők, a társadalom szűkebb körére redukálódtak. Az a tény, hogy a másfél évtizeddel korábbihoz képest négyszeresére emelkedett, s eléri a válaszadók ötödét azok aránya, akik úgy vélik, pénzsűke esetén senki *nem lenne velük szolidáris*, nem lenne esélyük sehonnan nagyobb összegű kölcsönt szerezni, jelzi a társadalom jelentős arányának bizonytalanabbá vált gazdasági helyzetét. Azok az alkalmazotti rétegek, amelyek nem a legváltóságosabb, legelesettebb rétegekbe tartoznak, de oda sem, ahol a család vagyoni helyzete lehetővé tenné a családon belüli nagyobb kölcsön juttatását, nehéz gazdasági helyzetbe kerülve – miután nem rendelkeznek akkora fedezettel, amekkora a piaci kamatra pénzt kínáló bankok számára elégséges lenne – könnyen lecsúszhatnak, izolálódhatnak a társadalomból. Ellentétes ez a másfél évtizeddel korábbi gazdasági életfeltételekkel, amikor még a teljes foglalkoztatottsággal az alkalmazottak havi jövedelme a bankok számára elfogadható fedezetnek számított. A piactudomány feltételei között azonban sokan elvesztették az ilyen eredetű hitelképességet, s vele a gazdasági biztonságot is.

Érzelmi szolidaritásra, a lelki konfliktusok feloldására az emberek minden időben elsősorban *partnerükhöz, házastársukhoz* fordulnak. Az érzelmi segítségnyújtás a társkapcsolatok egyik domináns funkciója. Ugyanakkor ismeretes módon a tizennyolc év felettiek harmadának nincs állandó partnere, tehát érzelmi válsághelyzetben szolidaritást nyújtó támaszt ők másától remélhetnek. A családtagok közül hagyományosan is a nők, főleg az anyák és a lányok vigaszt nyújtó szolidaritása jelentős. A másfél évtizeddel korábbi kutatáshoz képest figyelemreméltó változást jelez a „gyerekek” családon belüli szerepének változása, s növekvő aránya hasonló érzelmi szituációkban.

A család érzelmi funkciója – mint jeleztük – átalakult. A szerelemre alapozott érzelmi kohézió ereje az évek múltával csökken, miközben a gyerekek iránti érzelmek állandó marad, mintegy a családi érzelmi kohézió központi elemévé válik. Erre a funkcionális változásra utalt az érzelmi válsághelyzetben vigasztalóként választott kapcsolatok összetételében bekövetkezett változás: A szülők egyre nagyobb aránya érzelmi támogatást partnere helyett is gyerekeitől vár. A gyerekek hosszan a családban maradnak, mintegy az emocionális kohézió fókuszába kerülnek, sok helyen a családi egység fenntartásának értelmévé, céljává válnak. A család érzelmi funkciójának ez a változása azonban kölcsönös érzelmi kiszolgáltatottságot, érzelmi zsarolást is kialakíthat a szülők és felnőtté vált, különösen a még csak serdülő gyerekek között. E körülmény hatására meghosszabbodhat a gyerekek függősége, kitolódhat a gyerekek érzelmi leválása, hátráltatva azok felnőtté érését.

A családi-rokoni kapcsolattartás intenzitása

Az élethelyzetek vizsgálata azt igazolta, hogy a többség bízik a család és rokonok segítőkészségében, a mindennapi nehézségeken átsegítő „mechanikus szolidaritásban”. Azt feltételeztük, hogy azok, akik legalább heti találkozással megerősített intenzív családi-rokoni kapcsolatokat ápolnak, a család-rokonság segítségével bizto-

sabban integrálódnak a társadalomban. Minél tágabb és minél intenzívebb a családi-rokoni kapcsolatkör, annál nagyobb az esélye annak, hogy az egyén még akkor sem izolálódik, ha rosszul működik a szervezeti-egyesületi közvetítésű organikus szolidaritás.

A nukleáris családi kapcsolatok intenzitását mérő indexszel összesítettük a válaszadók szűk családi köréből legalább hetenkénti közvetlen találkozással vagy telefon segítségével tartott kapcsolatát. Ez az index egyesítette a házastárssal/élettárssal, szülőkkel és/vagy gyermekekkel, és/vagy testvérekkel fenntartott intenzív kontaktusokat. Az index alapján a válaszadók mindössze öt százalékának nincs a szűk családjából senkivel sem heti intenzitást jelző közvetlen vagy közvetett kapcsolata, noha a kapcsolati kötelékek mértéke, s a kapcsolatok intenzitása is különböző.

Ellenőriztük a teljes rokoni kör intenzitását is olyan index segítségével, amely a válaszadó valamennyi közvetlen és közvetett rokoni kapcsolatát összesítette. Az összesített rokoni kapcsolatok intenzitását mérő mérce alapján már csak elvétve akad olyan, akinek egyáltalán nincs heti intenzitással működő rokoni kapcsolata (2,9 százalék), ám azokkal együtt azok aránya, akik valóban szűk rokoni körrel rendelkeznek, legfeljebb egyetlen rokonukkal tartanak valamilyen kapcsolatot hetenként, korántsem elhanyagolható (14,1 százalék).

Az intenzív teljes rokoni kapcsolatokat összesítő index értéke értelemszerűen a még élő szülőkkel, partnerrel és gyerekekkel is a legnagyobb eséllyel rendelkező húszasok és harmincasok korcsoportjában a legmagasabb (5,3–5,4), majd a széles rokonság elkerülhetetlen „fogyását” jelezve évtizedenként fokozatosan csökken. A csökkenés a hatvanasok korcsoportjában már szembetűnő (3,7), majd a hetveneseknél összeszűkül: az átlagos kapcsolatszám itt csak fele a húszasok-harmincasok korcsoportjában mért értéknek (2,6).

A településnagyság szerint legmagasabb intenzitással működő családi-rokoni kapcsolatot a legfeljebb egyezres lélekszámú aprófalvakban élőknel találhatunk (5,5), majd meredeken csökken az intenzív rokoni kör, s az első hullámvölgy a 10-ezres lélekszámú településeken jelentkezik (4,5). Ezután ismét valamelyes emelkedést jelez a rokoni kör összefogása, majd a mélypontot, a legszűkebb intenzív rokoni kapcsolatkört a fővárosi lakosság körében találjuk (3,2).

A családi állapot, s vele a partnerkapcsolat léte vagy hiánya szerinti differenciáltság az egyik szűrője a teljes intenzív családi-rokoni kapcsolatháló nagyságának. Az özvegyek kapcsolatszám a legalacsonyabb, de a többi állandó párkapcsolat nélküli családi állapot sem aktivizálja a külső rokoni kört olymértékben, hogy kompenzálják a hiányzó partnert. Ellenkezőleg, az állandó partnerkapcsolat hiányával fokozottan csökken a teljes intenzív rokonsági kapcsolatkör is, egyedül a nőtlenek/hajadonok jelentenek e tekintetben kivételt. A legmagasabb a házastársukkal élő házások heti intenzitással működő teljes rokoni kapcsolatainak száma.

Jóllehet korábbi vizsgálataink szerint a nők intenzívebben ápolják a nukleáris családi kapcsolatokat, ám a heti intenzitással működő szélesebb rokoni kapcsolatok kicsit nagyobb számával mégis a férfiak rendelkeznek. A nemek közötti különbség ugyan nem nagy, ám így is jelzi, hogy a nők nagyobb arányban költöznek távol a

származási családtól, mint a férfiak, s ezzel együtt rokonsági szolidaritás-hálójuk amplitúdója is relatíve alacsonyabb.

Az iskolai végzettség metszetében a szakmunkásképzőt és szakközépiskolát végzetekig emelkedik a potenciális rokoni-családi szolidaritás-háló nagysága, majd csökkenni kezd, végül az egyetemet végzetteknel már kisebb, mint a nyolc osztályt végzettek körében.

Az önbesorolással alakított életforma-rétegek közül a legszélesebb intenzív rokoni-családi kapcsolatokkal a felső-középosztályi identitást megjelöltek élnek. A legszűkebb intenzív rokoni kapcsolathálót pedig a hierarchia szélső rétegeinél találunk.

Kétségtelenül nem szignifikáns a felső-osztályi önbesorolást választók véleménye az alacsony elemszám miatt, ám akik ebbe a kategóriába tartozónak tekintik magukat, láthatóan exkluzívan elzárkóznak még rokonaiktól is. Látszólag ellentmond ennek az, hogy a kiterjedt intenzív rokoni kapcsolattartás jelentősen nő a kedvezőbb vagyoni helyzettel. Igaz azonban, hogy a modernizációs javak bőségét jelző legmagasabb jómód szintjén hirtelen beszűkülő „exkluzívan elzárkózó” széles rokonsági kapcsolatokat találunk.

Korreláció-elemzéssel kerestük, hogy az életkor, a jövedelem, a modernizációs javak birtoklásával mért vagyoni jólét, a lakóhelyi településen élők száma és az iskolai végzettség, mint életfeltételi meghatározók hatása milyen mértékben hat a nukleáris családi kapcsolatok intenzitására, illetve milyen mértékben változtatja a teljes rokoni-családi kapcsolatok intenzitása. A jövedelem kivételével mindenütt szignifikáns összefüggést találtunk.

A szűkebb nukleáris család és tágabb teljes rokoni kapcsolatkör intenzitását mérő indexek némileg eltérő kapcsolatát találtuk a különböző életfeltételi meghatározókkal. A nukleáris család intenzív kapcsolattartását vizsgálva azt találjuk, hogy aki jobb módban él, vagyis minél inkább birtokolja a modern civilizációs igényeket kielégítő javakat, annál nagyobb eséllyel él intenzív családi kapcsolatokkal, különösen azok, akik egyszersmind iskolázottabbak is.

Ugyanakkor azt is tudjuk a korábbi elemzések alapján, hogy a nukleáris család kohéziójából, a szolidaritás-akciókból minden réteg többé-kevésbé hasonló eséllyel részesedhet. Az adatok szerint az átlagostól azonban nagyobb azoknak az esélye, akik kedvező vagyoni helyzettel és relatíve magas műveltséggel rendelkeznek. Amennyiben a nukleáris család azonban legalábbis nem szélsőségesen szűkös körülmények között él, biztosítja a szolidaritást, támogatást, szükség esetén altruizmussal is valamennyi családtag számára, valamennyi társadalmi rétegben, bármilyen életfeltételek között.

A teljes rokoni kör intenzív kontaktusait jelző index és az életkor között a nukleáris család intenzív kapcsolatát jelző indextől eltérően relatíve szoros kapcsolatot találunk. Ebből arra következtethetünk, hogy minél fiatalabb, minél inkább (kvázi) piaci reciprocitásra, munkacserére, viszonzásra képes a rokon, annál nagyobb bizalommal fogadják maguk közé távolabbi rokonai is. Különösen kedveltek a jómódú rokonok. Ők másoktól nagyobb eséllyel jutnak a tágabb rokoni körtől (is) szolidaritáshoz, ezáltal a tágabb rokoni kapcsolatkör segítségével könnyebben integrálódhatnak.

A nukleáris család tehát életkortól függetlenül, mindenkinek biztosítja a szolidaritást, s az integráció esélyét, ám a jobb módú, iskolázottabb családokban ennek mértéke és esélye nagyobb. Ugyanakkor minél jobban távol a rokoni kör, annál nagyobb eséllyel remélhetnek szolidaritást és integrációs esélyt a forrásokban erősebb fiatalab-
bak, közülük is különösképpen azok, akik a kapcsolati cseréhez kedvező vagyoni és kulturális tőkével is rendelkeznek.

A kétféle index mentén jól elválik a nukleáris család és a szélesebb rokoni kör szolidaritásának különbsége. A nukleáris család többnyire feltétlen szolidaritást vállal, anyagi helyzetétől függően többet vagy kevesebbet, míg a szélesebb rokoni körben már erősebb a reciprocitás-elvárás, a viszonzás reményéhez nagyobb a rokonok egymás iránti bizalma abban az esetben, ha a „rokoni cserét” fiatal, munkaképes, forrás-erős rokonsági kapcsolatokra alapozzák.

Az izolálódók feltételezhető mértéke

Vizsgálataink jelezték, hogy a válaszadók túlnyomó többsége élvezi a családtól származó szolidaritást, s ennek segítségével képes integrálódni a társadalomba.

A mechanikus szolidaritás feltételeként azonban igen jól működik az intenzív családi-rokoni kapcsolatháló. A válaszadóknak csak 5 százaléka marad ki az intenzív családi-rokoni szolidaritás-hálóból, csupán ők azok, akik nem rendelkeznek egyetlen olyan rokoni-családi kapcsolattal sem, akivel heti intenzitással, közvetlenül vagy telefon segítségével közvetve tartanak a kapcsolatot.

A mindennapi szolidaritást vizsgáló háromféle szituációból kimaradók az előzőtől tágabb népességet jeleznek. A minta több mint negyede (27 százalék) a háromféle szolidaritást igénylő szituációból legalább egy területen senkihez sem fordulna/for-
dulhatna segítségért. A háromból persze csak egyetlen szituációban – döntően a pénz-
szerzés területén – maradna magára a válaszadók többsége (22 százalék), míg két-
három területen is szolidaritás nélkül a válaszadóknak ismét csupán 5 százaléka ma-
radna. Feltehetően a társadalomnak ez az aránya valóban izolálódik. Ebben a körben jelentősen felülreprezentáltak az idősek, az alacsony iskolai végzettséggel rendelkezők és állandó partnerkapcsolat nélkül élők. (A 20-asok 12 százaléka, 70-esek 43 százaléka valamelyik szituációban senkire sem számítana. A nyolc osztályt sem végzetek 42 százaléka, az érettségizettek 22 százaléka, a partner nélküliek 37 százaléka, a partnerrel élők 18–23 százaléka nem számíthat senkire legalább egy vizsgált szituációban.)

Sajátos izolálódásra következtethetünk az érzelmi válsághelyzetben magukra maradóknak tizede esetén. A családi kapcsolatok intenzitását mérő index és az érzelmileg magukra maradóknak közötti korrelációs érték ugyanis meglepően alacsony, ami arra utal, hogy az érzelmi segítséget nem remélik között korántsem csak azok találhatók, akik nem kaphatnának családi-rokoni körüktől segítséget. Minden bizonnyal jelentős közöttük azok aránya is, akiknek – noha intenzív rokoni-családi kötelékben élnek – ez a rokoni-családi kötelék főként instrumentális jellegű segítségnyújtásra, szolidaritásra korlátozódik, s a rokoni kapcsolatok valami miatt kevésbé érintik az exp-

resszív, érzelmi szférát. Ennek a magyar paraszti társadalomból örökölt hagyománya is van, mint ahogy azt a másfél évtizeddel korábbi vizsgálatunk is jelezte (Utasi, 1991).

Közöttük minden bizonnyal olyanokat is találunk, akiknél introvertált személyiségjegyek erősítik a magára-hagyottság érzését, ám a jelenség társadalmi egyenlőtlenségben gyökerező okai is jól körvonalazódtak. A vizsgálati adatok szerint a nők nagyobb eséllyel maradnak érzelmi támasz nélkül, mint a férfiak. Az életkorcsoportok tekintetében legkisebb eséllyel a huszonevesek, a legnagyobb arányban az ötvenesek és hetvennél idősebbek érzik, hogy érzelmi megértést, szolidaritást nyújtó társ nélkül kell túlélniük érzelmi válsághelyzetüket, szomorúságukat.

A családi állapot szerint a legnagyobb eséllyel a külön élő házások, az állandó partner nélkül élő hajadonok/nőtlenek, az egyedül élő elváltak, és az egyedül élő özvegyek maradnak magukra szomorúságukkal. Nem meglepő módon a legkisebb eséllyel a házastársukkal együtt élő házások kerülnek olyan helyzetbe, hogy senkinek sem panaszkozhatnak.

Az iskolai végzettség fokozatai nem jeleznek számottevő különbséget, ám az életforma szerinti önbesorolás a hierarchia két végpontján, s főképpen a felső-osztályi önbesorolást megfogalmazók körében találta azok legszélesebb csoportját, akik pszichés válsághelyzetben leginkább érzik magányukat. Eltérő mértékben alakul a magány-érzés a különböző nagyságú településeken is. A kisebb lélekszámú településeken könnyebben alakulnak intenzívebb közvetlen kapcsolatok, s így kisebb az esélye az érzelmi izolálódásnak is. A vizsgálat megerősítette ezt a hipotézist, hiszen a fővárosban található a legnagyobb esélye annak, hogy érzelmileg olymértékben maradjanak magukra az itt élők, hogy érzelmi válsághelyzetükben senkinek sem tudnának panaszkodni bánatukról, szomorúságukról.

Amennyiben a rendszerváltást követő forráshiányos társadalommal kapcsolatban a társadalmi szolidaritásra és integrációra vonatkozó hipotézisünkre összefoglaló választ keresünk, a vizsgálati eredmények alapján egyértelműen az igazolódott, hogy a családi-rokonsági szolidaritás, a „mechanikus szolidaritás”, a családok családtagokat segítő önzetlenséges minden bizonnyal nagymértékben hozzájárult a rendszerváltáshoz. Jelentős terhet kellett vállalniuk a családoknak annak érdekében, hogy a társadalom integrációja fennmaradjon. A társadalom kormányai az organikus szolidaritásra szűkös forrásokkal rendelkeztek, illetve a források többsége a társadalom privilegizált, forráserős felső rétegeinél maradt.

UTASI ÁGNES

IRODALOM

- ALLARDT, E. (1975) *Dimensions of Welfare in a Comparative Scandinavian Study*. University of Helsinki. Research Reports No. 9.
- ANDORKA R. (1996) *Merre tart a magyar társadalom*. Antológia Kiadó, Lakitelek.
- ANGELUSZ R. – TARDOS, R. (1998) A kapcsolathálói erőforrások átrendeződésének tendenciái a kilencvenes években. In: KOLOSI T. – TÓTH I.GY. – VUKOVICH GY. (szerk.) *Társadalmi R riport*.
- BOURDIEU, P. (1986) *Distinction. A social Critique of the Judgement of Taste*. London, Routledge and Kegan Paul.
- BUKODI E. (2001) *Ki, mikor, kivel (nem)házasodik? A párkapcsolatformálódás és a partnerszelekció változása az egyéni életútban és a történeti időben*. PhD disszertáció, BKE, Budapest.
- CSEH-SZOMBATHY L. (1994) Értékváltozások a magyar családban. *INFO–Társadalomtudomány* 30.

- DAHRENDORF, R. (et al) (1995) *Report on Wealth Creation and Social Cohesion in a Free Society*. London.
- DAHRENDORF, R. (1990) *Reflections on the Revolution in Europe*. London, Chatto and Windus.
- DOREIAN, P. – TH. FARARO (eds) (1998) *The Problem of Solidarity*. Gordon and Breach Publishers.
- DURKHEIM, E. (1987) *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- DURKHEIM, E. (1986) *A társadalmi munkamegosztásról*. MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- FÁBIÁN Z. – KOLOSI T. – RÓBERT P. (2000) Foglalkozás és életstílus. In: KOLOSI T. – TÓTH I. Gy. – VUKOVICH Gy. *Társadalmi Riport*.
- FERGE, Zs. (2000) *Elszabaduló egyenlőtlenségek*. Hilscher Rezső Szociálpolitika Egyesület, Budapest.
- FUKUYAMA, F. (1999) *The Great Disruption. Human Nature and the Reconstitution of Social Order*. Free Press.
- GIDDENS, A. (1984) *The constitution of Society*. Cambridge, Polity Press.
- GRANOVETTER, M. S. (1973) The strength of weak ties. *American Journal of Sociology*.
- KUCZI T. (1996) A vállalkozások társadalmi tőkéi az átalakulásban. *Századvég*, nyár.
- LOCKWOOD, D. (1964) Social integration and system integration. In: ZOLLSCHAU, Z. – HIRSH, W. (eds.) *Explorations in Social Change*. London. Routledge and Kegan Paul.
- MERTON, R. K. (1980) *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- MÜNCH, R. (1984) *Die Struktur der Moderne*. Frankfurt, Suhrkamp.
- PAPP, Zs. (1982) *Struktúra és identitás; a társadalmi integráció típusairól*.
- PONGRÁCZ T.-NÉ (1994) Változások a magyar családban. *INFO-Társadalomtudomány* 30.
- S. MOLNÁR E. (1997) Gyermekeiket egyedül nevelő anyák. *Demográfia* 40.évf. 2–3.
- SELIGMAN, A. B. (1997) *A civil társadalom eszméje*. Kávé Kiadó, Budapest.
- SOMLAI P. (1999) A sokféleség zavara: a családi életformák pluralizációja Magyarországon. *Demográfia* 42. évf. 1–2.
- SPÉDER Zs. (2002) *A szegénység változó arcai Tények és értelmezések*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság-Századvég Kiadó.
- SZÜCS Z. (1999) A családösszetétel változása a kilencvenes évek első felében. *Demográfia* 42. évf. 1–2.
- TÓTH O. (1994) A házassággal, válással és az együttéléssel kapcsolatos attitűdök. *INFO-Társadalomtudomány* 30.
- UTASI, Á. (1991) Az interperszonális kapcsolatok néhány nemzeti sajátosságáról. In: UTASI Á. (szerk.) *Társas kapcsolatok*. Gondolat, Budapest, 169–193. p.
- UTASI, Á. (1994) Upgrading of Interpersonal Relations and the Contact Capital of the New Elite in Hungary. Paper at the International Social Network Conference, New Orleans.
- UTASI, Á. (1999) Partnerkapcsolatok és individualizálódás. *Demográfia*. 42. évf. 1–2.
- UTASI, Á. (2000/a) Életminőség és társadalmi integráció. *INFO-Társadalomtudomány* 50. szám.
- UTASI, Á. (2000/b) Társadalmi integráció és szolidaritás. In: *Középosztály-Kapcsolatok*. Új Mandátum. Budapest 67–96. p.
- UTASI, Á. (2000/c) Tradicionális család individuális értékpreferenciákkal. In: SPÉDER Zs – TÓTH P. P. (szerk) *Emberi viszonyok*. Andorka Társadalomtudományi Társaság-Századvég Kiadó, Budapest.
- UTASI, Á. (2001) Solidarity and Integration in a New Market Economy. Paper at the SUNBELT XXI. Interntional Social Network Conference, Budapest.
- UTASI, Á. (2002) *A bizalom hálója. Mikrotársadalmi kapcsolatok, szolidaritás*. Budapest, Új Mandátum, 2002.
- WEBER, M. (1982) *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- WEBER, M. (1987) *Gazdaság és Társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. Budapest. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- WELLMAN, B. – WORTLEY, S. (1990) Different Strokes from Different Folks: Community Ties and Social Support. *AJS* Volume 96. No 3.

EDUCATIO

PEDAGÓGIA SZOCIOLÓGIA HISTÓRIA ÖKONÓMIA PSZICHOLÓGIA POLITOLÓGIA

CSALÁD

A HÁZASSÁG ÉS CSALÁD VÁLTOZÁSAI AZ EZREDFORDULÓ MAGYARORSZÁGÁN	339	<i>Somlai Péter & Tóth Olga</i>
A CSALÁD FEJLŐDÉSE EURÓPÁBAN	349	<i>Vaskovics László</i>
„EGY NAPOM TÍZ ÉV MÚLVA”	365	<i>H. Sas Judit</i>
TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ ÉS CSALÁDI SZOLIDARITÁS	384	<i>Utasi Ágnes</i>
TÁRSADALMI ÉRTÉKMINTÁK, POLITIKAI ORIENTÁCIÓK	404	<i>Örkény Antal & Szabó Ildikó</i>
SZOCIALIZÁCIÓS MINTÁK ÁTÖRÖKÍTÉSE CIGÁNY-ZENÉSZ CSALÁDOKBAN	431	<i>Békési Ágnes</i>

TÁRSADALMI ÉRTÉKMINTÁK, POLITIKAI ORIENTÁCIÓK

A KÖZÉPISKOLÁSOK PÁRTVÁLASZTÁSAIT BEFOLYÁSOLÓ KULTURÁLIS REPREZENTÁCIÓK

A POLITIKAI SZOCIOLÓGIA EGYIK LEGÉRDEKESEBB kutatási területe a politikai magatartások mögött meghúzódó „nem tudják, de teszik” mechanizmusainak vizsgálata: annak feltárása, hogy az explicit pártpolitikai elkötelezettségek mennyire tekinthetők racionális és mennyire érzelmi alapú választások eredményeinek? Itt következő elemzésünkben egy 2000-ben, utolsó éves középiskolások (gimnazisták és szakközépiskolások) 3253 fős, országos reprezentatív mintáján végzett kérdőíves vizsgálat eredményei alapján arra keressük a választ, hogy a pártpreferenciákban kifejeződő politikai értékválasztások mennyire járnak együtt tudatos politikai ideológiai önmeghatározásokkal, illetve, hogy ezek mögött a politikai értékválasztások mögött kimutathatók-e markáns és konzisztens hitbeli, meggyőződésbeli, értékrendbeli szerveződések, jellegzetes kulturális reprezentációk, azaz társadalmi értékminták.¹

A pártok iránti szimpátiák mögött joggal kereshetnénk pragmatikus szempontokat is, hiszen a különböző programok és társadalompolitikák egyes társadalmi csoportokat jobban, míg másokat kevésbé favorizálnak. Nem tagadva a tudatos pártválasztásokban és a racionalizációjukban kifejeződő kognitív elemek és érdekszempontok jelentőségét, a következőkben mégis olyan tényezőket keresünk a politikai orientációk mögött, amelyek kívül esnek a racionális politikai választások világán. Ilyenek a szocializáció során elsajátított kulturális reprezentációk, valamint a családi szocializációban gyökerező, nemzedékről nemzedékre továbbadott érzelmi és értékminták. Az élet értelmét és prioritásait kijelölő, a generációs átörökítés révén sajátos kontinuitásként továbbélő értékvilágban keressük azokat a kapcsolódási pontokat, amelyek keresztül a különböző politikai üzenetek mobilizálni képesek az egyént a politikai választások meghozatalához.² A széles értelemben vett társadalmi értékvilág ké-

1 Vizsgálatunkat a Minoritás Alapítvány Kisebbségkutató Intézete végezte 2000. októberében és novemberében, a Mobilitás Ifjúsági Szolgálat támogatásával. A vizsgálatra egy nemzetközi összehasonlító kutatás keretében került sor, amelyben Magyarországon kívül még Románia vett részt.

2 A nemzetközi szakirodalom szerint a politikai identitások kialakításában a legnagyobb szerepet a család játssza, többek között éppen a politikai orientációk társadalmi beágyazódását biztosító értékrendek közvetítésével. 1989-ben például a francia fiatalok 64 százaléka osztotta ugyanazokat a politikai preferenciákat, mint szülei. Ennél erősebb volt az egybeesés a szülők és fiatalok politikai orientációiban azokban az esetekben, amikor a fiatalok határozottan el tudták magukat helyezni egy tízfokú skála baloldaliságot vagy jobboldaliságot jelentő fokozatain. Annick Percheron: *La socialisation politique*. Armand Colin, Paris, 1993.

pezi az érzelmi alapját azoknak a pártpolitikai elkötelezettségeknek, amelyek mögött esetleg hiába keressük a politikai orientációk ideológiai beágyazódására utaló és tudatos politikai állásfoglalásokhoz szükséges ismereteket.

Vizsgálatunk alanyai különösen alkalmasak arra, hogy a különböző kulturális hatások eredőjében élő és a saját kulturális arculatát alapvetően most formáló csoport tagjait lássuk bennük, és hogy politikai orientációik mögött ne csak strukturális tényezőket, hanem érzelmi tartalmakat, értékeket, kulturális mintákat is keressünk.

- Az utolsó éves középiskolások életkori és társadalmi szempontból is viszonylag homogén réteget alkotnak. Összességükben a társadalmi középrétegekhez tartoznak.³
- A társadalmi struktúrába való betagozódásuk folyamata nyitott: kétharmaduk az érettségi után tovább szándékozik tanulni, további egynegyedük pedig a munka mellett szeretné folytatni tanulmányait.
- Társadalmi és állampolgári szempontból egyaránt átmenetinek mondható státust foglalnak el: a középiskola utolsó évfolyamát végzik, a felnőtté válás küszöbén és életük első választása előtt állnak.
- Életkoruknál és társadalmi státusuk átmenetiségénél fogva különösen fogékonyak a különböző kulturális és ideológiai hatások iránt. A szocializáció szempontjából kitüntetett életszakaszban: a tapasztalatszerzés, az önálló világképek kialakulásának és tagolttá válásának, a politikai tudatosodásnak az időszakában vannak.

A szociológiai és szocializációs szempontok mellett a sajátos magyarországi politikai rendszerhatások is amellet szoltak, hogy a diákok pártpreferenciáihoz a mögöttük meghúzódó értékvilág felől is közelítsünk.⁴ Az 1998-ban hatalomra került jobboldali koalíció a rendszerváltás óta eltelt időszak legintenzívebb érték kultivációs kommunikációjával próbálta hívei identitását formálni, illetve támogatói táborát kiszélesíteni. Egyik, kitüntetett célcsoportját éppen a fiatalok alkották. Baloldali-liberális elődeinek pragmatikus politizálásához képest egyértelműen arra törekedett, hogy markáns (például a családdal, a nemzettel, a vallásossággal stb. kapcsolatos) értékrendek képviselőjeként fogadtassa el magát. A jobboldali koalíció a társadalmi élet megannyi szegmensét politizálta át, többek között a családdal, a nemzettel, a vallásossággal kapcsolatos értékvilágot. A másik ok pedig az volt, hogy 2002-re már egyértelműen kiderült: a magyarországi pártorientációk egyik legfontosabb sajátossága az, hogy a társadalmi-demográfiai jellemzők és a pártválasztás között csak gyenge kap-

3 A diákok szüleinek iskolai végzettsége messze meghaladta az országos iskolázottsági megoszlásokat. Az apák 28 százaléka végzett főiskolát vagy egyetemet, míg az anyáknak még ennél is nagyobb része (31 százalék). Az apák többsége szakmunkásképzőt (35 százalék) vagy szakközépiskolát (24 százalék) végzett (gimnáziumban csak 6 százalékuk érettségizett), az anyák közül viszont a szakmunkásképző (19 százalék) és a szakközépiskola (21 százalék) mellett viszonylag sokan végeztek gimnáziumot is (16 százalék). Örkény Antal – Szabó Ildikó: A siker záloga. Magyarországi és romániai középiskolások életstratégiájának értékei. *Educatio* 2001. 3. 472–492. oldal

4 Itt nincs lehetőségünk arra, hogy a globális rendszerhatásokat a politikai kultúra történeti örökségeként is értelmezzük, de utalunk rá, hogy egy 1997-es németországi vizsgálat ugyancsak arra jutott, hogy a 16–29 évesek politikához való viszonyát alapvetően az határozza meg, hogy valaki a keleti vagy a nyugati országrészben lakik-e. Wolfgang Gaiser – Martina Gille – Winfried Krüger Johann de Rijke: Désintéret pour la politique en Allemagne de l'Est et de l'Ouest ? Prises de position des jeunes et des jeunes adultes allemands. *Agora*, 2001. 1. pp. 97–114.

csolat van.⁵ Igaz ez a diákokra is: az ő pártválasztásaik mögött sem felfedezhetünk felmarkáns státushatásokat.⁶

Tanulmányunkban két, egymással összefüggő kérdésre összpontosítjuk figyelmünket. Egyrészt arra keressük a választ, hogy a diákok pártválasztásai mennyire tekinthetők tudatos politikai értékválasztásoknak is, azaz, hogy a bal- vagy a jobboldali pártok választása összekapcsolódik-e a politikai bal- vagy jobboldaliság vállalásával. Másrészt azt vizsgáljuk, hogy a pártválasztásban kifejeződő politikai profilként mennyire ágyazódnak bele a magánélettel, a hitvilággal, a közösségi, társadalmi és politikai élettel kapcsolatos, konzisztens értékrendekbe. Végül soron arra törekszünk, hogy együttesen értelmezzük a pártprofilok választásának a politikai tudatossággal, a különböző értékdimenziókkal és a társadalmi-demográfiai tényezőkkel való összefüggéseit.

A politikai tudatosság

Elemzésünk kiindulópontjául az utolsó éves középiskolások politikai pártszimpátiáit tekintettük. Megkérdeztük tőlük, hogy ha most (2000 őszén) lennének az országgyűlési választások, elmennének-e szavazni, és ha igen, melyik pártra szavaznának.

Két évvel az adatfelvétel után, a 2002-es választási részvétel ismeretében úgy is összegezhethetjük az eredményeinket, hogy a választási magatartásra vonatkozó, kor-specifikus adataink előre jelezték a teljes felnőtt népesség valós viselkedését (a diákok 72 százaléka jelezte részvételi szándékát).

Mivel az elmúlt négy év politikai változásai és a 2002-es országgyűlési választások eredményei is a pártok tömbösödését mutatják, joggal állíthatjuk, hogy a pártszimpátiák mögött két nagy politikai-ideológiai profil érhető tetten. Az egyik egy konzervatív-jobboldali pártokból álló együttes, amely 1998 és 2002 között kormányzati pozícióban volt vagy kívülről, ellenzékben támogatva a koalíciót. A másik a ciklus szocialista és liberális ellenzéki tömörülése volt. Mint ahogy majd bizonyítani is szeretnénk, azt feltételezzük, hogy e két tömörülés nem csupán politikai játszmák ad hoc képződményeinek, hanem strukturális okokra visszavezethető értékválasztások kikristályosodásainak, ideológiai profiloknak is tekinthető.

Anélkül, hogy ezekben a kérdésekben most belemennénk, nézzük meg, mintánk hogyan oszlik meg e két pártprofil választása mentén. Az utolsó éves középiskolások 80

5 „Az első szabad választás nyomán kialakult pártstruktúrában még a rétegpártok voltak túlsúlyban: a választópolgárok csaknem fele társadalmi-demográfiai háttérének megfelelő pártra szavazott. (...) Négy évvel később, 1994-ben csaknem az összes társadalmi jellemző veszített a pártválasztást befolyásoló szerepéből (...). Ez a trend folytatódott egészen mostanáig: ma már elenyésző annak a valószínűsége, hogy valakiről társadalmi helyzete alapján el lehessen találni, melyik pártra szavaz.” Mindent elsősorban bal-jobb. A Medián utóbbi 12 évben végzett felmérésein alapuló elemzés. *HVG* 2002. március 29. 61–63. oldal.

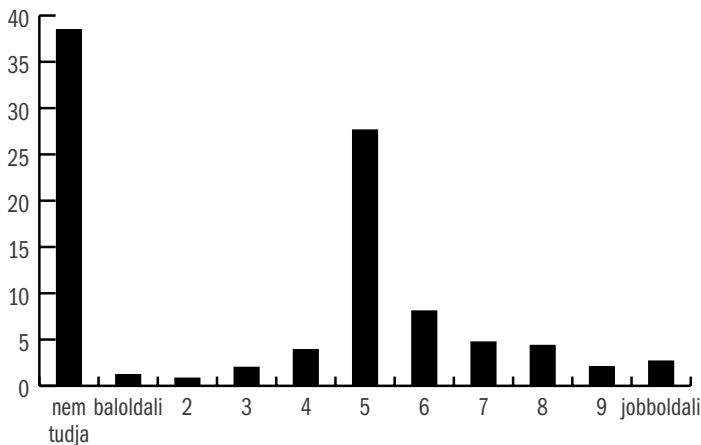
6 A diákok 44 százaléka által választott Fidesz választói bázisa igen vegyes, és minden státuscsoport egyaránt képviselteti magát közöttük. Az MSZP és az SZDSZ választói körében (összesen 31 százalék) valamivel jelentősebb a magasabb státusú családokból kikerülő diákok aránya. A szocialisták esetében ez párosul a felfelé tartó személyes mobilitás érzetével is. A kiszagdzák hívei az alacsony státus a jellemző, de a diákok szüleikhez képest felfelé ívelő mobilitást anticipálnak, míg az MDF választói esetében egy magasabb státus kapcsolódik a felfelé tartó mobilitás érzetével. A 10 százalék által választott MIÉP hívei a leginkább vegyes összetételűek, közöttük több a magasabb státusú. Akik erre a pártra szavaznának, saját jövőjüket tekintve is felfelé ívelő pályát érzékelnek.

százalékaról mondható el, hogy egyértelmű pártszimpátiával rendelkeznek. A többiek vagy nem mennének el szavazni, vagy elmennének ugyan, de nem tudják, melyik pártra szavaznának. Adatfelvételünk pillanatában az eredmények erős jobboldali-konzervatív túlsúlyt mutatnak a diákok körében. A választásokon részt venni szándékozó és konkrét pártpreferenciával rendelkezők 67 százaléka deklarálta jobboldali pártkötődését,⁷ míg a baloldali-liberális pártok tábora egyharmad volt.⁸ A pártszimpátiák erős nemzedéki meghatározottságát jól mutatja, hogy a gimnazisták és a szakközépiskolások körében gyakorlatilag nem volt különbség a jobboldali, illetve a baloldali-liberális pártorientációkban. Ugyancsak nincs különbség a pártprofilok választásában a fiúk és a lányok között.

Persze, a pártprofilok választása mögött nem feltétlenül kell tudatos ideológiai vagy politikai értékvalasztásokat feltételeznünk. Erről a legegyszerűbben úgy győződhetünk meg, ha megnézzük: a diákok miképp tudták és akarták elhelyezni önmagukat a politikai közbeszéd egyik legjellemzőbb megkülönböztetése szerint, nevezetesen a baloldaliság és jobboldaliság skáláján; hogy tehát a jobb- vagy baloldali pártok választása mennyire társul a politikai jobb- vagy baloldaliságnak, mint ideológiának a tudatos vállalásával. Mindenekelőtt az a szembetűnő, hogy 40 százalékuk egyáltalán nem tudta magát elhelyezni ezen a skálán. A másik fontos, bár ugyancsak negatív eredmény, hogy közel 40 százalékuk az 5-ös és a 6-os skálapontokra helyezte önmagát. Ez a sem nem jobb, sem nem bal választást jelenti. Mindössze a diákok 10 százaléka határozta meg magát markáns jobboldalisként és 4 százalékuk markáns baloldalisként (1. ábra). Róluk mondhatjuk el, hogy tudatosan vállalt politikai ideológiai profillal rendelkeznek. E csoporttal tanulmányunk utolsó részében külön is fogunk majd foglalkozni.

1. ÁBRA

Önmeghatározások a tízfokú baloldaliság-jobboldaliság skálán, százalékban

7 Ezek kétharmada a Fideszre szavazott volna; további egyhatodik a MIÉP-re. A többiek válasza az MDF, az FKHP és a KDNP között oszlottak meg.

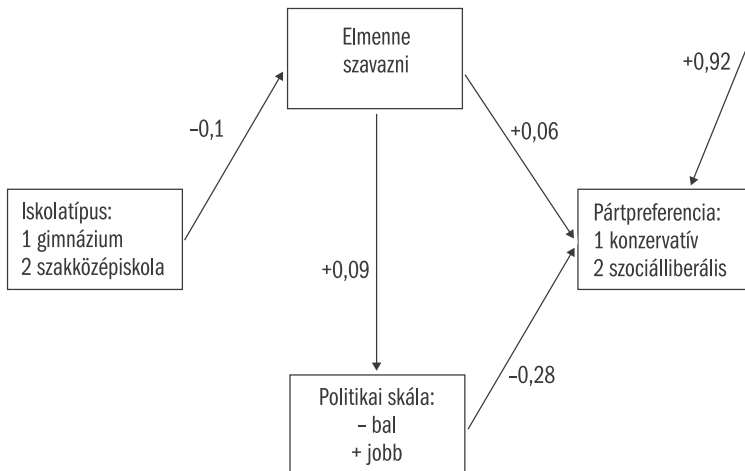
8 Ezek kétharmada az MSZP-re, szűk egyharmaduk az SZDSZ-re, töredékük a Munkáspártra szavazott volna.

Az adatok azt mutatják, hogy a politikai önmeghatározásnak nem lett része a baloldaliság-jobboldaliság dimenziója. Ez – amellett, hogy az intézményesült politikai tagságnak nálunk még nincs hosszú múltja – azzal is magyarázható, hogy az 1998–2002 közötti időszakban a jobboldal igyekezett a politikai önmeghatározások kategóriáit a „kommunista” és a „polgári” elkötelezettség ellentétpárába tereelni.⁹

Az ideológiai profilok nem különböznek aszerint, hogy valaki elmenne-e választani vagy sem. Az sem befolyásolja választásukat, hogy ki milyen iskolatípusban tanul.¹⁰

2. ÁBRA

Az iskolatípus, a szavazási szándék és az ideológiai önmeghatározás hatása a pártprofilokra, a regressziós útmodell kapcsolódásai és a béta-értékek

9 Franciaországban a fiatalok háromnegyede helyezte el magát a tízfokú skála valamelyik jobb- vagy baloldali fokán (amely ott a gyakran változó pártelnevezésekhez képest a politikai önmeghatározás legfontosabb dimenziója). A család politikai szocializációban játszott szerepének erősségét jól mutatja, hogy e skálán minden második francia fiatal pozíciója egybeesik szülei pozíciójával, további egyötödük pedig abban hasonlít szüleihez, hogy önmeghatározásában a jobb- és a baloldali pozíciókat egyaránt elutasítja. Anne Muxel: *L'expérience politique des jeunes*. Presses de Sciences Po, Paris, 2001. pp. 53–60.

10 A felnőtt lakosság körében szóló vizsgálatok is megerősítették, hogy a pártválasztás és a társadalmi-demográfiai jellemzők között csak gyenge kapcsolatok vannak. A Medián 2002. tavaszán készült elemzése szerint 100 fokú skálán kifejezve a társadalmi-demográfiai jellemzők és a pártválasztás erősségét, az életkor és a vallásgyakorlás értéke 12–12, az iskolai végzettségé 10, a lakóhelyé 9, a foglalkozásé pedig statisztikailag nem szignifikáns. Mindent elsőprő bal-jobb. *HVG* i. m. 63. oldal.

A francia fiatalok politikai orientációját viszont egyértelműen befolyásolta szülei társadalmi helyzete. A munkáscsaládból származó fiatalok inkább a baloldali pozíciókat, az értelmiségiek, felső vezetők és független státusúak gyermekei pedig inkább a jobboldali pozíciókat választották a baloldaliság-jobboldaliság skáláján. Anne Muxel: *L'expérience politique des jeunes*. I. m. 63. oldal.

Egy első magyarázó modellben megnéztük, hogy miként függnek össze a pártprofil-preferenciák az ideológiai értékválasztásokkal, a választói magatartással, illetve azzal, hogy gimnáziumi vagy szakközépiskolai tanulókról van-e szó. A modellt regressziós útelemzéssel teszteltük, ami lehetőséget nyújt arra, hogy ne csupán a közvetlen magyarázó hatásokat tárjuk fel, de a közvetett utakat is bemutassuk.

A három magyarázó változóval megkonstruált modell a fiatalok pártprofil-választásának mindössze a 8 százalékát írja le. Ezen belül két tényezőnek van közvetlen hatása a konzervatív-jobboldali és liberális-baloldali preferenciákra: a bal-jobb skálán való önazonosításnak (béta ,28), illetve a megelőlegezett választói magatartásnak (béta ,06). Ez nem meglepetés, hiszen mindkettő egyfajta mércéje a politikai tudatosságnak, illetve az értékalapú politikai választásnak.

Ennél jóval érdekesebb azonban a közvetett hatások szerveződése. Mindenekelőtt látható, hogy a pártprofilok választásában nincs közvetlen hatása annak, hogy valaki gimnáziumban tanul-e vagy szakközépiskolában. Ugyanakkor a gimnazisták körében erősebb a választói részvételben megnyilvánuló állampolgári tudatosság (béta ,10), ami esetükben erősíti a szocialista-liberális pártpreferenciákat. Ez a kapcsolat azonban megfordul, ha nem csupán a politikai viselkedés, de a politikai értékválasztás terén is tudatossággal párosul. Ez azt jelenti, hogy azok a gimnazisták, akik határozott választói szándékot mutatnak, és akik a bal-jobb skálán is tudják, hová kell magukat elhelyezni, inkább a konzervatív jobboldali pártokkal szimpatizálnak.

Társadalmi értékorientációk

A továbbiakban rátérünk azoknak az értékdimenzióknak a körére, amelyek feltételezésünk szerint hozzásegíthetik a diákokat, hogy megtalálják a számukra legmegfelelőbb politikai profilt. Ahhoz, hogy megnézzük: pártválasztásukban milyen szerepet játszanak társadalmi értékmintáik, kérdőívünkben azokat a témaköröket használjuk fel, amelyekről a különböző értékorientációkat követők elvileg másképpen gondolkoznak; amelyek gyakran szerepeltek a konzervatív-jobboldal társadalmi üzeneteiben, és amelyek jelentős mértékben megosztják a két politikai profil táborát. Feltételezésünk szerint az e témakörök által kijelölt értékdimenziók a vizsgált középiskolások is megosztják a politikai profilok szempontjából. Elemzésünket a következő értékdimenziókra terjesztettük ki:

A hit dimenziója

- vallásosság
- a földöntúli jelenségekben való hit

A nemzettudat dimenziója

- a nemzeti problematika fontossága
- a nemzeti értékek fenyegetettsége
- etnocentrizmus

A jogtudat dimenziója

A politikához való viszony dimenziója

- politikai érdeklődés és kommunikáció
- a politika iránti attitűdök

A magánéleti, családi értékek dimenziója

A társadalmi értékek dimenziója

– a társadalom működésének elvei (igazságosság-felfogások, szolidaritás)

– a közszereplők iránti bizalom

A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy ezek a dimenziók milyen hatást gyakorolnak a pártpolitikai orientációkra.

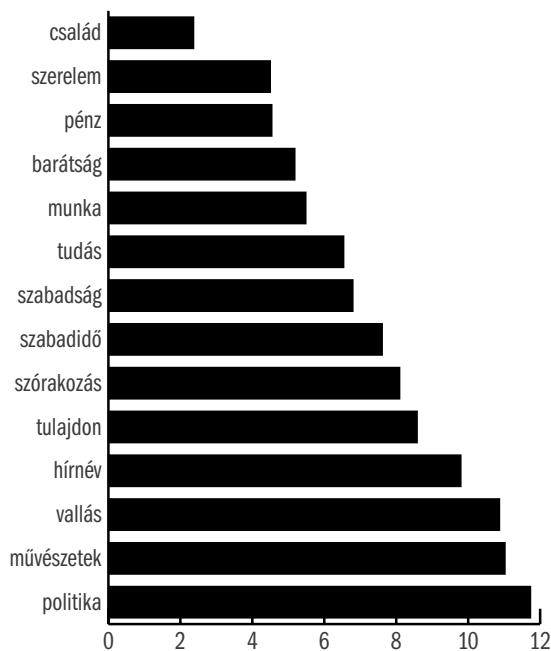
A hit dimenziója

Vallásosság

A diákok vallásos érzületét három kérdés is firtatta. Az egyik kérdésre válaszolva azt kellett megmondaniuk, hogy a vallásos hitnek milyen jelentősége van életükben: nagy, kicsi, vagy semmilyen. A másikkal a templomba, vallási összejövetelre járás gyakoriságára kérdeztünk rá (hetenként vagy többször; havonta többször; időről időre, évente többször; csak a nagy ünnepek alkalmával; csak családi események alkalmával; egyáltalán nem járnak). Egy harmadik kérdés azt vizsgálta, hogy mennyire tartják fontosnak eljövendő életükben a különböző értékek között a vallásosságot (család, pénz, munka, vallás, tudás, politika, szabadidő, barátság, szabadság, hírnév, szórakozás, szerelem, tulajdon, művészetek).

3. ÁBRA

Az értékek és célok rangsora, ranghelyekben

A 17–19 éves középiskolások 80 százaléka önmagát besorolta valamelyik felekezet-hez, de rendszeresen csupán mintegy 18 százalékuk jár templomba, és 24 százalék

mondja azt, hogy nagy jelentősége van életében a vallásos hitnek. Ezzel szemben 33 százalék azok aránya, akik soha nem járnak templomba, és akik úgy gondolják, hogy semmi jelentősége nincs az életükben a vallásnak.¹¹ A 14 érték és cél rangsorában a vallás csupán a 12. helyen található.

A három, vallásosságot firtató kérdést együttesen kezelve főkomponens-elemzéssel egy faktort aggregáltunk, amely az eredeti változókkal mért információk igen nagy, 71 százalékát írja le.

1. TÁBLÁZAT

A vallásosság faktora faktorsúlyokban

	Faktorsúly
Milyen gyakran jár templomba?	,868
Mekkora jelentősége van életében a vallásos hitnek?	,867
Eljövendő élete szempontjából mennyire tartja fontosnak a vallást?	,782

A vallásos hit erősebb a gimnazisták, mint a szakközépiskolások között. Mindkét iskolatípusban jobban kötődnek a valláshoz a lányok, mint a fiúk. A legintenzívebb vallásosság a gimnazista lányokat jellemzi.

2. TÁBLÁZAT

A vallásos hit intenzitásának átlaga nemek és iskolatípus szerint, faktorszámokban

	Férfi	Nő
Gimnázium	,11	,22
Szakközépiskola	-,26	-,04

A földöntúli jelenségekben való hit

Egy másik kérdésblokkban a diákok hitvilágának irracionális elemeire kérdeztünk rá. Azt kérdeztük tőlük, hogy hisznek-e az ufókban, a gondolatátvitelben, a természetgyógyászatban, a lélek halhatatlanságában, a túlvilági életben (pokolban, mennyországban), a csodákban, a halál utáni újjászületésben (reinkarnációban), a horoszkópban és a kísértetekben. Általában 40–50 százalékuk mutatott vonzalmat e jelenségek iránt. A legkevésbé a kísértetekben (28 százalék), a leginkább a lélek halhatatlanságában (57 százalék) hittek.

A változó-együttes egészében főkomponens-analízissel két, egymástól független látens változót tudtunk elkülöníteni. Az első a parajelenségekhez való viszonyt aggregálja (ez 52 százalékot magyaráz), míg a másik az isteni eredetű jelenségekhez kapcsolódik (ez 55 százalékot magyaráz).

¹¹ Az ISM Ifjúság 2000 című vizsgálata szerint a 15–29 évesek 44 százaléka úgy érzi, hogy nem tartozik semmilyen felekezethez sem. 17 százalékuk havonta vagy ennél gyakrabban jár templomba, 46 százalékuk ennél is ritkábban, 38 százalékuk pedig soha nem jár templomba. *Jelentés a gyermekek és az ifjúság helyzetéről, életkörülményeik alakulásáról és az ezzel összefüggésben megtett kormányzati intézkedésekről 2001.* Ifjúsági és Sportminisztérium, Mobilitás Hálózati Igazgatóság, Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, Budapest, 2002. 167. oldal

3. TÁBLÁZAT

A földöntúli jelenségekben való hit faktorai, faktorsúlyokban

	Faktorsúly
<i>1. A parajelenségekben való hit faktora</i>	
Hisz-e...	
- a gondolatátvitelben?	,712
- a kísértetekben?	,709
- a halál utáni újjászületésben?	,707
- az ufókban?	,706
- a horoszkópban?	,399
<i>2. Az isteni eredetű jelenségekben való hit faktora</i>	
Hisz-e...	
- a túlvilági életben?	,807
- a lélek halhatatlanságában?	,780
- a csodákban?	,618

A vallásosság faktorával (1. táblázat) együtt így összesen három változó áll rendelkezésünkre annak tesztelésére, hogy a hit dimenziója összefügg-e a pártorientációval. A modell függő változója a konzervatív-jobboldali (-), illetve szocialista-liberális (+) pártpreferencia.

4. TÁBLÁZAT

A pártpreferencia-profilok regressziós magyarázó modellje a hit dimenziói mentén, béta-értékek

	Béta-érték	Szignifikancia
Vallásosság	-,193	,000
Hisz a parajelenségekben	,041	,079
Hisz az isteni eredetű jelenségekben	-,050	,045

Illesztett R négyzet ,05

A 4. táblázat szerint a vallásosság igen szorosan összefügg a konzervatív politikai pártpreferenciákkal, és hasonlóképpen, bár gyengébb szignifikanciával az isteni eredetű jelenségekben való hit is. Míg korábban azt láttuk, hogy sem az iskolatípus, sem a nemi hovatartozás nem függ össze a pártprofilok választásával, most azt tapasztaltuk, hogy a vallásosság annál inkább, és ez egy újabb közvetett hatást jelez előre.

*A nemzettudat dimenziója**A nemzeti problematika fontossága*

A nemzettudat pártpolitikai orientációban játszott szerepének vizsgálatára hat kérdést választottunk ki. Ezekben azt kérdeztük meg, hogy mennyire fontos (nagyon, kicsit vagy egyáltalán nem) a nemzeti hagyományok megőrzése; az ország gazdasági függetlensége; a magyar nemzet egysége; az ország politikai szuverenitása és a határok

biztonsága a bevándorlókkal szemben. Egy másik kérdéscsoportban pedig általánoságban kérdeztük meg: ahhoz, hogy Magyarországon jobban menjenek a dolgok, mennyire fontos néhány érték, köztük a nemzeti értékek védelme.

A hat itemre adott válaszokból most is egy főkomponenst hoztunk létre, amely a nemzeti problematika fontosságát mutatja, és amelyre jól illeszkedtek az eredeti változók. Ez a változók közötti lehetséges összefüggések 36 százalékát magyarázta. Magas pozitív értéke az erős, magas negatív értéke a gyenge nemzeti kötődést mérte.

5. TÁBLÁZAT

A nemzeti problematika fontosságának faktorai, factorsúlyokban

	Faktorsúly
A nemzeti hagyományok megőrzése	,642
Az ország gazdasági függetlensége	,628
A magyar nemzet egysége	,724
Az ország politikai szuverenitása	,622
A határok biztonsága a bevándorlókkal szemben	,469
A nemzeti értékek védelme	,492

A nemzeti értékek védelmével kapcsolatos item kivételével a többiről azt is megkérdeztük a fiataloktól, hogy szerintük ezek az értékek mennyire valósultak meg a mai Magyarországon.¹² Így lehetőségünk volt egy olyan változó létrehozására is, amely az értékek fontossága és megvalósultságuk közötti különbségből egyfajta feszültséget mért.¹³ Minél inkább fontosnak tartotta valaki a kérdezett értéket és minél kevésbé látta ezt megvalósulni, annál nagyobb a kettő közötti feszültség, és annál nagyobb (pozitív) értéket kapott ezen az új skálán. Ha a minta egészére vonatkoztatva nézzük ennek a nemzeti problematikában rejlő feszültség-mutatónak az értékét, azt látjuk, hogy a fiatalok döntő többsége inkább feszültségeket lát a nemzeti célok megvalósulása terén, és 30 százalékuk nagyon nagy különbséget vél látni a valóság és a vágyott állapot között (4. ábra).

12 A nemzeti problematika értékeinek fontossága, megvalósultságuk és a közöttük lévő diszkrépancia, százalékban.

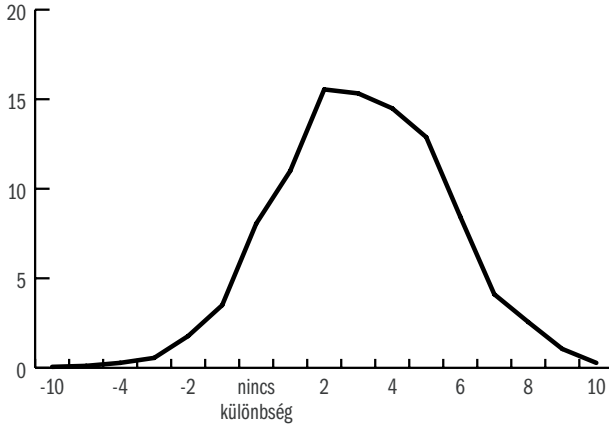
	Nagyon fontos	Teljesen megvalósult	Nagyon fontos, de nem valósult meg
A magyar nemzet egysége	69	13	14
Az ország gazdasági függetlensége	49	8	13
A határok biztonsága a bevándorlókkal szemben	64	10	5
Az ország politikai szuverenitása	37	12	4
A nemzeti hagyományok megőrzése	46	19	2

13 Az új változót úgy képeztük, hogy a két eredeti változót kivontuk egymásból. Így, ha valaki nagy fontosságot tulajdonított egy értéknek, viszont nem látta azt eléggé megvalósulni, az új változó skáláján magas pozitív érték jelzi a kettő közötti feszültséget.

4. ÁBRA

A nemzeti problematika feszültség-mutatója: az értékek fontosságának és megvalósultságának egybeesése, illetve különbsége

A nemzeti értékek fenyegetettsége

Egy kérdésblokkban közvetlenül is megkérdeztük néhány problémáról, hogy mennyire látják őket súlyosnak a mai magyar társadalomban: nagyon, kicsit vagy egyáltalán nem. Ezek között több olyan is volt, amely érintheti a nemzettudatot, illetve amely a radikális nemzetdiskurzusok kiemelt toposza. Így megkérdeztük, hogy mennyire súlyos probléma az amerikanizáció, a nemzeti kultúrák jelentőségének a csökkenése, illetve a multinacionális cégek befolyásának a növekedése.

Különösen a multinacionális cégek növekvő szerepét ítélték súlyosnak a diákok (57 százalék), míg egyharmad körül volt azok aránya, akik a globalizáció növekedéséről és a nemzeti kultúrák eltűnésétől félnek.

A három változó jól illeszkedett egy főkomponensre, amely a varianciák 47 százalékát magyarázta. Ennek magas pozitív értékei a nemzetet ért kihívástoktól való nagyfokú félelmet jeleznek, míg magas negatív értékei ennek hiányát.

6. TÁBLÁZAT

A nemzeti értékek fenyegettségének faktora, faktorsúlyban

	Faktorsúly
Amerikanizáció	,745
A nemzeti kultúrák jelentőségének csökkenése	,591
A multinacionális cégek befolyásának növekedése	,719

A szélsőjobboldal által oly intenzíven kultivált nemzeti fenyegetettség narratívája csak nagyon gyenge összefüggést mutatott a diákok nemével is, iskolájuk típusával is.¹⁴ A

¹⁴ A nemzeti fenyegetettség faktorának variancia-analízise szerint a két változó mentén kialakított modell magyarázó ereje csak alig szignifikáns (F érték: 3,18, szignifikancia: 0,023)

gimnazisták és ezen belül a fiúk inkább azonosulnak ezzel a nézettel, míg legkevésbé a szakközépiskolás lányokat jellemzi a nemzet agresszív féltése.

Etnocentrizmus

Végül három kérdés mérte a diákok etnocentrikus attitűdjeinek az erősségét. A következő állításokat kellett elfogadniuk vagy elutasítaniuk: a magyar történelem olyan nagyszerű eseményekkel és hősökkel büszkélkedhet, amihez hasonlót más országok történelme nem ismer; az ember csak büszke lehet arra, hogy magyarnak született, valamint, hogy Magyarország több híres embert adott a világnak, mint bármely más ország. Az első kijelentéssel a diákok 44 százaléka, a másodikkal 60, a harmadikkal 41 százalékuuk értett egyet.

Ez a három item is jól illeszkedett egy főkomponensre, amelyen a magas pozitív értékek az erőteljes etnocentrikusságot, a magas negatív értékek ennek elutasítását jelezték. A magyarózott variancia 52 százalék volt.

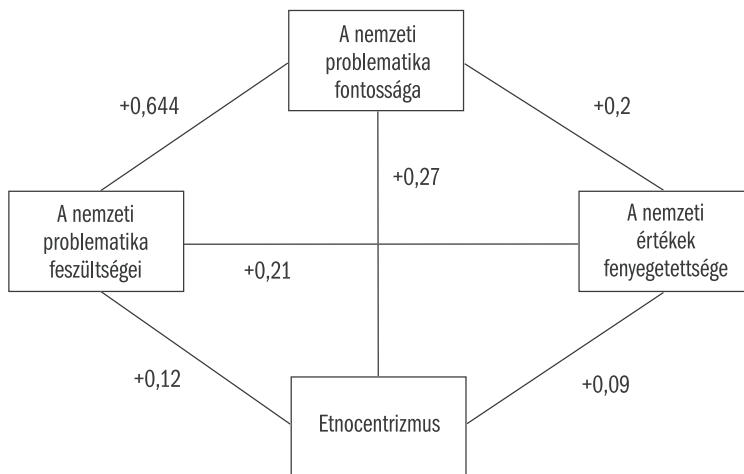
7. TÁBLÁZAT

Az etnocentrizmus faktora, faktorsúlyokban

	Faktorsúlyok
A magyar történelem olyan nagyszerű eseményekkel és hősökkel büszkélkedhet, amihez hasonlót más országok történelme nem ismer	,768
Az ember csak büszke lehet arra, hogy magyarnak született	,634
Magyarország több híres embert adott a világnak, mint bármely más ország	,745

5. ÁBRA

A nemzeti dimenzió elemeinek korrelációs mátrixa, béta-értékekben

Ha a nemzettudat dimenzióján belüli összefüggéseket vizsgáljuk, azt találjuk, hogy a négy képzett változó (a nemzeti problematika fontosságát, a nemzeti problematika feszültségét bemutató, a nemzeti értékek fenyegetettségét szintetizáló és az etnocentrizmus mértékét kifejező változó) egymással szorosan összefügg. Minél erősebben kötődik valaki a nemzethez a nemzeti problematikán keresztül, annál nagyobb feszültséget lát a nemzeti célok és megvalósulásuk között, és annál inkább félelem tölti el, hogy ezeket a legkülönbélebb kihívások még inkább nehezítik a jövőben. Mindezek mögött pedig erőteljes etnocentrikus érzület húzódik meg.

A fő kérdésünk azonban most is az, hogy vajon a nemzettudat dimenziója befolyásolja-e, és ha igen, miképp a pártprofilok választását. Másképpen szólva, sikeresnek tekinthető-e a diákok körében a konzervatív jobboldal ama törekvése, hogy egyben nemzeti jobboldal is kíván lenni, és vajon a jobboldaliság, mint politikai választás valóban együtt jár-e az erőteljes nemzeti problematikával való azonosulással, az e problematikában rejlő, nagyfokú feszültségkomponenssel, illetve a nemzeti értékek féltése kapcsán való félelmekkel és bűnbakkereséssel (8. táblázat).

8. TÁBLÁZAT

A politikai profilválasztás regressziós magyarázó modellje a nemzettudat dimenziójában, béta-értékek

	Béta-érték	Szignifikancia
A nemzeti kötődés erőssége	-,043	,257
Félelmek a nemzetet ért kihívásoktól	-,015	,608
A nemzeti kötődés feszültségei	,064	,078
Etnocentrizmus	-,071	,015

Illesztett R négyzet ,01

A diákok körében csak részben igazolható a nemzettudat hatása a pártprofilok választására. Míg a vallásosságról kimondhattuk, hogy megléte erősen összefügg a jobboldaliság iránti vonzalommal (és fordítva, a vallásosságtól való távolodás erősítheti a baloldali-liberális nézetek iránti nyitottságot), a felfokozott nemzettudat vagy annak hiánya önmagában csak nagyon gyengén befolyásolja, hogy a diákok melyik politikai profilhoz vonzódnak. Legfeljebb az etnocentrizmus és a jobboldali pártprofilválasztás (gyenge) kapcsolata érdemel figyelmet, bár a jobboldali ideológiai indoktrinációnak az elmúlt években tapasztalt intenzitásához képest ez sem tűnik meggyőző erejűnek. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy ellentétben a jobboldali-konzervatív politikai diskurzussal, a fiatalok körében a jobboldali-konzervatív pártpreferencia nem jár feltétlenül együtt markáns nacionalista beállítottsággal.

A jogtudat dimenziója

A jogtudat problematikáját a kérdőív számos kérdése érintette. Ezek közül az egyik blokk a legkülönbélebb alkotmányos jogok fontosságának megítélését mérte háromfokú skálán. A diákoknak azt kellett megmondaniuk, hogy mennyire fontosak szá-

mukra az emberi szabadságjogok; a kisebbségek jogai; a nők egyenjogúsága; a mozgás és költözés szabadsága; a sajtószabadság; a tulajdon szabadsága; a törvény előtti egyenlőség és a szervezkedés szabadsága. Hasonlóan a nemzettudat dimenziójában elemzett nemzeti problematika témáihoz, itt is lehetőségünk volt annak összevetésére, hogy a konkrét jogok fontosságának megítélése milyen viszonyban van megvalósulásuk megítélésével. Egy további kérdéscsoportban pedig ezúttal is általánosságban kérdeztük meg: ahhoz, hogy Magyarországon jobban menjenek a dolgok, mennyire fontos a törvények betartása. Végül azt is megkérdeztük, mennyire értenek egyet azzal, hogy a törvények betartása mindennél fontosabb. E két utolsó kérdés szinte ugyanúgy szólt, azonban a kérdőívben elfoglalt helyük nagyon eltérő kontextusba emelte őket. Az első esetben számos más, fontosnak tűnő cél között kellett véleményt mondaniuk a törvények betartásának fontosságáról, míg a második esetben a politika megítélésének és a politikusok értékelésének szöveggörnyezetében hangzott el a kérdés. Mindez azért fontos és azért elgondolkasztató, mivel az első esetben szinte egyöntetű volt a törvényesség elfogadása és hangsúlyozása (90 százalék mondta, hogy nagyon fontos), míg a második esetben csak 55 százalék értett vele teljesen, 38 százalék csak részben (feltehetően a törvényességet a politikához kötve). Még vegyesebb a kép a különféle jogok fontosságával kapcsolatban: különösen a törvény előtti egyenlőség, az emberi szabadságjogok találtak nagy egyetértésre. A diákokat már inkább megosztotta a nők egyenjogúságának és a sajtószabadságnak a kérdése, miközben a szervezkedés szabadságát és a kisebbségek jogait szinte elutasítással fogadták.

9. TÁBLÁZAT

Az állampolgári jogok fontossága, százalékban

	Egyáltalán nem	Kicsit	Nagyon
Emberi szabadságjogok	1	11	87
A kisebbségek egyenjogúsága	39	41	20
A nők egyenjogúsága	12	26	62
Szabad mozgás és költözés	4	25	71
Sajtószabadság	9	38	54
A törvény előtti egyenlőség	3	12	86
A szervezkedés szabadsága	12	50	38

A két kérdéscsoportból (a különféle állampolgári jogok fontossága, illetve a törvényesség fontossága) végül három látens változót hoztunk létre. Az egyik, főkomponens elemzéssel létrehozott változó aszerint tett különbséget a diákok között, hogy mennyiben tartják fontosnak vagy utasítják el a különféle állampolgári jogokat. Az eredeti változók jól illeszkedtek egy faktorra, amely az összvariancia 33 százalékát írta le (10. táblázat).

Egy másik mutató az elvek és az érzékelt valóság közötti feszültséget skálázta. A fiatalok 60 százaléka kisebb-nagyobb feszültséget érzékel a jogérvényesülés tekintetében, és mindössze 20 százalék azoknak az aránya, akik szerint fontosságuk szerint a különféle jogok érvényesülnek is a mai Magyarországon (6. ábra).

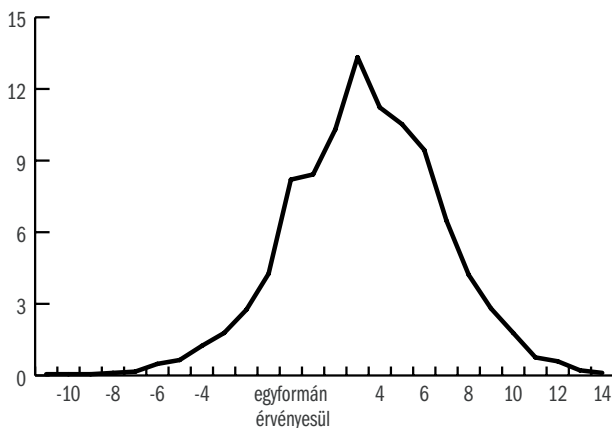
10. TÁBLÁZAT

Az állampolgári jogok fontosságának faktora, faktorsúlyban

	Faktorsúly
Emberi szabadságjogok	,635
A kisebbségek egyenjogúsága	,453
A nők egyenjogúsága	,522
Szabad mozgás és költözés	,547
Sajtószabadság	,617
A törvény előtti egyenlőség	,632
A szervezkedés szabadsága	,572

6. ÁBRA

Az állampolgári jogok fontossága és a megvalósulásuk közötti feszültség mutatója (az elvárt és a valóság közötti különbség)*

* A magas pozitív skálaérték a jogérvényesülés nagyfokú hiányát jelzi, míg a magas negatív érték a jog iránti közömbösséget mutatja, még, ha azok érvényesülnek is.

Végül egy harmadik változó a törvényesség fontosságának általános megítélésében tett különbséget a válaszadók között (11. táblázat). Ez a variancia 64 százalékát magyarázta.

11. TÁBLÁZAT

A törvényesség faktora, faktorsúlyban

	Faktorsúly
A törvények betartásának fontossága ahhoz, hogy Magyarországon jobban menjenek a dolgok	,797
A törvények betartása mindennél fontosabb	,797

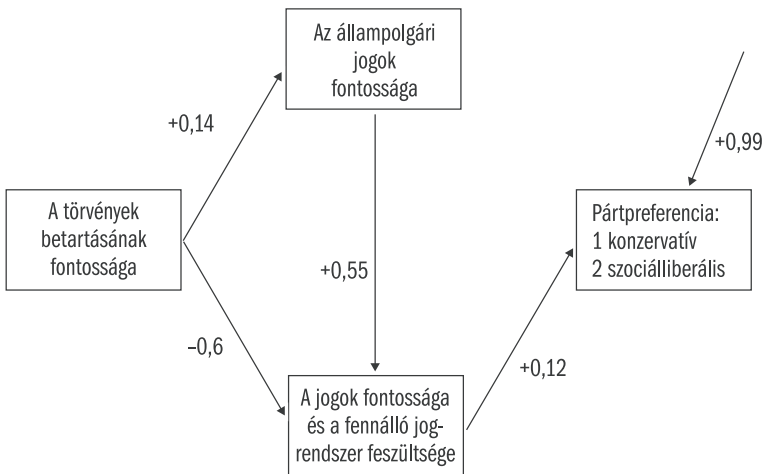
Feltételeztük, hogy a jogrendhez való viszony és a törvényesség tudata összefügg a politikai profilok választásával. Ennek tesztelésére egy olyan modellt építettünk fel,

amelyben a független változókat a fenti három szintetizáló változó képezte, míg a függő változó a konzervatív-jobboldali, illetve szocialista-liberális politikai profil lett.

Az eredmények tanulsága szerint feltételezésünk alig igazolható: bár a modell szignifikáns összefüggéseket mutat, magyarázó értéke igen alacsony. Ez arra utal, hogy a jogtudat dimenziója mentén tapasztalt különbségek alig magyarázzák a politikai profilválasztásokat. Legfeljebb az állampolgári jogok fontossága és a megvalósulásuk közötti feszültség mutat gyenge összefüggést (béta ,12) a baloldali-liberális politikai profil választásával. Sem az állampolgári jogok, sem a törvényesség fontosságának megítélése nincs közvetlen összefüggésben a pártpolitikai választással.

7. ÁBRA

A pártprofilok regressziós útmodellje a törvényesség fontossága, az állampolgári jogok fontosságának és érvényesülésük megítélése mentén, a magyarázó kapcsolatok iránya és a béta-értékek

Érdekes ugyanakkor, hogy az, aki a törvények fontosságát hangsúlyozza (7. ábra), kétféleképpen is gondolkodhat: ha ez nála az állampolgári jogok széles skálájának elfogadásával párosul, akkor egyben nagyfokú frusztrációval szemléli a vágyott és valószínű hitt jogrend ellentétét, ami inkább a szociál-liberális politikai orientáció iránti nyitottságot erősíti. Az állampolgári jogok fontosságának hangsúlyozása azonban nem kell, hogy együtt járjon a törvények fontosságának hangsúlyozásával. Ha valaki ez utóbbit elfogadja, de az állampolgári jogok fontosságát nem, csökkenti a megvalósulás megítélésében a vélt ellentétek tömegét, ami viszont erősíti a konzervatív profil elfogadását. Úgy tűnik tehát – bár hangsúlyozzuk, hogy nagyon gyenge az összefüggés –, hogy a konzervatív politikai profilt elfogadó fiatalok csoportja számára a jogállamiság kiemelt kezelése annál kevésbé fontos, minél inkább a különféle jogok konkrét érvényesítéséről szól ez, miközben általánosságban számukra is fontos a törvények betartása.

A politikához való viszony dimenziója

A továbbiakban azt nézzük meg, hogy a politika iránti nyitottság-zárttság és a politika világának elfogadása-elutasítása hogyan függ össze a politikai profilokkal. Ehhez két változót képeztünk: az első a politikai érdeklődést, a barátokkal való aktív politikai kommunikációt és a politika fontosságának a hangsúlyozást szintetizálja, a másik a politika világról alkotott negatív ítéleteket.

Politikai érdeklődés és kommunikáció

Az utolsó éves diákok politika iránti érdeklődése vizsgálatunk idején – hasonlóan korábbi vizsgálataink eredményeihez¹⁵ és a nemzetközi tapasztalatokhoz¹⁶ – nem volt különösebben intenzív. 33 százalékukat egyáltalán nem érdekli a politika, és további 56 százalékukat is csak kevésé.¹⁷ 40 százalékuk soha nem beszél barátaival politikáról, 48 százalékuk csak ritkán, és csupán 12 százalékuk mondja azt, hogy gyakran esik ilyenről szó a baráti körben.¹⁸

Főkomponens-eljárással egy olyan változót hoztunk létre, amely a politikai érdeklődést, a barátokkal való aktív politikai kommunikációt és a politika fontosságának a hangsúlyozását szintetizálja. Ezen a magas pozitív értékek a politika iránti nyitottságot, a magas negatív értékek a politikától való elzárkózást jelentik. A faktor az összvariancia igen magas, 60 százalékát írja le, és ez magas információtartalmát mutatja.

A diákok nincsenek jó véleménnyel a politika világról. Többségük részben vagy teljesen egyetért azzal, hogy a politikában nem szabad megbízni, majdnem a felük pedig azzal, hogy a politikának nincs semmi haszna – sokkal többen, mint öt évvel ezelőtt.¹⁹ Megosztottak abban is, hogy a politika megváltoztathatja-e az emberek életét, és még rosszabb a véleményük a politikusokról. Összességében azt látjuk – megerősítve a korábbi kutatásaink tapasztalatait –, hogy elutasítják a politika világát.

15 Egy hasonló, 1977-ben végzett adatfelvétel alapján a politikai érdeklődés alakulásával és a politikai értékekhez való viszonytal részletesen is foglalkoztunk korábban. Szabó Ildikó – Örkény Antal: *Tizenévesek állampolgári kultúrája*. Budapest, Minoritás Alapítvány, 1998. 71–94. oldal.

16 A fiatalok politika iránti érdektelensége a politikáról szerzett rossz tapasztalataikkal, a politikálási formák változásával és életkori sajátosságokkal is magyarázható. Anne Muxel egyenesen „fiatalkori moratóriumról” beszél. Anne Muxel: *Les jeunes et la politique*. Hachette, Paris, 1996. pp. 67–73.

17 Bár a válaszokat nem lehet összehasonlítani, megemlíti, hogy a már említett német vizsgálat szerint a nyugati országokban lakók 27, a keleti részben lakók 17 százaléka jelölte meg egy ötfokú skálán azt, hogy *nagyon* érdekli a politika. Wolfgang Gaiser et al: *i. m.* 100. oldal.

Nálunk a politikai érdeklődés a gimnazisták, illetve a fiúk körében hagyományosan nagyobb, mint a szakközépiskolások, illetve a lányok körében:

A politika...	Gimnazisták		Szakközépiskolások	
	Fiúk	Lányok	Fiúk	Lányok
Nagyon érdekli	23	8	13	5
Kicsit érdekli	57	62	50	53
Egyáltalán nem érdekli	20	30	37	42

18 A német fiatalok fele mondta, hogy barátaikkal *nagyon gyakran* beszélgetnek politikai témákról. Wolfgang Gaiser et al: *i. m.* 101. oldal.

19 Ez utóbbi kijelentéssel 1997-es vizsgálatunkban az akkori utolsó éves gimnazisták 8, a szakközépiskolások 14 százaléka értett teljesen egyet, 11, illetve 14 százalékuk pedig részben. Szabó Ildikó – Örkény Antal: *Tizenévesek állampolgári kultúrája*. i. m. 85. oldal

12. TÁBLÁZAT

A politika iránti nyitottság faktora, faktorsúlyban

	Faktorsúly
Szokott-e barátaival politikáról beszélgetni	,858
Mennyire érdeklí a politika	,882
Mennyire fontos a politika az életében	,540

Politikai attitűdök

A politikára vonatkozó negatív itemekből egy főkomponenst aggregáltunk. Az így létrehozott változón, amely a varianciák 44 százalékát magyarázza, a magas pozitív érték a politika negatív megítélését, a magas negatív érték a pozitív értékelését takarja (14. táblázat).

13. TÁBLÁZAT

A politikával kapcsolatos negatív kijelentések elfogadása, százalékban

	Nem tudja	Egyáltalán nem ért egyet	Részben egyetért	Teljesen egyetért
A politikának nincsen semmi haszna	9	49	34	8
A politikában nem szabad megbízni	10	10	52	28
Magyarországnak arra van szüksége, lecserélődjön a politikusi gárda	17	11	34	38
A politikában való részvétel meg tudja változtatni az emberek életét	18	17	39	27
A politikai pártok csak arra jók, hogy a politikusok megcsinálják a maguk karrierjét	8	9	40	44

14. TÁBLÁZAT

A politika iránti attitűd faktora, faktorsúlyokban

	Faktorsúly
A politikának nincsen semmi haszna.	,664
A politikában nem szabad megbízni.	,672
Magyarországnak arra van szüksége, hogy lecserélődjön a politikusi gárda.	,693
Nem törvényekre, hanem olyan vezetőkre van szükség, akire fel lehet nézni.	,530
A politikai pártok csak arra jók, hogy a politikusok megcsinálják a maguk karrierjét.	,753

Ha a politika iránti nyitottság és a politikai attitűdök optikájából nézzük a pártválasztás profilját, szignifikáns, de igen ellentmondásos összefüggést találunk a két nézetegyüttes között. Egyfelől a politika iránti nyitottság (a politikai érdeklődés és a politikai kommunikáció gyakorisága) inkább a szociál-liberális nézetegyüttest valószínűsíti, másfelől ez együtt jár a politika leértékelésével, elutasításával, a politika iránti teljes bizalmatlansággal.

15. TÁBLÁZAT

A politikai profilválasztás regressziós magyarázó modellje a politikához való viszony alapján

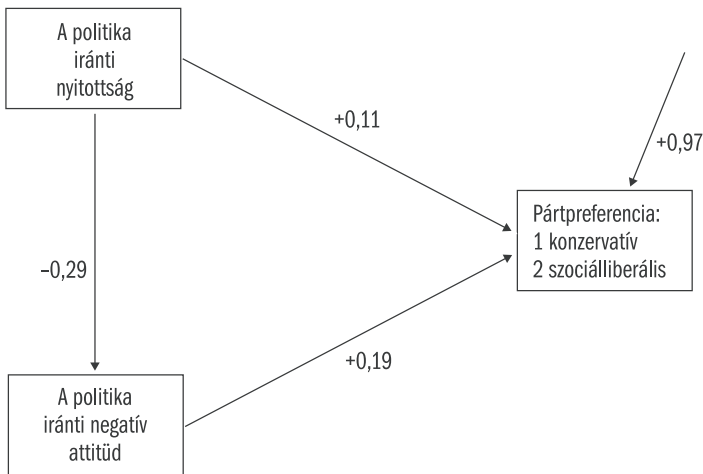
	Béta-érték	Szignifikancia
A politika iránti nyitottság	,112	,000
A politika iránti negatív attitűd	,185	,000

Illesztett R négyzet ,03

Az ellentmondásra a közvetlen és közvetett hatások együttes elemzése adja meg a kulcsot (8. ábra) míg a politika iránti nyitottság inkább a szociál-liberális profilt jellemzi, addig a politika értéktartalmának az elutasítása mögött a politika iránti érdeklődés hiánya rejtőzik, amely azonban ugyancsak a szociál-liberális profilválasztáshoz vezethet. Úgy tűnik tehát, hogy a politikai attitűdök kettőssége jellemzi ezt a politikai profilt. Természetesen a dolgok fordítottja a konzervatív profilválasztásra is igaz: egyfelől politikai passzivitás és érdektelenség jellemzi ezt a csoportot, miközben nem mutat heves ellenérzéseket a politika mibenléte iránt.

8. ÁBRA

A pártprofilok regressziós útmodellje a politika iránti nyitottság és a politika iránti negatív attitűd mentén, a magyarázó kapcsolatok iránya és a béta-értékek

A magánéleti, családi értékek dimenziója

A magánélet értékvilágára vonatkozó kérdéseink közül azokat használtunk fel, amelyek a házasság elveire és a nemek közötti kapcsolatokra vonatkoztak. A házassággal kapcsolatos kijelentések közül azzal, hogy a férj és a feleség legyenek egymáshoz teljesen hűségesek, 74 százalék értett teljesen egyet, míg azzal, hogy azonos legyen a vallásuk, csak a 7 százalékuk. A nemek közötti kapcsolatra négy item vonatkozott. A legtöbben azzal értettek egyet, hogy ha egy férfi és egy nő szereti egymást, nem kell

házasoknak lenniük ahhoz, hogy együtt éljenek (75 százalék), valamint azzal, hogy a nőnek joga van megszakítani a terhességet (68 százalék). Viszonylag kevesen gondolják, hogy a homoszexualitás megengedhetetlen kapcsolat (30 százalék), és hogy egy nőnek szüksége van gyerekekre ön maga megvalósításához (20 százalék). A magánéleti, családi viszonyokat összességében inkább liberálisan ítélik meg a középiskolások.

Az itemekből ezúttal is két főkomponenst hoztunk létre. A konzervatív házassági elvek faktora a varianciák 57 százalékát, a liberális kapcsolati elvek faktora a 40 százalékát magyarázta.

16. TÁBLÁZAT

A magánéleti, családi értékek faktorai

	Faktorsúlyok
<i>Konzervatív házassági elvek faktora</i>	
A férj és a feleség legyenek egymáshoz hűségesek	,754
A férjnek és a feleségnek azonos legyen a vallása	,754
<i>Liberális kapcsolati elvek faktora</i>	
A nőnek joga van megszakítani nem kívánt terhességet	,710
Ha egy férfi és egy nő szereti egymást, nem kell házasoknak lenniük ahhoz, hogy együtt éljenek	,746
A homoszexualitás megengedhetetlen kapcsolat	-,553
Ahhoz, hogy egy nő megvalósítsa önmagát, szüksége van gyerekekre	-,475

Ha a két értékegyüttes, valamint egy harmadik, a családnak a fiatalok jövő életében való fontosságát mérő változó²⁰ mentén regressziós elemzést végzünk, azt látjuk, hogy csak a konzervatív házassági elvek függnek össze a politikai profilokkal: ezeknek az elveknek a követése erősíti a konzervatív-jobboldali pártprofil-választást.

17. TÁBLÁZAT

A politikai profilválasztás regressziós magyarázó modellje a magánéleti, családi értékek mentén

	Béta-értékek	Szignifikancia
Liberális kapcsolati elvek faktora	-,000	,993
Konzervatív házassági elvek faktora	-,084	,000
Mennyire fontos a család eljövendő életében (rangsorhely)	-,009	,646

Illesztett R négyzet ,01

Ezzel szemben a párkapcsolatok liberális elvei, illetve a család fontosságának a megítélése semmiféle összefüggést nem mutat a politikai profilokkal.

A társadalmi értékek és bizalom dimenziója

A társadalmi értékek dimenzióját külön kérdésblokk érintette. Ebben három kijelentés vonatkozott a társadalmi igazságosságra, három a társadalmi szolidaritásra. Ezút-

20 A 14 különböző érték rangsorát (lásd A hit dimenziója című fejezetben a 3. ábrát) a család vezette.

tal is azt kellett megmondaniuk a diákoknak, hogy egyetértenek-e a kijelentésekkel vagy nem. Egy további kérdésblokk a közszereplők iránti bizalom mértékét firtatta.

A társadalom működésének elvei

Azzal, hogy jó, ha a vállalkozók nagy haszonra tesznek szert, mert abból végül is mindenki részesül, a diákoknak csak a 19 százaléka értett egyet, azzal viszont, hogy az embereknek joguk van megtartani, amit kerestek, még, ha így egyesek gazdagabbak is lesznek, mint mások, a 72 százaléuk. A legjobban az osztotta meg őket, hogy nem igazságos, hogy akik megengedhetik maguknak, jobb oktatásban részesítik gyerekeiket: ezzel 46 százaléuk értett egyet.

A hat item két főkomponensre illeszkedett. Az első az igazságosságról alkotott meritokratikus vagy egalitárius véleményeket (jó, ha a vállalkozók nagy haszonra tesznek szert, mert abból végül is mindenki részesül; az embereknek joguk van megtartani, amit kerestek, még, ha így egyesek gazdagabbak lesznek, mint mások, és nem igazságos, hogy akik megengedhetik maguknak, jobb oktatásban részesítsék a gyermekeiket) szintetizálta. Ez a varianciák 35 százalékát magyarázta. A másik a társadalmi szolidaritás meglétét vagy hiányát mutatja a munkanélküliség megítélése alapján, három kérdés faktorizálásával. Ebben az esetben a megmagyarázott variancia 45 százalék volt.

18. TÁBLÁZAT

A társadalmi értékek faktorai, faktorsúlyokban

	Faktorsúlyok
<i>1. Az igazságosság-felfogás faktora</i>	
Jó, ha a vállalkozók nagy haszonra tesznek szert, mert abból végül is mindenki részesül	,513
Az embereknek joguk van megtartani, amit kerestek, még akkor is, ha ez azt jelenti, egyesek gazdagabbak lesznek, mint mások	,646
Nem igazságos, hogy akik megengedhetik maguknak, jobb oktatásban részesítik gyerekeiket	-,607
<i>2. A szolidaritás faktora</i>	
A munkanélkülieket kötelezni kellene, hogy bármely munkát vállaljanak el, amit a munkaközvetítő felajánl	,716
A munkanélküliek többsége nem is akar dolgozni.	,794
Azoknak, akiknek van munkájuk, erkölcsi kötelességük jövedelmük egy részét a munkanélküliek megsegítésére adni	-,455

A közszereplők iránti bizalom

A társadalmi értékek dimenziójának harmadik tényezőjeként a társadalmi bizalom mérésére egy indexet képeztünk annak alapján, hogy a diákok mennyire bíznak meg (teljesen, kicsit vagy egyáltalán nem) a tanároknak, a bíróságokban, a politikusokban, a rendőrökben, az újságírókban és a papokban, egyházi személyekben.²¹ Az

²¹ A társadalmi bizalom alacsony fokát jól mutatja, hogy a diákok 63 százaléka egyáltalán nem bízik meg a politikusokban, 50 százaléuk az újságírókban, 35 százaléuk a rendőrökben. 26 százaléuk egyáltalán nem bízik meg a papokban, 20 százaléuk a bíróságokban, 15 százaléuk pedig a tanároknak.

index magas pozitív értéke a nagyfokú bizalmat, magas negatív értéke a nagyfokú bizalmatlanságot jelzi.

A társadalmi értékek dimenziójának képzett változóit befolyásoló jellemzőket keresve azt tapasztaljuk, hogy az iskolatípussal és a válaszadók nemével leginkább a bizalom megléte vagy hiánya függ össze: a gimnazista fiúk rendelkeznek a legnagyobb bizalmi tőkével, míg az általános bizalmatlanság a szakközépiskolás fiúkat jellemzi leginkább. Gyengébb, de szignifikáns összefüggés található a szolidaritás megléte, illetve hiánya mentén is: miként azt már korábbi vizsgálatunkban is kimutattuk,²² meglepő módon minél inkább rászorul egy fiatal a társadalmi szolidaritásra (és ez feltehetően inkább a szakközépiskolásokat jellemzi), annál kevésbé szolidáris a rászorultakkal. A társadalom működésének igazságosságáról vallott elvek sem a válaszolók nemével, sem iskolájuk típusával nem függnek össze.

A politikai profilokkal viszont nem találtunk semmiféle összefüggést sem a társadalom működésének igazságos elveire vonatkozó elvek, sem a szolidaritás megléte vagy hiánya, sem a bizalom tekintetében. A diákok a politikai és a társadalmi élet közötti összefüggéseket nem érzékelik igazán. A társadalom működését befolyásoló értékrendek és a rendszer legitimitációját meghatározó bizalmi komponens nem osztják meg őket aszerint, hogy milyen politikai profillal tudnak azonosulni.

A politikai profilválasztás összegző komplex magyarázó modellje

Elemzésünk végén többváltozós magyarázó modelljeinkkel arra teszünk kísérletet, hogy feltárjuk az egyes politikai profilok mögöttes értéktartalmát, illetve megvizsgáljuk, hogy vajon az egyes profilokkal való azonosulás vagy a másik profil elutasítása mögött megjelennek-e azok a tartalmak, amelyek ezen profiloknak a kifejtett ideológiák szintjén amúgy részei. Az elemzést két lépésben végeztük el.

- Első lépésben a középiskolások társadalmi hátterét, demográfiai jellemzőit, illetve az iskola típusát vontuk be az elemzésbe, arra keresve a választ, hogy a szocio-demográfiai alapváltozók vajon befolyásolják-e a politikai profilok választását.
- Ezt követően a korábban feltárt, az előző fejezetekben elemzett értékdimenziók mentén végeztük el az elemzésünket.

Az elemzés a többváltozós lineáris regresszióanalízis módszerén alapszik.

Strukturális magyarázó változók

Az elemzésben minden esetben ugyanazokat az adatokat vettük figyelembe. Ezek a következők voltak: a válaszadó neme; a szülők társadalmi státusa egy olyan skálán, ahol a magas pozitív érték a magas státust, a magas negatív érték az alacsony státust jelzi; a családnagyság típusa (sok vagy kevés gyerek van-e a családban); a település jellege (falu, kisváros, nagyváros és Budapest); a szubjektív státus (a megkérdezett fiatal értékítélete a család státusáról egy tízfokú skálán); az iskola típusa (gimnázium vagy szakközépiskola); a középiskola fenntartója (állami, egyházi, magánszemély vagy

intézmény); médiafogyasztás (milyen gyakran néz vagy hallgat hírműsorokat a tévében, illetve a rádióban, olvas-e rendszeresen újságot, érdeklődik-e az ilyen jellegű weboldalakok); az új tudásmenedzsment eszközei (internethasználat, email és mobiltelefon).

Először a konzervatív-jobboldali profilt teszteltük, majd azt néztük meg, hogy a felsorolt tényezők mutatnak-e összefüggést a baloldali-liberális orientációval.

Konzervatív-jobboldali pártprofil

A konzervatív-jobboldali pártprofil választását sem az iskola típusa (gimnázium vagy szakközépiskola), sem a család státusa (az apa iskolai végzettsége, a család vagyoni helyzete, esetleges nélkülözések, szubjektív helyzetmegítélés) nem befolyásolja. A többi, előbb felsorolt szempont is csak nagyon gyenge összefüggést mutat a profillal: ezen belül a legfontosabb feltétel az, hogy a diák egyházi iskolában tanuljon, vidéken lakjon, fiú legyen, továbbá, hogy a családban sok gyerek legyen.

19. TÁBLÁZAT

A jobboldali-konzervatív pártpolitikai profilválasztás regressziós magyarázó modellje a demográfiai és szociológiai dimenziók mentén

	Béta-érték	Szignifikancia
Neme (1 fiú, 2 lány)	-,048	,006
Testvérszám 3 vagy több	,044	,011
Településtípus (1 kisközség, 5 nagyváros)	-,099	,000
Egyházi iskolába jár-e	,175	,000

Illesztett R négyzet ,044

Baloldali-liberális pártprofil

A baloldali-liberális profil esetében még az előbbinél is gyengébb összefüggést találtunk. Sem a demográfiai, sem a szociológiai státustényezők nem játszanak szerepet az e profillal való azonosulásban vagy elutasításában. Leginkább még az egyházi iskola kizárása, a magasabb szubjektív státus, a városi életmód és az intenzív médiafogyasztás magyarázza a profillal való azonosulást.

20. TÁBLÁZAT

A baloldali-liberális pártpolitikai profilválasztás regressziós magyarázó modellje a demográfiai és szociológiai dimenziók mentén

	Béta-érték	Szignifikancia
Településtípus (1 kisközség, 5 nagyváros)	,045	,011
Szubjektív státus	,046	,009
Egyházi iskolába jár	-,150	,000
Az elektronikus és írott médiafogyasztás intenzitása	,048	,006

Illesztett R négyzet ,03

Összességében eredményeink megerősítik azt a tanulmányunk elején is megfogalmazott feltételezésünket, hogy a társadalmi-demográfiai tényezők alig játszanak szerepet

pet abban, hogy a középiskolások milyen pártpolitikai profillal azonosulnak. Miközben igencsak megosztottak abban, hogy a jobboldali vagy baloldali ideológiai orientációkat érzik-e magukhoz közelinek, pártpolitikai orientációik mögött nem találunk kemény, strukturális státuskülönbségeket.

Érték- és attitűdváltozók magyarázó modellje

Konzervatív-jobboldali pártprofil

Várakozásainkkal ellentétben a konzervatív-jobboldali profil választásában a vizsgált dimenziók több fontos eleme egyáltalán nem játszik szerepet. Így nem játszik szerepet a jogtudat dimenziójából az állampolgári jogok fontosságának és a törvényesség érvényesülésének megítélése, a magánéleti, családi értékek dimenziójából a konzervatív házassági elvekhez és a nemek közötti kapcsolatok liberális értékeihez való viszony, a társadalmi értékek dimenziójából pedig a társadalom igazságos működésének meritokratikus vagy egalitárius elveihez való viszony, valamint a társadalmi szolidaritás elfogadása vagy elutasítása. A konzervatív pártprofil választása mögött leginkább a következőket találjuk:

- az erős vallásos hit,
- etnocentrizmus és a nemzeti értékek érvényesülésének konfliktusos percepciója,
- a jobboldali politikai ideológia tudatos felvállalása és a vele való azonosulás,
- a politikával való ellentmondásos viszony, ami egyfelől a politika iránti érdektelenségben és a politikával szembeni teljes elzárkózásban mutatkozik meg, másfelől viszont a politika iránti negatív attitűd hiányában.

21. TÁBLÁZAT

A jobboldali-konzervatív politikai profilválasztás regressziós magyarázó modellje a különböző értékdimenziók tényezői mentén

	Béta-érték	Szignifikancia
Vallásos hit	,130	,000
A nemzeti problematika feszültségekkel való telítettsége	-,055	,046
Etnocentrizmus	,066	,015
A politika iránti nyitottság	-,088	,002
A politika iránti negatív attitűd	-,180	,000
Bal-jobb politikai értékskála	,226	,000

Illesztett R négyzet ,13

Baloldali-liberális pártprofil

A baloldali-liberális profil érték háttere még kevésbé markánsan rekonstruálható, mint a konzervatív profilé. Miközben a baloldali-liberális profilt választók önmagukat helyesen különböztetik meg a politikai bal-jobb skálán, sem a jogtudat, sem a nemzet-tudat dimenziójában, sem a társadalmi értékek (igazságosság-felfogások és szolidaritás) tekintetében nem különböznek alapvetően jobboldali-konzervatív orientációjú társaiktól. Legfeljebb egy, a politikával való erőteljes ambivalens viszony (érdeklő a politika, de nem becsüli sokra), illetve a vallásosság elutasítása ad e csoportnak vala-

mifajta arculatot, bár ez is inkább valaminek az elutasításban, semmint értékek pozitív felvállalásában mutatkozik meg.

22. TÁBLÁZAT

A baloldali-liberális politikai profilválasztás regressziós magyarázó modellje a különböző értékdimenziók tényezői mentén

	Béta-érték	Szignifikancia
Vallásos hit	-,154	,000
A politika iránti nyitottság	,153	,000
A politika iránti negatív attitűd	,070	,008
Bal-jobb politikai értékskála	-,229	,000

Illesztett R négyzet ,10

Összegzés

Kiinduló kérdésünk az volt, hogy a pártválasztásokban kifejeződő politikai profilok vajon strukturális okokra visszavezethető értékválasztások kikristályosodásainak, ideológiai profiloknak is tekinthetők-e; hogy azonos értékrendekből fakadnak-e azok az érzelmek, állásfoglalásra késztető motivációk, amelyek a jobboldali vagy a baloldali-liberális pártok választásához vezetnek. A 2000-ben lefolytatott kutatásunk eredményei azt bizonyítják, hogy az 1998-tól felerősödő politikai tömbösödési tendencia és a különösen a jobboldalt átható érték-kikristályosodási folyamat a végzős középiskolások körében csak nagyon korlátozottan éreztette hatását. Többségükre ugyan határozott választási szándék és pártpreferencia jellemző, de a politika felé fordulásuk mögött az elmúlt kormányzati ciklust átható politikai indoktrináció legfontosabb témái és értékpreferenciái alig-alig jelennek meg. Annyiban persze mutatkozik különbség közöttük, hogy a jobboldali pártprofil választása mögött inkább meghúzódik egyfajta értéktudatosság, és néhány eleme a mai jobboldali ideológiai diskurzusnak – korlátozottan – tetten is érhető annak a csoportnak a gondolkodásában, amelyekre ez a profil jellemző. A másik pártprofil választása mögött azonban semmi olyan értékválasztást nem találtunk, amely megkülönböztetné e profil híveit a jobboldali-konzervatív pártpolitikai profil híveitől. Miközben a diákok pártpreferenciáik tekintetében megosztottak, értékpreferenciáik inkább generációs, semmint ideológiai eltéréseket mutatnak. A leglényegesebb értékdimenziók mentén nincs különbség a profilokban. Még szembetűnőbb, hogy a diákok társadalmi státusa, a családi háttér, a tudástöké eltérő elosztása és használata, valamint az a különbség, hogy valaki gimnáziumba vagy szakközépiskolába jár-e, *szinte semmi szerepet nem játszik az értékválasztások szerveződésében*. Mindebből azt a következtetést vonjuk le, hogy a politikai nyilvánosságot az utóbbi években átható érték- és kultúrharc nem igazán hatolt be a fiatalok politikai szocializációjába. Ugyanakkor abból, hogy a többség esetében a politikai orientációk nem járnak együtt tudatos politikai önazonosítással és nem ágyazódnak be konzisztens értékvilágba, miközben a politika iránti elzárkózásuk jól megfér a politika világának elfogadásával, azt a következtetést is levonhatjuk, hogy a

politikai magatartásokban nagy terük lehet az olyan, tanulmányunkban nem vizsgált tényezőknek, amelyek viszonylag távol állnak a modern, racionálisan mérlegelő és cselekvő állampolgári magatartások motívumaitól. Ilyen befolyásoló tényezők lehetnek a politikai érzelmek és indulatok, a politikai magatartásokat szervező hitek vagy a politikai piár effektusai.

Kérdés azonban, hogy ha nem a végzős középiskolások teljes mintáját nézzük, hanem csak a politikailag tudatos csoportjaikat, a fenti tendenciák nem változnak-e meg. Ennek tesztelésére a politikai profilválasztás és a baloldaliság és jobboldaliság skáláján való önazonosítás alapján elkülönítettük azokat, akiknek a pártprofil-választása egyben konzisztens politikai ideológiai értékválasztással is járt. Ahogy korábban már utaltunk rá, a végzős középiskolások körében csupán egy kisebbségre jellemző a konzisztens politikai magatartás (mindössze a minta 15 százaléka!!), miközben a többség vagy nem képes önmagát elhelyezni a baloldaliság és jobboldaliság dimenzióiban (bár pártpreferenciái ugyanakkor vannak), vagy – ilyen is előfordult – pártprofiljával éppen ellentétesen helyezi el magát a bal-jobb skálán.

A politikai nézeteit és értékválasztásait tekintve konzisztens csoport a politikai profilválasztás mentén nem arányosan oszlik meg. Abban feltehetően a jobboldali radikális politikai diskurzus hatását érhetjük tetten, hogy a konzervatív-jobboldali profil választói körében kétszer annyian vannak a következetesen válaszolók, mint a szocialista-liberális politikai preferenciákat vallóknál. Ennél is jobban különböznek a két profil követői abból a szempontból, hogy míg a szociál-liberális pártprofilhoz vonzódnak esetében a politikai ideológiai tudatosság és konzisztens politikai választás egyáltalán nem vezet a szociális és liberális értékek világának markánsabb felvállalásához, addig a másik oldalon a tudatosság és a konzisztens magatartás jellegzetes konzervatív-jobboldali értékvilággal jár együtt.

A tudatosan jobboldali fiatalok körében erősebben mutatkoznak meg a demográfiai és strukturális magyarázó szempontok. Mindenekelőtt a fiúkat jellemzi ez a profil, meghatározó eleme az egyházi iskolai háttér. Új eleme e csoport jellemzőinek a magasabb szülői státusz (az apa iskolai végzettsége magasabb), a magasabb nyelvtudás, intenzívebb hírfogyasztás és számítógép-használat – tehát e profil aktív és tudatos képviselői a magasabb kulturális tőkével rendelkező csoportokból kerülnek ki.

23 TÁBLÁZAT

A konzisztens jobboldali csoport (jobboldali-konzervatív politikai profilválasztás és jobboldali önazonosítás a politikai skálán) regressziós magyarázó modellje a demográfiai és szociológiai dimenziók mentén

	Béta-érték	Szignifikancia
Neme (1 fiú, 2 lány)	-,210	,000
Egyházi iskolába jár-e	,169	,000
Elektronikus és írott médiában hírfogyasztás mértéke	,044	,025
Nyelvtudás és számítógéphasználat	,085	,000
Apa legmagasabb iskolai végzettsége	,063	,003

Az értékválasztások terén is markánsan megkülönböztethető a jobboldali-konzervatív politikai profilt követő kicsi, de konzisztens csoport. Rájuk ugyanúgy jellemző a vallásos hit, a nemzethez való intenzív, de feszültségekkel teli viszony, az etnocentrizmus és a politikától való távolságtartás, mint a profil követőinek egészére. Új elem viszont ebben a politikai ideológiai tudatossággal rendelkező csoportban a nagyfokú bizalmatlanság a közszféra intézményei és szereplői iránt, valamint a jogállamisággal szembeni gyanakvás és távolságtartás. Ha az egyes magyarázó értékkomponensek súlyát nézzük a konzisztens jobboldali-konzervatív profilban, különösen feltűnő a bizalmi tőke hiánya, ami feltehetően szorosan összefügg azzal a bizalmatlansággal, ami kivetődik a jogrendszerre, az emberi jogok fontosságára, a jogállamiságra, valamint a politika szereplőire és intézményeire.

24 TÁBLÁZAT

A konzisztens jobboldali csoport (jobboldali-konzervatív politikai profilválasztás és jobboldali önazonosítás a politikai skálán) regressziós magyarázó modellje az értékdimenziók mentén

	Béta-érték	Szignifikancia
Vallásos hit	,094	,000
Feszültség a nemzeti értékek fontossága és megvalósulásuk között	,082	,003
Etnocentrizmus	,065	,014
Az állampolgári jogok fontossága	-,085	,001
A jogérvényesülés konfliktusainak percepciója	-,153	,000
A politika iránti nyitottság	-,184	,000
A politika mint érték elutasítása	-,104	,000
Társadalmi bizalom	-,122	,000

Illesztett R négyzet ,14

Nem érdemes persze ennek a csoportnak a súlyát túlértékelni. Szerepe mégis figyelmet érdemel: nem annyira a csoport nagysága okán, hanem, mert vizsgálatunkban ez az egyetlen olyan csoport, amelynél a pártprofil markánsan találkozik a politikai profiltól következő jobboldali értékpreferenciákkal. És ehhez még egy apró adalék. Megkérdeztük a középiskolásokat, hogy milyen szervezetek munkájában vennének részt szívesen. Anélkül, hogy általában jellemeznék a fiatalok politikai kultúrájának ezt az aspektusát, érdemes csupán felsorolni azokat a területeket, amelyekben a konzisztens konzervatív-jobboldali profil eltér akár a jobboldali-konzervatív profil többi követőjétől, akár a szociál-liberális profil követőitől. Ezek pedig a következők: kiugróan magas azok aránya, akik szívesen részt vennének egy politikai párt vagy mozgalom munkájában, akik a többiekénél szívesebben sportolnának egyesületekben, és akik fontosnak tartják a hagyományőrzést. Amit viszont kevésbé érznek fontosnak a többiekhez képest, az a fajgyűlölet elleni fellépés és az emberi jogok védelmére alakult szervezetek munkája. A jobboldali-konzervatív elit utánpótlását jelentő csoport tagjai értékvilágukban is konzekvensek önmagukhoz.

ÖRKÉNY ANTAL & SZABÓ ILDIKÓ

EDUCATIO

PEDAGÓGIA SZOCIOLÓGIA HISTÓRIA ÖKONÓMIA PSZICHOLÓGIA POLITOLÓGIA

CSALÁD

A HÁZASSÁG ÉS CSALÁD VÁLTOZÁSAI AZ EZREDFORDULÓ MAGYARORSZÁGÁN	339	<i>Somlai Péter & Tóth Olga</i>
A CSALÁD FEJLŐDÉSE EURÓPÁBAN	349	<i>Vaskovics László</i>
„EGY NAPOM TÍZ ÉV MÚLVA”	365	<i>H. Sas Judit</i>
TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ ÉS CSALÁDI SZOLIDARITÁS	384	<i>Utasi Ágnes</i>
TÁRSADALMI ÉRTÉKMINTÁK, POLITIKAI ORIENTÁCIÓK	404	<i>Örkény Antal & Szabó Ildikó</i>
SZOCIALIZÁCIÓS MINTÁK ÁTÖRÖKÍTÉSE CIGÁNY-ZENÉSZ CSALÁDOKBAN	431	<i>Békési Ágnes</i>

SZOCIALIZÁCIÓS MINTÁK ÁTÖRÖKÍTÉSE CIGÁNY-ZENÉSZ CSALÁDOKBAN

AGYEREKEK HELYE ÉS SZEREPE A ZENÉSZ CIGÁNY családokban alapvetően különbözik attól a helyzettől, mely a többségi társadalom családjaira jellemző. Megfigyelhető egy különös kettősség, mely szerint a gyerek a családban egy szigorúan meghatározott hierarchiába születik bele, ugyanakkor érzelmi és testi igényeire a szülők mindig megkülönböztetett figyelemmel, azt kell mondani, tisztelettel reagálnak. A gyerek soha nem „egyenrangú” szüleivel, nem konstituálnak ilyen, sok helyütt erőltetetten megnyilvánuló „demokráciát”, de a gyermeki státust nagy megbecsülés övezi. A fiúgyerekek különösen nagy becse van, hiszen várhatóan ő örökíti majd tovább a közösségi, zenei hagyományt. A leányokat a mai napig is többnyire csak akkor részesítik gondos zenei nevelésben, ha fiúgyermek nem születik. A lányok szerepe az, hogy jó zenész-családból való, lehetőleg tehetséges zenészt válasszanak maguknak férjül, s gyermekeket szüljenek neki. Péliné Nyári Hilda önéletírásában így olvashatunk erről.

„Nagy dolog, hogy végre Ibolyának megfelelt ez a roma férfi, akire mindent lehetett mondani, csak azt nem, hogy sukár. Olyan fekete volt, mint a kályhacső. Na, de Ibolya nagyravágyó volt, nem a külsőt, hanem az értéket nézte, ami Laciban bőségesen megvolt. Általában a legtöbb roma nő a férfiban a zenei tudást nézi, csak utána a külsőt. Lacit csodálatos zenésztehetséggel áldotta meg a Jóisten, kiváló nagybőgős volt, párja nemigen akadt, elismert, nagy muzsikus volt. Szinte megszépült a nagy, tónusos, színes hangok csodálatos szépségétől. Ilyenkor kellemes borzongás járta át a szívemet-lelkemet. Kezdtém megérteni Ibolyt, hogy miért Lacit választotta...”¹

A gyerekek kisgyerekkori gondozásában az érzelmi telítettség a legjellemzőbb. Nem szívesen bízzák a kicsiket intézményekre, a nagyszülők és a rokonok azonban részt vesznek a nevelésben. Ebben az esetben is érvényesül az a modernizáció előtti jellegzetesség, hogy a felnőttek világa és a gyerekek világa nem különül el élesen egymástól. A gyerekek együtt járnak szórakozni, társaságba a szüleikkel, nincsen rigiden megszabott napirendjük, amíg kicsik. Részt vesznek a felnőttek életében. Ünnepi alkalmakkor a kisfiúkat felnőtt öltönyökbe bújtatják, csokornyakkendőt kapnak, apjuk kicsinyített másának tűnnek, s büszkén feszítenek ebben a szerepben. Számos hangver-

1 Péliné Nyári Hilda: *Az én kis életem*. Budapest, T-Twins, 1996.

senyen láttam ilyen öltönyös-nyakkendőös kisleányt, de az is feltűnt, hogy ezeket a felnőtt ruhába bújtatott csöppségeket egyáltalán nem korlátozzák a mozgásban, a vélemény-nyilvánításban. A Zeneakadémián vagy más koncertteremben a kicsik szabadon jönnek-mennek az előadás alatt, hangos megjegyzéseket tesznek, felmásznak apjuk vállára, onnan anyjuk ölébe bújnak, s mindezt a szülők szeretetteljes, büszke mosollyal nyugtazzák. A hangoskodásnak csak a gyerektelen hallgatóság megjegyzései vetnek időnként és időlegesen véget. Ha kötetlenebb összejövetelről van szó, a gyerekek közmegegyezéssel játszótérnek használhatják a felnőttek által szabadon hagyott teret. Tehát hamar hozzászoknak a felnőttek környezetéhez, de ebben a környezetben hagyják őket gyerekek maradni. A kislányok szintén pár éves korukban már nőies, csupa bársony és csipke ruhákban pompáznak, részt vesznek apjuk, bátyjuk hangversenyein, és senkinek nem jut eszébe, hogy hangoskodásuk miatt végleg eltávolítsa onnan őket. Tanúja voltam egy jelenetnek, ahol a hangverseny szünetében a fiatal hegedűs papa azonnal három év körüli, bársonyba öltöztetett lánykájához sietett, és az egész szünet során őt dédelgette, kérdezgette, hogyan tetszett neki a hangverseny, s különösen az ő játéka. A feleségek, a gyerekek és a nagyszülők elmaradhatatlan résztvevői a hangversenyeknek, s a szünetben szakavatottan elemzik a hallottakat, miközben örömmel üdvözlik egymást. Persze ilyenkor a riválisok éles megjegyzései sem maradnak el. A gyerekek korán megszokják a szerepléssel, fellépéssel járó körülményeket, elveszik a felnőttek viselkedését, manírjait, hanghordozását. Amikor nem egymás között vannak, hanem felnőttekkel beszélgetnek, a felnőttek kicsinyített másainak tűnnek. Egy alkalommal megszólítottam egy tízéves kisleányt, hogy szerepelt-e már koncerten. Kimért udvariassággal, bonyolult körmondatokkal válaszolt, végigmért, majd megigazította nyakkendőjét. Nem volt benne semmi gyerekes. Egy másik alkalommal egy apával és kilenc éves fiával készítettem interjút. Egymás mellett ültek a kanapén, szinte ugyanabban a testhelyzetben, s ugyanolyan udvarias figyelemmel hallgatták a kérdéseket. A kisleány mindig kívárta, hogy egyértelmű legyen, melyikőjüknek szól a kérdés, véletlenül se vágott apja szavába. De amikor ő válaszolt, azt méltósággal, meggondoltan, határozottan tette, nem látszott rajta, hogy mérlegelné, tetszik-e majd apjának a válasz. Egyértelmű volt, hogy kettejük közül ki a gyerek és ki a felnőtt, abban az értelemben, hogy ki melyik alrendszerbe tartozik a családban, de ezen túlmenően mindketten autonóm lényként nyilvánultak meg. Sem ekkor, sem máskor nem tapasztaltam azt, ami gádzsó családoknál megszokott, hogy a gyerek beszédét és viselkedését állandóan kontrollálják. Ő is és a szülei is tudják, hogy a gyerekeknek hol a helye, s ebben minden érintett fél egyetért. Ezen túlmenően azonban a családtagok minden megnyilvánulásukban szabadok. Talán úgy lehetne ezt pontosabban megfogalmazni, hogy a cigány családokban a feudális vonások igen vonzó módon keverednek egyfajta liberális szellemmel, amely időnként egészen szélsőségesen megengedő, permisszív. Biztosak benne, hogy összetartoznak, a szerepek megkérdőjelezhetetlenek, ezért aztán magabiztosan tudják szeretni egymást. A szem- és testkontaktusok gyakorisága olyan sűrű, ami egy kívülálló számára először meglepő, aztán izléstől függően egyre vonzóbb vagy igénybevevő. Ebben a légkörben a gyerekek egy sűrű interakció-zuhatagban élnek, korán megtanulnak állandóan és in-

tenzíven reagálni rá. Nincsen védett gyerek-világ, ahol évtizedekig készülének az „életre”, azonnal az élet kellős közepébe kerülnek, s más vágyuk sincsen, mint a felnőttekre hasonlítani. A nevelés tehát egyértelműen mintakövetés, nem igazán hallottam a szülők szájából elveket vagy szentenciákat. A nemzedékek nem akarják egymást meggyőzni semmiről, se a gyerekek a szülőket arról, hogy ők már felnőttek, se a szülők a gyerekeket az ellenkezőjéről. A generációk egységes világban, közös térben és időben élnek, s a céljaik azonosak. A generációk közötti ellentét meglehetősen ritka, ha van egyáltalán ilyen. Ha van, az inkább szakmai-zenei jellegű, de nem személyes. Több alkalommal kérdeztem harminc-negyven éves férfiakat, milyen konfliktusaik voltak az apjukkal. Többszöri visszatérő élményem volt, hogy egyszerűen nem értették a kérdést. Ez a kérdés abból a kultúrkörből származik ugyanis, amelyben én felnőttem. Az ő számukra irreleváns, értelmezhetetlen. Többen az egyszerűség kedvéért félreértettek, és elkezdtek arról beszélni, hogy a hangszerválasztás körül milyen viták voltak. Aztán kiderült, hogy ezek szakmai viták, ahol a gyerek első komoly érzelmi kitörésére a szülők, maga a szigorú apa is, teljes megadással reagáltak.

„Apám híres primás volt, makói családból származott. Anyámmal már itt ismerkedtek meg, Pesten. Anyám is zenészcsaládból való. Természetes volt, hogy zenét tanulok. Hegedülnöm kellett, mert apám is hegedült. Beírtak a zeneiskolába, apám is tanított kicsit... Nem szerettem hegedülni. Egyszer voltunk egy rokonnál vendégségben, ő klarinétos volt. Ott kipróbáltam a hangszert, és nagyon megtetszett. Mondtam apámnak, hogy vegyen nekem is, de ő ragaszkodott a hegedűhöz. Úgyhogy nekem járni kellett a hegedűórákra. Egy délután, apám éppen külföldön volt, nagyon elkeseredetten jöttem haza megint a hegedűóráról. Nem volt senki otthon, és én kétségbeesésemben a hátulsó szobában levágtam a hegedűt a földre és megtapostam. Darabokra tört. Ugráltam rajta!!! Kilenc éves lehettem akkor, tele voltam haraggal és keserűséggel. Drága hegedű volt pedig, családi darab, apám a nagyapjától örökölte. Már akkor több százezer forintot ért. Egy ép darabja nem maradt. Anyám, amikor hazajött, látta, hogy komoly a helyzet. Amikor apám megérkezett külföldről, nagyon tapintatosan fölkészítette őt a hírre. Nem kaptam ki. Apám komolyan elbeszélgetett velem, és nemsokára vett nekem egy klarinétot. Keresett egy jó tanárt, ismerőst. Először, azt hiszem, ahhoz a rokonhoz jártam tanulni, akinél kedvet kaptam a hangszerhez. Éjjel-nappal fújtam! Rengeteget gyakoroltam. Tehetségem volt. Fölvettek a Zeneakadémiára is, két évet végeztem. De abbahagytam, mert olyan jó szerződéseket ajánlottak, hogy nem volt szívem visszautasítani. Rengeteget kerestem. A Gundelben évekig játszottam, apámmal együtt.” (Interjú egy klarinétos családjával.)

Olyan esetről pedig egyáltalán nem hallottam, hogy a szülők a gyerek akarata ellenére zenei pályára kényszerítették volna fiukat vagy lányukat. Ebben a körben csak azokat képezik zenésszé, akiknek tehetsége és kedve van hozzá. Ez is a fennmaradás, a túlélés stratégiájához tartozik. Arra persze bőven van példa, bár inkább a régi generációk esetében, hogy a zenéhez kedvet érző, zenei pályára készülő gyereket komoly szigorral intették a gyakorlásra és kötelességei teljesítésére. Ebben az apák nem nagyon ismertek engedményeket, hiszen a család, a gyerek további élete függött, függ a sikerektől. Nyári Hilda így ír fiútestvére otthoni zenei taníttatásáról:

„...a testvéreim csak hébe-hóba, mint a mesékben jártak iskolába. Óránk, az nem volt. A szülőknak nem is volt ez egy nagy gond. A roma gyerekeknek csak muzsikálni kellett megtanulniuk. Ezt nagyon komolyan vették, itt nem volt mellébeszélés. Apám ilyenkor felült az ágyban, fogta a hegedűt meg a vonót. »A cimbalomhoz ülj le, gyerekek, és kezdjük!« Apám elkezdte a nótát, de a bátyám nem tudta rögtön utána játszani. No, akkor kapott az apámtól: »Azt a бүдös, süket fülű anyádat, te senkiházi! Hát így kell ezt csinálni? Majd jó leszél utcaseprőnek!« És már ugrott is ki az ágyból, akkorákat kúrt a vonóval a bátyám fejire, hogy csak úgy koppant. Anyám rémülten rontott be a szobába: »Jól van már, Fejes Lajos, csak ezt érted, hát hogyan tanuljon a kisgyerek, ha veszekszel? Menj ki az utcára, és ott verekedj, a gádzsókkal. majd meglátom, milyen erős vagy ott!« Aztán vigasztalni kezdte a Kálmánt: »Ne sírjál, drága szép fiam, majd danolok én neked, jobb muzsikus leszél, mint az apád. Az igaz, fiam, hogy tanulni muszáj, én se akarom, hogy egynótás tróger legyél, csak jót akarok neked!« De hál' istennek lett is a bátyámból jó muzsikus.”²

Az apai túlzott szigor ma sem ritka a zenész családokban, elsősorban akkor, ha az apa munkanélküli, és fiára vár a család eltartása. Egy negyvennyolc éves, régóta állástalan prímás felesége mesél férje nevelési módszereiről. A család a mama négyórás takarítói munkájából és a két huszoneves gyerek ösztöndíjából él.

„A férjem mindig végigülte az órákat, tudta, hogy mit tanulnak. Itthon együtt gyakorolt a fiammal. Már akkor tudta, hogy a cigányzenének nincs jövője, úgyhogy komolyzenét kell tanulni. Napi öt-hat órát gyakorolt a fiam már ötéves korában. Ha nem ment valami, akkor többet. Emlékszem, sokszor az ablaknál gyakorolt, és folytak a könnyei, mert le szeretett volna menni a barátaival játszani. De az apja nem engedte. Azt mondta, hogy vagy ezt csinálja, vagy játszik. Szegény kicsi meg nézte az ablakból a barátait, sírt és gyakorolt... Mondta is nekem nemrég, hogy »anyu, hiányzik a gyerekkor!!« Sokszor volt úgy, hogy ő a szobában sírva gyakorolt, én meg a konyhában sírtam. Veszekedtem, kiabáltam a férjemmel, hogy hagyja őt egy kicsit szabadabban. De nem lehetett vele beszélni. Azt mondta, hogy neki ez a dolga.” (Interjú egy munkanélküli zenész családjával)

Ez a fajta apai kérlelhetetlenség elég ritka, bár nem példa nélküli. Mégis, a jellemzőbb inkább az, hogy a fiatalok maguk mérik fel, mekkora erőfeszítésre van szükség ahhoz, hogy érvényesüljenek a zenei pályán. Apák és fiúk között általában inkább egy véd- és dacszövetség jön létre, a zenész-férfi sorsában való közös részesülés érzése sokkal erősebb, mint a nemzedéki különbség.

„Kérdés: – Ki tanította először hegedülni?

– Apám. Volt egy napirend, hogy mikor kell gyakorolni. Később már ő csak a másik szobából hallgatta, hogy hogyan dolgozom, esetleg közbeszólt, de nem dirigált. Aztán nemsokára keresett nekem egy jó tanárt, akit jónak tartott.

Kérdés: – Voltak vitái az édesapjával?

– (csodálkozik) Nem. Én imádtam az apámat, olyan akartam lenni, mint ő. Ő pedig egyenrangúnak tartott engem egészen kiskoromtól fogva. Úgy beszélt velem,

² Páliné, i. m. 44. o.

mint egy felnőttel. Jó zenésznek tartott. Tudta, hogy tehetséges vagyok. A bátyámról hamar kiderítette, hogy őbelőle sohasem lesz zenész, de neki meg hamar jól ment az üzlet a vendéglátásban. Ő meg ahhoz értett Amikor fölkerültem a Rajkóba, nagyon megkedveltem a bohém életet. Rengeteg pénzt költöttem. Sokat jártunk külföldre a zenekarral. Emlékszem, amikor Japánból megjöttünk, taxival mentem Pestről Makóra.

Kérdés: – Nem haragudtak a szülei?

– Dehogy!! (nevet) Örültek, hogy megérkeztem. Kiszálltam a taxiból, és mondtam nekik, hogy fizessétek ki. Kifizették, és örültek, hogy ott vagyok.

Kérdés: – Hogy van az, hogy egy családban apa is, fia is zenész? Nincs rivalizáció?

– Á!!! Én mindig csodáltam apámat. Ő meg büszke volt rám. Ezt onnan tudom, hogy amikor hazamentem, az utcán mindenki kérdezte, hogy na, milyen volt Bécsben? Milyen volt Párizsban? Dicsekedett velem.” (Interjú egy rendezővel, 48 éves)

Az interjúk többségében igen meghitt apa-gyerek viszonyról számoltak be beszélgetőpartnereim. A zenész apáknak mindig is több idejük volt napközben foglalkozni gyerekeikkel, s többnyire ki is használták ezt a lehetőséget. A mai fiatalabb férfigeneráció esetében is az a jellemző, hogy aktívan részt vesznek a gyereknevelésben, nem hagyják ezt a feladatot a feleségekre. Az idősebb generációnál ez még inkább így volt.

„Én emlékszem, gyerekkoromban apám órákig tanítgatott, magyarázott, nemcsak zenei kérdésekről. Ha ráért, fölültetett a térdére, és órákat töltöttünk így. Egyébként is, ha egy gyerekben tehetség mutatkozik, a családban már egészen kis korától tisztelettel kezelik. Nincsenek korbelti különbségek. Én úgy beszélek zenei kérdésekről egy tíz évessel, ha látom, hogy érti, érdekli, mint egy felnőttel. Tisztelem a tehetségét, őt magát.” (Interjú egy menedzserrel, 40 éves férfi.)

Ez a tisztelet abban is megnyilvánul, hogy a szülők nagyon gondosan választják meg gyerekeik tanárait. Ebben a választásban nagyon sok a személyes mozzanat. Fontos, hogy a tanár a szülők jó ismerőse, még inkább rokona legyen, fontos, hogy a gyerek és a tanár között jó viszony, rokonszenv alakuljon ki még a tanulás megkezdése előtt. A zenetanárnak a személyes kiválasztása még abban az esetben is szabály, ha a gyereket állami zeneiskolába küldik. Ekkor, főleg az apa, előzetesen érdeklődik az ismeretségi körben, hogy kik a jó tanárok, majd személyesen is felkeresi a kiszemelt jelöltet. Beszámol neki gyermeke személyiségéről, jelleméről, zenei előképzettségéről, igényt tart arra, hogy a tanár nem csak apaként, de szakemberként is partnernek tartsa. Igen tipikus jelenség, hogy a cigányzenész apák részt vesznek a gyerekek zeneiskolai vagy privát óráin, utána konzultálnak a tanárral a feladatokat illetően, s ott-hon rendszeresen együtt gyakorolnak a gyerekekkel. A VIII. kerületi zeneiskola egyik hegedűtanára elmondta, hogy náluk a cigány tanulók aránya 60 százalék, s a cigány szülők szinte kivétel nélkül igénylik a tanárokkal folytatott konzultációt. Ellentétben a gádzsó szülőkkel, akik a nevelői kompetenciát teljes mértékben átruházzák a tanárookra, s csak a kapuig kísérik gyerekeiket, óra után pedig ott várnak rájuk. A cigány szülők magatartása részben azzal magyarázható, hogy ebben a kultúrában az intézményeknek elenyésző szerep jut, sőt, az emberek eleve gyanakvással viseltetnek az intézményekkel szemben. Az intézményi megoldások a többségi társadalom megol-

dásai, az intézmények többségi intézmények, nem szolgálják a cigány kultúra fennmaradását, amely mindig is a személyességre, az informalitásra épült. Ezért keresnek a szülők magántanárokat, s ha elkerülhetetlen az állami zeneiskola vagy iskola, ott egyértelműen igénylik, hogy partnerként kezeljék őket, sőt határozottan kontrollálni kívánják azt az időt, amit a gyerek az iskolában tölt. Úgy gondolják, hogy az iskola olyan tudások megszerzésének a terepe, melyet a család már nem tud biztosítani. A neveléssel kapcsolatos egyéb feladatokat viszont egyértelműen saját kötelességüknek, saját dolguknak tartják, amibe nemigen tűrnek beleszólást. Az interjúk során a gyerekek és a szülők közötti konfliktusokról alig esett szó. Ez valószínűleg annak tudható be, hogy bármennyire elfogadtak, én mégis egy idegen kultúra képviselője voltam. Nem szívesen osztották meg velem a gyerekeknélvelés során átélt kudarcokat vagy az ezzel kapcsolatos egymás közötti vitákat.

Úgy gondolom, hogy a családok belső világa nem annyira idillikus, mint ahogyan az interjúkból kitűnik. Mégis, a fő jellegzetességek szempontjából hitelesnek tartom a megnyilatkozásokat. Főként azokat, melyek az iskola és a családok viszonyára vonatkoznak.

A szülők meglehetősen kritikusak a magyar iskolarendszerrel szemben. Lélektelennek tartják az ott uralkodó légkört, felületesnek és felkészületlennek a tanárokat. Amennyiben tehetik, még a nagyobb gyerekek is csak fél napot töltenek az iskolában, s ebédjüköt is otthon költik el. Ha egész nap az iskolában vannak, ez a szülőnek komoly lelkiismeret furdalást okoz, úgy érzi, hogy nem teljes értékű szülőként viselkedik, s amint teheti, megoldja, hogy a gyerek ebédre már hazajárhasson. Ha tehetnék, s anyagi lehetőségük volna rá, legszívesebben a közismereti tárgyakat is magántanárokkal taníttatnák, akiket ismernek és ellenőrizni tudnak. Ebben a vonatkozásban szintén a 17–18. századi szülői attitűd konzerválódott a családokban. Mint ismeretes, a nyilvános alsó iskolákkal szemben nagyon sokáig ellenérzéssel viseltettek szerte Európában és Magyarországon is a gondosabb nemesi és polgárcsaládok. Majd száz évnél kellett eltelnie, amíg a kötelező alsó iskolázás bevezetésre került. A magántanárok alkalmazása azóta sem szűnt meg teljesen, s napjainkban a kötelező állami iskoláztatás súlyos válságának lehetünk tanúi Magyarországon is. A cigány szülők megőriztek valamit abból a szellemből, melyet Angliában a családias „kisiskola” mozgalom éleszt manapság újjá, vagy amely Dániában a „szabadiskolai” mozgalomban formálódott meg, ahol a szülők alapítanak iskolát, s nevezik ki a tanárokat, beleértve az igazgatót is. Az USA-ban a hetvenes évek óta egyre népszerűbb a „home-schooling” mozgalom, melyet fiatal értelmiségi szülők indítottak el. Szerintük a gyerek számára tíz éves koráig kedvezőbb, ha saját ismeretségi körben, a különböző végzettségű diplomás szülők közösségében, személyes felügyelete alatt nevelődik, mintha idejekorán, több száz fős „iskolagyárakba”, személytelen, rideg környezetbe kerül. Magyarországon a rendszerváltás óta a jó érdekérvényesítő társadalmi csoportok magániskolákba, alapítványi iskolákba menekítették gyerekeiket, ahol a szülő megrendelőként viselkedhet, gyakran az iskolaszékben vagy a kuratóriumban is a szülők vannak többségben. Beleszólhatnak a tanárok kiválasztásába, a pedagógiai munkába. Nem egy esetben a szülői közösség az iskolaalapító. A cigány szülők részint információhiány,

részint anyagi megfontolások miatt nem élnek ezzel a lehetőséggel. A zenei képzés, a hangszer sok pénzbe kerül, ezek mellett a kiadások mellett nem tudnák magániskolába adni a gyerekeket. Ezen túlmenően azonban úgy gondolom, hogy a magyar magániskolákat is túlságosan intézménycentrikusnak találnák, s ha lenne is elegendő információjuk az új intézményekről, akkor sem adnák át a szülői kompetenciát az iskola tanárainak. A családi kohézió, összetartó erő ugyanis a gyereknevelésben ugyanúgy tradicionális értéknek számít, mint a szakmai vagy a társas élet szervezésében. Igen jellemzőnek és tipikusnak mondható a fiatal menedzser apa véleménye tizenéves gyerekei iskolájáról:

„Én azért nem járok szülői értekezletekre, mert egy idő után nem tudom tolerálni, ami itt az iskolákban folyik. És egy ideig tűröm, türelmes vagyok, de van egy határ, amikor nem bírom tovább, és elmondom a véleményemet. Ami lesújtó. A fiam ... zenei tagozatos iskolába jár, mi zenetanárt tudtunk választani, de a többi tanárt nem választhattuk meg. Az a sok szerencsétlen, agyonfrusztrált ember, sejtelmük sincs, mit kéne csinálni a gyerekekkel. Kioktatnak minket, közben maguk is teljesen tanácstalanok. Én megértem őket, sajnálom őket, de az a helyzet, hogy azt gondolom, ha nem megy, akkor el kell menni tűzoltónak, és nem gyerekeket gyötörni. Úgyhogy a feleségem jár a szülői értekezletekre.” (Interjú egy menedzserrel, 40 éves férfi)

Az állami iskolákról alkotott vélemények nem mindig ilyen szélsőségesek. Ha a tanár melegszívű, gyerekközpontú, az elégedettséggel tölti el a szülőt és a gyereket is, az iskola egészének működésével ilyenkor nem foglalkoznak. De inkább az mondható el, hogy a jó tanárok munkáját is inkább jóindulatú semlegességgel szemlélik. Lelkesedni senkit nem hallottam iskola-ügyben. A cigány fiatalok zenei tehetségét ugyanis még a szakmailag felkészült tanárok se értékelik igazán. A szülőknek és a gyerekeknek viszont ez a legfontosabb, ezért inkább a zeneiskolák tanáraival tartják a kapcsolatot.

„Jó tanuló voltam, szerettem tanulni, itt a közelben jártam egy iskolába. De az ötödik-hatodik osztályt már a Talentumban végeztem el, a Rajkó Zenekar iskolájában. Fontosabb volt mindig a zene, mint az iskola. Két évvel korábban vettek föl a konziba, itt is mindig jó közepes voltam a közismereti tárgyakból. Többre nem futotta, mert közben elkezdtem külföldön koncertezni, versenyekre járni. Hamar sikerem volt. Az iskolában mindig csak délig voltam, aztán jöttem haza ebédelni. Édesanyám minden nap főzött, ez most is így van. Ő soha nem járt el dolgozni, csak velünk foglalkozott. Ehhez persze az kellett, hogy apám egyedül el tudja tartani a családot.” (Interjú egy konzervatóriumi növendékkel, 18 éves.)

A magántanulói státusz sem ritka a gyerekek és a fiatalok körében. Ez egyrészt annak tudható be, hogy ily módon jobban meg tudják szervezni a gyakorlásra és a tanulásra szánt időt, az iskola nem motivált abban, hogy a gyerekeknek ez ügyben segítsen. A szülők egy esetben sem jelezték, hogy sajnálták volna az iskolától való megválást. Az ezzel kapcsolatos kritika azonban sokkal gyakoribb:

„(A fiam) ... ötödiktől lett magántanuló. A lányom is ugyanígy. Semmi értelmét nem láttuk, hogy sorakoztassák őket, meg hogy egyszerre kelljen mind a húsz gyereknek ugyanazt tanulni. Ide jártak a tanárok ötödiktől, fizettem mindegyiket. Soha

nem volt probléma a tanulással. Így sokkal könnyebben, gyorsabban ment, a zenélésre, gyakorlásra is maradt idő. Nem volt nekünk semmi bajunk az alsós tanítónőkkel, a feleségem járt be szülői értekezletekre. De ötödiktől már túl sok tanár van ahhoz, hogy meg lehetne őket választani. Az alsós tanító nénit még ki lehet választani, hogy jó vagy nem jó, de később már bonyolultabb.

Kérdés: – Amíg iskolába jártak a gyerekek, ez napi hány óra volt?

– Reggel nyolctól délig. Aztán jöhettek haza ebédelni. A feleségem soha nem dolgozott. Nekem az az elvem, hogy a nők legfontosabb dolga a gyereknevelés.” (Interjú egy zeneszerzővel, 48 éves férfi.)

Az a meggondolás, hogy magántanulóvá válva a gyereknek hiányozhat a korabeliek társasága, ebben a közegben nem merül föl. Egyrészt a ma harminc-negyvenéves szülők családjaiban gyakoribb a három gyerek, mint a kettő. Másrészt a családok igen kiterjedt társas életet élnek, szinte naponta összejárnak. A játszótérre közösen viszik le a kicsiket, a nagyobbaknak pedig megszervezik a közös gyakorlást. Ha külön gyakorolnak is, esténként mindig akad maguk korabeli látogató a családból vagy az ismeretségi körből. A nukleáris családnak az a fajta elzárt különélése, ahol a társas élet elszigetelt, ott a hét végi esemény, ismeretlen ebben a körben. Az emberek igénylik egymás társaságát, zenélni, gyakorolni is közösen szeretnek. Interjúim alatt megfigyeltem, hogy a lakásokban az ajtók mindig nyitva vannak. A családtagok közös térben élnek, igénylik a folyamatos kontaktust. A fiatalok gyakorolni is úgy szoktak, hogy nyitva hagyják az ajtót. Így a szülő, a testvér megjegyzéseket tud fűzni a zenéhez, ők pedig nem maradnak ki a társas élet eseményeiből.

„(A) ... családokban nagyon meleg, szeretettel teli a légkör. A gyerekek és a szülők állandóan együtt vannak. Nem külön szoba, meg ilyesmi. Együtt is alszanak. Testközeliség van. Ez a kis gyerekeknek nagyon fontos. Ahol szegénység van, ott egy szobában lakik az egész család, de a gazdagoknál se különülnek el a gyerekek. Együtt alszanak, együtt esznek, együtt gyakorolnak a felnőttekkel, hallgatják a beszélgetéseket, a fiúk ott vannak az üzletkötéseknél. Nincsenek korlátok, nincs úgynevezett fegyelmezés... Amikor én megvettem ezt a házat, rögtön kiüttettem egy csomó közfalat. Csupa apró kis helyiség volt, így meg lett egy nagy ebédlő, egyben a konyhával. Amíg a feleségem főzi az ebédet, mi a fiammal itt gyakorolunk, beszélgetünk, együtt vagyunk. Szép, nagy közös tér, nem vagyunk elválasztva egymástól. Sokszor megyek látogatóba a gádzsó kollégáimhoz, ezt-azt megbeszélni. Mindig csodálkozom, hogy állandóan fegyelmezik a gyerekeket. Az ember a gádzsó családoknál állandóan azt hallja, hogy »nem szabad, ezt ne így csináld, ezt egyed meg, ide menjél« borzasztó. A gyerek folyton szorong, hogy mit csinál rosszul. Mi nem beszélünk ennyit. Végezzük a dolgunkat, a gyerek látja ezt, és utánozza, mert olyan akar lenni, mint az apja vagy az anyja, vagy a híres rokon. Lesi az elismerő pillantásokat. Ha ezek elmaradnak, akkor tudja, hogy valamit másként kell csinálni. Nincsen szükség büntetésre!!!! A cigány szülők nem büntetnek és nem jutalmaznak. Ez nincs benne a gondolkodásukban. Szeretnek! Azt akarom, hogy a gyerek fölülmúljon engem. Győzzön le! Ebben segítem. Persze vannak korlátok. Időre haza kell jönni például. Ez nem vita kérdése. Vannak dolgok, amiket én határozok meg, ez az én dolgom. Ezt eszébe se jut

kétségbe vonni. Ha mégis, akkor dörgedelem van. Más nincs...” (Interjú egy zene-szerzővel, 48 éves férfi.)

Az idézetből kitűnik, hogy ez a nevelési szemlélet egyrészt a gyerek személyiségét igen tiszteletben tartó szemlélet, másrészt tekintélyelvű. Némileg rokonítható a 20. század első felében kialakult reformpedagógiai elképzelésekkel, de korántsem individuális szemléletű. A családon belüli alrendszerek határai nagyon egyértelműek és kétségbevonhatatlanok, bár a felnőtté válás sokkal hamarabb megy végbe, mint a modern nukleáris családokban. A kiterjedt család és a zenész közösség érdekeit a gyerekeknek eszükbe se jut kétségbe vonni, azok megfellebbezhetetlenek. Az ezzel kapcsolatos lázadásra nem találtam példát. Az ebből a közösségből való kikerülés, kítaszítatás egy olyan kulturális és szociális vákuumba juttatná a fiatalt, hogy a szakítással járó kockázatok sokkal súlyosabbak, mint az egyéni érdekérvényesítés előnyei. A közösség, a család érzelmi és egzisztenciális védelmet jelentő biztonsága iránti igény sokkal erősebb, mint az esetleges személyes, individuális érdekek, diszpozíciók. A szülőknek nem kell hatalmi szóval védelmezni az alapvető szabályokat és törvényeket. Ezek önmaguk súlyánál fogva érvényesülnek. A neveléssel kapcsolatos szülői szemlélet egyszerre személyközpontú és autoriter. Egyik vonás a másikat erősíti. A szülők sok olyan konfliktust kezelnek meglepően megengedő módon, amiből egy gázdzó családban komoly ellentétek keletkeznének. Máskor viszont, a hagyományos értékek megvédése érdekében engesztelhetetlenek. Nem annyira szavakban, mint viselkedésben. Egy hat osztályt végzett, Nyírségből származó, takarítónőként dolgozó mama, aki egyébként zenei téren igen művelt, rendszeresen zálogba viszi kevés arany ékszerét, hogy lánya külön angol tanárát kifizethesse. Hihetetlen empátia kell ahhoz, hogy belássa, a gyerekek a sikeres érvényesüléshez szüksége van a magántanárra.

„...én nagyon keveset keresek. Engem leszázalékoltak, kapom a segílyt, a férjem csak nagyon ritkán megy külföldre. A gyerekek viszont szép ösztöndíjat kapnak .... Kell hozzá minimum négyes bizonyítvány. De az mindig megvan. Tegnap kapta meg a lányom az övét. Abból vette a mobilt, mert már mindenkinek van az osztályban. Előtte megvettük neki a számítógépet, amit kért. Mondtam neki, hogy nem kéne a mobil, nem arra kapja az ösztöndíjat. De sírt, hogy az neki kell, mert már csak neki nincs a barátnői közül. Hát legyen neki!!!! Képzeld el, hogy úgy került ebbe az iskolába, hogy megvettem azt a tájékoztató füzetet. Ő töviről-hegyire átnézte, és közölte, hogy ebbe az iskolába akar járni. Egyébként állami iskola, de a nulladik évben húszszet kellett fizetni havonta. Összeszedtük... Most is, a nyelvórák, meg a zongoraórák nagyon sokba kerülnek. De ennek meg kell lenni!!!! Nemrég zálogba kellett vinni pár gyűrűmet. De nem sajnálom, elviszem. A gyűrű ráér. A gyerekeknek meg most kell tanulni!!!! Aztán, az első szülői értekezletre szépen felöltöztem, kifestettem magamat. Hát, látom, hogy ott nincs más cigány szülő, csak én. A többi osztályban se... Itt rendesek a tanárok. Egyszer hiányzott a lányom, és a magyar tanárnő megjegyezte a többieknek, hogy »Hiányzik nekem az én kis fekete lányom!!!!« így, ilyen kedvesen A legjobb tanuló közé tartozik.” (Interjú egy munkanélküli zenész családjával.)

A papa munkanélküli, a mama leszázalékolt, félállású takarítónő, két serdülő gyereket nevelnek. Mégis megértik, hogy lányuk számára fontos a mobil a társasági

státus szempontjából. Ezzel szemben amikor lányuk egy alapvető családi szokást akart megsérteni, este egyedül akart a barátnőivel társaságba menni, a mama megtiltotta, hogy elmenjen hazulról. Igaz, az apai tekintélyre hivatkozva. Jelen voltam az esetnél, s számomra meglepő módon igen komoly családi dráma alakult ki a kérdésből. A tizenhat éves kislány egyik barátnője lakására szeretett volna elmenni úgy, hogy esetleg csak reggel jön haza. Kiderült, hogy az apa egyik külföldi útja alkalmával anyja már megengedte neki, hogy barátnőjénél aludjon. De a papa előtt az esetet titokban kellett tartani. Ezen az estén az apa éppen egy rokonnál volt látogatóban. A kislány felhívta őt telefonon, hogy az engedélyét kérje. Az apa mereven elzárkózott. A lány erre zokogásban tört ki, s könyörgött anyjának, hogy engedje el. A mama nyilvánvalóan szenvedett, sajnálta lányát, de látszott, hogy tart férje haragjától. A kislány, végső kétségbeesésében az én támogatásomat kérte. Arra hivatkozott, hogy én is biztosan tudom, az ő korosztálya-béli lányok között ez a fajta társas élet elterjedt szokás. Én csak együttérzésemről tudtam biztosítani a kislányt, de nem akartam beleavatkozni a vitába. Éppen indulóban voltam, amikor ő a bátyjához fordult segítségért, aki éppen barátjával gyakorolt. A két fiú férfias értetlenséggel viszonyult a problémához, s jelezték, hogy egy lánynak szerintük se illik este egyedül kószálni. Másnap egyikükkel találkoztam egy koncerten, s megkérdeztem tőle, mi lett a vita végkimenetele. Hidegen végigmért, majd közölte, hogy a papa nemsokára hazajött, és nem esett szó többet a dolgról. Tekintetével azt jelezte a fiú, hogy ezek olyan dolgok, amiket én nem érthetek meg.

A leányok nevelésével kapcsolatban ma is erősen és általánosan tartja magát az a felfogás, hogy a lány szerepe az anyai és feleségi feladatokra való felkészülés. Ennek még az se mondhat ellent, ha a lány továbbtanul vagy zenei pályára lép, ami manapság egyre gyakoribb. A leányokat féltve őrzik a családi körön belül. Természetes, hogy a fiúk korán elkezdnek önálló társas életet élni, kimaradásaiknak csak a gyakorlati kötelezettségek szabhatnak határt. A lányok azonban csupán a tágabb család körében élhetnek társas életet, vagy olyan közös rendezvényeken, ahol legalább a tágabb rokonság egy tagja jelen van. A gádzsó környezettől különösen óvják a lányokat. A fenti esetben valószínű, hogy ha cigány osztálytársai lettek volna a kislánynak, a szülők hajlamosabbak lettek volna őt elengedni. Ez egy erősen korlátozó, a család és a közösség kohézióját erősítő magatartás, mely látszólag éles ellentétben van a más területeken megnyilvánuló szeretetteljes engedékenységgel. A lányokkal kapcsolatos veszélyek a gádzsók világában azért is fenyegetőbbek, mert a fiúk jobban meg tudják védeni magukat. A fiatalok ugyanis szinte kivétel nélkül minden családban beszámoltak olyan atrocitásokról, melyek az utcán illetve az iskolában érték őket. A fiúk a VIII. kerületben sötétedés után egyedül nem szívesen járnak, különösen, ha a hangszer is náluk van. A lányokat pedig kifejezetten tiltják az esti sétáktól. Az egyik családban a mama kétségbeesett tekintettel meséli, hogy esténként addig nem nyugszanak meg a férjével, nem is vacsoráznak, amíg mind a két gyerek haza nem érkezik. Rendszeresek az utcákon a zaklatások, verekedések. Ezeknek félelmet keltő hatását fokozza, hogy a sérelmekről az ismerősök folyamatosan beszámolnak egymásnak, az információk gyorsan áramlanak.

„Hívnak a mamák, hogy bajok vannak az iskolában. És hogy mi biztosan csak titkoljuk a problémákat. Az egyik lány a ... gimnáziumba került, és az anyja meséli, hogy osztályfőnöki órán a tanár megkérdezte az osztályt, hogy »Mit csinálnátok a cigányokkal?« Mire többen azt válaszolták, hogy ha lehetne, lelőnék őket. És szitkozódta. Hárman vagy négyen vannak az osztályban cigányok, nem törődtek velük. Most gondolkodnak, hogy eljönnek onnan, de nem tudják, hogy hova. Hát nekünk, hál' istennek. nincs ilyen problémánk.» (Interjú egy munkanélküli zenész családjával.)

A muzikus családok gyerekei eleve bizonyos előítéllettel mennek iskolába, hiszen szüleiknek sem voltak ezen a területen kellemes élményeik. A tanárok reakciói a gyerekek ellenzéreseire pedig még inkább elmélyítik az ellentéteket:

„Az Imi fiam az iskolában nagyon rendetlen volt. Szemtelen. Megcsinálta, hogy amikor a tanító néni ment befelé az osztályba, kinyitotta előtte az ajtót. Meghajolt, és mondta, hogy »jó reggelt kívánok, tanító néni!«, aztán a háta mögött eljött az iskolából. A hetes jelentett, hogy hiányzik B. Imi. Mire a tanítónő, hogy »dehát ő nyitotta ki az ajtót!« erre a gyerekek nevettek, hogy »igen, de utána elment«. Lett is nagy botrány a dologból.» (Interjú egy falusi régiségkereskedővel, 53 éves férfi, Rezes, Nógrád megye.)

Felesége ezután részletezi az ügy másik oldalát is:

„Azért a tanítónők is megérik a pénzüket. Az egyik, már nyugdíjas, igaz, fáradt, vonalzóval veri a kezüket meg a fejüket. Engem már ismernek, bemegyek, megmondom a magamét. Mondják, hogy »bocsánat, anyuka, ne haragudjon, ne jelentsen be bennünket az igazgatónak!« Azt nem csinálom, de jól lehordom őket. Én itthon a gyerekeket egy ujjal se bántom, az unokákat se. Miattuk is én szoktam bemenni. Régebben volt, az Imi volt vagy tíz éves és dobáltak almákkal a szünetben. Az L.-né meg nagyon mérges lett, fogta az ollót és levágta az Imi haját. Gyönyörű, hosszú fekete haja volt, megnövesztve. Nekem is tetszett, szép volt nagyon. Ez meg, öreg, ideges, nem való gyerekek közé. Nekimegy a hajának. Hát jön haza a gyerek sírva, rövid hajjal. No, másnap jöttem este haza a munkából... Leszálltam a buszról, be egyenesen az iskolába. Mert ott lakik a férjével. No, ott ültek a teraszon, mikor meglát engem, már jön is elé, hogy »jaj, tudom, mért jön. Ne haragudjon, nem akartam, csak ne jelentsen be!« Na, én akkor úgy megmondtam neki a magamét, hogy nem tette zsebre. Kiabáltam vele rendesen.» (Interjú egy falusi régiségkereskedővel, 53 éves, Rezes, Nógrád megye.)

Egy szórakoztató-zenei stúdióban, Budapesten tanuló, mellette gimnáziumba járó fiatal a középiskolát szereti, de általános iskolai élményei igen keserűek voltak:

„Nyolcan voltunk az osztályban cigányok, hárman-négyen jártunk zeneórákra. Egyszer az egyik tanár odaszólt nekem, hogy »mondd meg a cigány barátaidnak, hogy ne késsenek az órákról!« A hangsúlya is nagyon bántó volt. De a tornatanárnő egyenesen kijelentette, hogy nekünk ketrebben lenne a helyünk. Piszkosak vagyunk. Az egyik barátom apja a Roma Szolgáltatnál dolgozik, bejött, szembesítette a tanárnőt velünk, de az mindent letagadott. Nem tudtak velem mit csinálni. Vagy nem akartak. Azt mondta, mi találtuk ki az egészét. Utána borzasztó, hogy mit művelt velünk a tornaórákon.

Mama: Úgy kezdődött az egész, hogy néhányan szülők szóltunk, hogy ezeknek a gyerekeknek vigyázni kell a kezére, ez a munkaeszközük. Ha eltörik a csuklója, vége a jövőjének. Nem lehet olyan gyakorlatokat végeztetni velük, ami megerőlteti a kezét. Erre a tanárnő teljesen kiborult, és tovább zaklatta a gyerekeket az órán. Mi nem mertünk szólni, mert az is a gyereken csattan. Most Szandrával járok még ugyanabba az iskolába. (a húg - B. Á.) Vagyunk ott páran cigány szülők. A barátnője szülei vállalkozók, gazdagok. Hatalmas lakás, padlófűtés, jól menő vállalkozásuk van. Alig merek hozzájuk belépni, olyan előkelők. Erre a szülői értekezleten a többi szülő kijelentette, hogy rájuk nem lehet bízni az osztálypénz kezelését. Nem mondták, hogy miért, de mi tudtuk. Pedig hát mit nekik az a pár ezer forint, amikor millióik vannak. Egy másik szülő meg, lakik vagy negyven négyzetméteren, a férje munkanélküli, ápolatlan, rosszul öltözött, sokszor mondja nekem lesajnálva, hogy »hát, igen, nálatok cigányoknál ez másképpen van«. Nem tudom, miért van ez így. Én vállalom a cigányságomat, de a piszkos, koszos, randalírozó emberekhez semmi közöm. Ha ilyet látok, elfordítom a fejemet. A kannásokhoz se. Nem is házasodunk velük. Csak egymás között. Most is volt ez a Gipsy Fire. Mi ilyen helyre nem megyünk, ilyen koncertre, ahol kannások vannak.» (Interjú egy külföldön játszó zenész feleségével, 37 éves.)

Azzal párhuzamosan, hogy a serdülő gyerekeket féltve óvják az általuk nem ismert gádsók illetve az oláh cigány csoportok társaságától, igen hamar elfogadják őket a belső közösség felnőtt tagjaként. A fiatalok jóval érettebbnek látszanak koruknál, a tizenöt-tizenhat éves lányokat gyakran huszonevesnek néztem, a fiúk pedig már tizennégy-tizenöt éves korukban férfiként viselkednek. A gádsó családokban ez az a kor, melyet „serdülőkori krízis”-nek hív a pszichológus szakma, s mely a gyermekes és felnőtt viselkedési módok változtatásával, s az ezzel járó feszültségekkel jár együtt. Átmeneti korszaknak is nevezik, amennyiben a gyermekkorból a felnőttkorba vezető, hosszú átmeneti időszakot éli át ilyenkor a gyermek. Ezt követi legújabban a fiatal felnőttkor, ami a nyugati kultúrában lassan elfogadottá váló terminus, s mely sokszor akár a harmincadik életévig is elhúzódik. A zenész kultúrában mindkét jelenség ismeretlen. A gyerekek szinte átmenet nélkül válnak felnőtté, illetve az ünnepélyes, rituális átmenetet a közösség, a család felnőtt tagjai biztosítják úgy, hogy ennek érdekében a fiatalok semminemű erőfeszítésre, harcra nem kényszerülnek. A jelenséget Vikár György így jellemzi: „Meggyőző vizsgálatok mutatták ki, hogy... ősi életformában élő népeknél, ahol a gyermek az avatási szertartás után, tehát 13–14 éves korától a törzs teljes jogú, felnőtt tagja, a serdülőkorban a mi társadalmunkra jellemző konfliktusok nem mutatkoznak. A mi serdülőinknek nem csak a bennük zajló biológiai változásokhoz kell alkalmazkodniuk, hanem a fokozódó társadalmi elvárásokhoz is, egy olyan civilizációban, ahol a felnőttiséghez szükséges tudásanyag megszerzése hosszú éveket vesz igénybe. Ma már egy mesterség ismeretanyagának elsajátítása is eltart 18 éves korig, egy értelmiségi pályára való felkészülés pedig egy ember életének húszas éveinek közepéig tart. Valaki egyszer azt mondta, hogy a serdülőt a gőzgéppel együtt találták fel, tudniillik a gőzgépet 1772-ben Watt találta fel, és rá kb. négy évre jelent meg Rousseau Emilé című pedagógiai regénye, amelyben már a serdülőkort külön

életkori szakasznak mutatja be. Ugyanakkor más társadalmi tények (jobb táplálkozás, vitaminok, sport), viszont éppen korunkban a testi fejlődés felgyorsulásához vezettek. Sajátos ellentmondás alakult ki: a mai fiatalok testileg fejlettebbek, mint a régebbi nemzedék volt az ő korukban, ugyanakkor gyermeki helyzetük időben megnyúlik. Ez egy önálló ifjúsági szubkultúra létrejöttét segíti elő, olyan szokásokkal és szemléletmóddal, mely a felnőtt társadalom elvárásával sokszor éppen ellentétes.”³

A zenész családok nem ősi életformában élnek, úgy gondolom, hogy inkább a premodern szocializációs mintát őrizték meg, legalábbis ami az európai középkori kultúra nem földművelő rétegeire jellemző. Ismeretes, hogy Európa nyugati részén a földműveléssel foglalkozó birtokos parasztok körében valóban kitolódott a felnőtté válás életkora már az iparosodás előtt is. De ennek olyan speciális okai voltak, melyek taglalására itt most nem térhetek ki. A serdülőkor megjelenése egyértelműen a modernizáció jelensége, a lokális közösségek befolyásának csökkenésével, a „családi munkahelyek” megszűnésével, a család termelési funkciójának csökkenésével járt együtt, és nehezen hozható összefüggésbe az „ősi” társadalmakkal és az „ősi” életmóddal. Maga Vikár is jelentőséget tulajdonít annak, hogy Rousseau műve mely időpontban látott napvilágot. Ez az időpont egybeesik az európai modernizáció kezdetével. Csakhogy a zenész családokban azóta sem szűnt meg a „családi gazdálkodás”, amennyiben a zenei képzés, a zenekarok kialakítása, munkarendje, a hangszerek birtoklása és öröklése a mai napig a kiterjedt család keretein belül zajlik. Ezért itt nem „ősi” minták bukkannak fel, hanem a premodern, lokalitás által szabályozott életforma kétszáz évvel ezelőtt még Európa-szerte általános viselkedési módjai. Azzal a különbséggel, hogy a zenész családok esetében a lokalitást a tágabb család és közösség virtuális és valóságos határai helyettesítik. Valószínűleg a zenész-karrier jellegzetességei is felerősítik a korai felnőtté válás jelenségét. A zenei tehetség ugyanis igen korán megmutatkozik, s a karrier már akár kisgyermekkorban elkezdődik. A tanulásnak azonban soha nincs vége. Tehát nincsen olyan szorosán vett „képzési idő”, melynek elteltével valakit már felnőttnek tekinthetnek. A zenész pályán nem lehet abbahagyni a tanulást, gyakorlást, s a mesterséggel csak a „munkaidőben” foglalkozni. Vélhetően azonban ez csak egy sokadrendű magyarázata a jelenségnek. A lényegi ok a cigányság egészének kultúrájában keresendő, hiszen a serdülőkori krízis hiánya ugyanúgy jellemző az oláh-cigány és a beás közösségekre is. A fiúgyerekek hagyományosan itt is az apától tanulják el a mesterséget, a lókereskedést, a famegmunkálást, a vályogvetést, kosárfonást, fémmunkákat, vagy manapság a különböző árucikkkel való kereskedést, az üzleti élet titkait. Erre vonatkozóan igen érdekes kutatásokat végzett Forray R. Katalin és Hegedűs T. András.⁴

Nem válik el egymástól a munkahely és a családi élet, a magánélet, a privacy és a nyilvánosság, a közélet közé sem lehet éles határvonalat húzni. Erre a kultúrára preg-

3 dr. Vikár György: A serdülőkori válság. In: Ifjú-Kór Okker Kft. 2000. szerk.: Kapócs Imre – Maár Márton – Szabadka Péter 108. p.

4 Forray R. Katalin – Hegedűs T. András: Cigány gyermekek szocializációja Család és iskola Budapest, 1998. Aula Kiadó.

nánsan jellemző az „egységesség” igénye és jellege, ahol a generációk közötti párbeszéd igen ritkán válik harccá. A fiatalok nem alakítanak ki a felnőtteket provokáló szubkultúrát, lévén, hogy megkérdőjelezhetetlen várományosai az apák kultúrájának, melyet elfogadnak. Az apák pedig boldogan adják át a stafétabotot, hiszen fiuk sikere az ő személyes sikerük is, amennyiben ők a fiak első és legfontosabb tanítómesterei. A szocializációs lánc nem szakad meg az intézményesített neveléssel, nem lép közbe az idegen, professzionális szakember, aki jobban tudja a szülőnél, hogyan kell a gyereket tanítani. Nincsenek profi pályaválasztási tanácsadók, akik jobban tudják a szülőnél, hogy mihez van a gyerekek tehetsége. A cigány kultúrában nem zajlott le a családnak az a funkcióvesztése, mely az egész európai kultúra modernkori fejlődésére rányomja bélyegét. Az világ lukácsi értelemben vett „egységessége” többé-kevésbé megőrződött. A mindennapi életet a habermasi „életvilág” uralja, s az intézményeknek igen csekély jelentőségük van. Ez a valódi oka annak, hogy ismeretlen jelenség a serdülőkori krízis, és hogy a cigány családokban a harminc éves férfi már „meglett ember”-nek számít.

Mivel a cigány társadalom elsősorban „férfitársadalom”, a phralipe, a testvériség értékei az alapvetők, a fenti gondolatmenet főként a férfiak világára vonatkozik. Ez azonban nem jelenti, hogy a lánygyermek, vagy az asszonyok nem élveznek magas megbecsülést. Pusztán pregnánsan más a szerepük a közösségben, mint a férfiaknak. Az interjúk készítése során minden esetben feltettem azt a kérdést, hogy beszélgetőpartnereim lánytestvérei ill. saját lánygyermekei mit és hol tanultak. A tipikus válaszok közé tartozott az, hogy nem tanultak semmit...

„Dehogyan! Azok lányok! Azok férjhez mentek. Az a dolguk. (nevet)” (Interjú egy tanárral, 60 éves férfi.)

Nemcsak az idősebbek, a fiatalok is hasonlóképpen vélekednek:

„Kérdés: – És a harmadik gyerek min fog játszani?

– Ő lány! (nevet) Úgyis a gáznál fog kikötni.

Kérdés: – Az mit jelent?

– Hát hogy főzni fog. Elviszi a férje, dolgozni nem engedi, mert a zenész családokban az a szokás, hogy az asszonyok otthon nevelik a gyerekeket. Érettségizni kell neki, aztán tanuljon olyat, aminek hasznát veheti. Fodrász, vagy ilyesmi... Elég, ha a két fiú tanul zenét!” (Interjú egy fiatal primással, 30 éves férfi.)

Amikor lányok tanulásáról, főleg zenei taníttatásáról kérdeztem, a férfiak többnyire elnézően mosolyogtak, derűsen nevettek. De ez egyáltalán nem volt bántó, lenéző élű a szóban forgó lányok szempontjából. Elnéző nevetés volt. Az én tudatlanságomnak szólt. Ebben a világban a nők tartják a vállukon a családot, ha elmennének dolgozni, tanulni, az egész életforma darabjaira hullana. Kérdésemet úgy értékelték, mintha egy hídmérnökötől azt kérdeztem volna, a pillérekét mért nem a híd oszlopainak tetejére tervezi. Természetesen ennek ellenére találkoztam olyan fiatal nőkkel, akik Zeneakadémiára járnak, s valamilyen ritka hangszerezen tanulnak, koncerteznek. Hárfázó, cimbalmozó lányokkal beszélgettem. Ezen kívül zongorázni tanulnak sokan közülük, kedvtelésből, vagy mert tehetséget éreznek hozzá. De, hegedülő, vagy más vonós hangszerezen játszó lánnyal ritkán találkozni. Ezen a területen nagyon éles a

verseny, nem merészkednek a pódiumra, vagy a szülők, fiútestvérek óvják őket. A hárfa, a cimbalom olyan hangszer, melynek kevés kiemelkedő művésze van. A zongora pedig hagyományosan a nők hangszere a polgáriassult családokban. Ezt a szokást átvették a többségi társadalomtól. A pályaválasztási szokásokkal ellentétben ugyanakkor a fiatal lányok nagyon is emancipáltak. Szeretik önálló véleményüket hangoztatni, szeretnek divatos ruhákban járni, elvárják, s meg is kapják a tisztelettel teli viselkedést apjuktól és fiútestvéreiktől egyaránt. Szerepük tehát nem az alávetett „háztartásbeli” kényszerű szerepe, meghitt, elfogadó szeretetben van részük. Természetesen jó néhány fiatal nő szakítani kénytelen családjá hagyományos életformájával, ha tovább akar tanulni, eleget akar tenni a hivatással járó kötelezettségeknek. Ez főleg vidéken jellemző, mert Budapesten a férfiak inkább elfogadják, ha feleségük nem, vagy nem csak a háztartásban dolgozik. Bár a hagyományos éttermi zenész foglalkozást űző férfiak esetében ez a fővárosban sem általános. A gyerekekkel való szeretetteljes, időt és energiát igénylő bánásmódnak ugyanis nagy kultusza van a zenész családokban. Erről keveset beszélnek, inkább a hangsúly és az elmélyült arckifejezés, mely a gyerekekről szóló beszélgetéseket kíséri, árulkodik arról, hogy a szülők tisztában vannak vele: az ő sorsuk és az egész közösség sorsa gyerekeik kezében van. Nyoma sincs annak a fensőbbes, magabiztos, „én tudom, hogy kell gyereket nevelni, engem is így neveltek, majd én megmondom neki, hogy viselkedjen!” attitűdnek, mellyel a többségi társadalomban gyakran találkozhatni. A zenész családokban a szülők szinte meghatottan viszonyulnak ehhez a témához, s magukhoz a gyerekekhez is. Tudják, hogy a gyerek „vendég a háznál”, nemsokára felnő, s akkor már az ő kezében lesz számos fontos döntés kulcsa. Ezt a jövőt tisztelik benne. A felnőttek, amennyire saját életük kezelésében nemigen számolnak a jövővel, nem terveznek hosszú távra, nem takarékoskodnak, gyerekeik nevelésében nagyon is figyelembe veszik a jövődő lehetőségeket és gondokat. A zenész családban a gyerek a jövő megtestesítője. Mint ahogyan az idős ember a múlté. S lévén a cigány közösség rendkívül tradicionális, az öregeket is tisztelet övezi. Nem találkoztam olyan családdal, melyben a középnemzedék ne tartana napi, vagy vidéki szülők esetén, rendszeres havi kapcsolatot az idősekkel. Írástudatlan, iskolázatlan idős szülők természetes kiváltsága, hogy a Zeneakadémián az első sorokban üljenek, vagy hogy külföldön élő gyerekükhöz rendszeresen vendégségbe menjenek. A fiatalok zenei téren mindvégig kíváncsiak a véleményükre, tanácsaikra. Az öregekről szóló beszélgetések hangvétele ugyanolyan elfogódott, meghatott, mint a gyerekek esetében. Bizonyára ezen a területen is vannak konfliktusok, de az elvárt, helyes viselkedéssel kapcsolatosan kialakult szabályokat feltehetően jól tükrözik az interjúk. Számos fiatal tehetség komolyzenei koncertjén voltam jelen, egyikről se hiányoztak a szülők és a nagyszülők. Mint ahogyan a tágabb rokonság sem. Az idős éttermi zenészeknek olyan jellegzetes arckifejezése, testtartása, öltözködési stílusa van, hogy azonnal rájuk ismerni. Egy idő után már nem azt kérdeztem, hogy „étteremben tetszett-e régen zenélni?”, hanem azt, hogy melyik étteremben volt szerződése. Ezek az idős emberek méltósággal, értő figyelemmel hallgatják a koncerteket, a szünetben pedig olyan magabizó határozottsággal viselkednek, ami jelzi, nekik is részük van az unoka sikerében. Az unoka pedig tisztelettel hallgatja az észrevé-

teleket. Számos interjúalanyom koncertjén ismerkedtem meg ily módon a nagyszülőkkel, s a beszélgetések során meggyőződtem arról, hogy ezek az idős emberek egyáltalán nem érzik szégyellnivalónak vagy alsóbbrendűnek azt a munkát, melyet annak idején végeztek. Tisztában vannak vele, hogy itt műfaji különbségekről van szó, a technikai felkészültség különböző szintjéről, de egyértelműen tudatában vannak annak, hogy a talentumot az unoka a családból hozta, többek között az ő közreműködésük lévén. Nem találkoztam soha azzal a leereszkedő, elnéző, kedélyes kedveskedéssel, ahogyan a gádzsó családok a „nyugdíjas” öregeket kezelik. Ebben a körben csak az vonul nyugalmába, akinek a családjában nincsen prímás. Mert ha van, nála munkát talál. Illetve ha állandó munkája nincsen is, mint nagy tapasztalatú zenészt a családban megbecsülik, taníthatja tehetséges unokáit vagy a rokon gyerekeket. Öntudatos, idős urakkal találkoztam, nem „nyugdíjasokkal”.

Végül említésre méltónak tartom azt a meglepetéssel teli örömet, ahogyan a szülők reagáltak arra a megjegyzésemre, hogy engem elsősorban a gyereknevelési szokások érdekelnek. A reakciók egyértelműen azt fejezték ki, hogy igen, erről sok érdekes dolgot lehet írni, de mindig hozzátették, hogy kívülálló személy még soha nem mutatott érdeklődést eziránt. Mindenesetre olyan kétellyel egyetlen esetben se találkoztam, hogy a szülők bizonytalanok lettek volna nevelési módszerük helyességét illetően. Tőlem tehát nem megerősítésre vártak. Inkább annak az embernek a meglepetése volt ez, akinek kincs van a birtokában, s egyszer csak kiderül, hogy más is értékesnek tartja, nem csak ő.

BÉKÉSI ÁGNES

HELYREIGAZÍTÁS

A diplomások száma és összetétele c., az *Educatio* 2002/2. számában közölt tanulmány egyes adatai az alábbiak szerint módosulnak:

- A 184. oldalon, a 6. táblázatban a felsőfokú képzettségű aktív keresőknek a gazdaságilag aktív népességhez viszonyított aránya Németországban 2001-re, Hollandiában pedig 2000-re vonatkozik.
- A 185. oldalon, a 7. táblázatban a felső középfokú képzettségű munkanélküliek aránya Finnországban 10,7 %, a felsőfokú képzettségű munkanélküliek aránya pedig Dániában 3,7, Finnországban 5,1 és Norvégiában 3,0 %.
- A 187. oldalon Svédországban a doktori és a licentiate fokozatot szerzettek aránya 8,1 %.

VALÓSÁG

Rovatunkban ezúttal olyan interjúk részleteit közöljük, amelyek a Belvárosi Tanoda diákjaival készültek családjaikról és az iskolához, tanuláshoz fűződő viszonyuk alakulásáról. Az interjúrészletek mindegyike azt dokumentálja, hogy milyen súlyos terhekkel érkeznek az iskolába a felbomlott, vagy rosszul funkcionáló családokban felnőtt gyerekek, és mennyire akadályozza őket ez a teher a tanulásban ill. az iskola szabályaihoz való alkalmazkodásban. A velük készült beszélgetésekből az is kiderül, hogy milyen mérhetetlenül közömbösek és tehetetlenek problémáikkal szemben az iskolák és a pedagógusok, és ennek következtében milyen hosszan és reménytelenül kallódnak iskolás éveik alatt az elvileg nevelésre is hivatott intézmények között.

„Nincsenek közös emlékeink”

Légy szíves, mesélj először a családotról!

A szüleim elváltak kiskoromban, lehettem olyan három-négy éves. Azóta édesanyám egyedül neveli a húgomat és engem. A húgom egy évvel fiatalabb, érettségizett és főiskolára jár.

Szoktál találkozni az édesapáddal?

Volt egy időszak, amikor abszolút nem, mert hogy ő priuszos és börtönben volt, és ez eléggé megviselt engem is. Biztos, hogy őt is. Akkor tagadás szinten volt a kapcsolatunk. Én letagadlak téged, ő letagad engem... Utána volt egy időszak, amikor nem jártam iskolába és ő azt mondta, hogy én nehezen kezelhető vagyok, azért nem lehet kapcsolatot teremteni velem. Én meg azt mondtam, hogy azért, mert ő börtönben volt, így nem beszélünk egymással elég sokáig. Aztán enyhült egy kicsit a kapcsolat, azt lehet mondani, hogy most baráti a kapcsolat közöttünk. De apa-fiú kapcsolat az soha az életbe nem lesz.

Milyen gyakran találkoztok?

Amilyen gyakran én elmegyek hozzá, egy hónapban egyszer vagy kétszer, de lehet, hogy egyszer sem.

Ő is ugyanebben a városban lakik?

Igen. Mindig az volt a baj, hogy nem tudtunk beszélgetni egymással. Mikor beszélő viszonyban voltam vele, akkor azt tudtam, hogy visszeres a lába. Csak ültünk, néztük a filmet és mondtam, hogy visszeres a lábát? Mintha ezt nem tudnám már évek óta. Mindig: igen, nem. Kérsz egy sört? Igen, elfogadom, megiszom, na jó, akkor megyek. Jó, szia, szia. Ez volt az, ami miatt nem láttam értelmét, hogy tartsam apámmal a kapcsolatot, mert minek. De, viszont, ha iszunk, elég jól el tudunk beszélgetni. Nem az, hogy berúgunk, elég egy sör vagy kettő, és akkor el tudunk beszélgetni egymással. De az nem egy állapot, hogy mindig részegen beszéljünk egymással. Meg hát nincsenek közös emlékeink. Nem voltunk együtt nyaralni meg sehol.

Az édesanyáddal?

Ő végeredményben egy angyal, már csak azért is, mert kibírt engem. Most elég jó a viszonyunk. Azok a kis csipkelődések, amik vannak, azok szerintem elengedhetetlenek. Volt nála is egy időszak, amikor az iskola mellé jártam és kivolt nagyon. Voltak nagy veszekedések, meg pincében aludtam, szóval nagyon durva dolgok voltak. De utána én mentem oda hozzá egyik szilveszteren, ellógtam a szilveszteri buliról. Mert, hogy ő egy idő után rám hagyott mindent, nem érdekelt, hogy hova megyek és mit csinálok, és mindig kedves volt. Az egyik szilveszteren hazamentem és ott ült egyedül. Akkor megbocsátott és újrakezdtük az egészet. Onnantól kezdve egész jó a viszonyunk.

Vele sör nélkül is tudtok beszélgetni?

Persze. Volt egy időszak, amikor pszichológushoz jártam, másfél évig jártam hozzá, aztán elegendő lett belőle. Rájöttem, hogy mi a francért megyek én pszichológushoz? Van nekem egy anyám, és vele is le lehet ülni beszélgetni. Nem azt mondom, hogy kitárulkozom az anyám előtt, mert azért az nem igaz, de beszélgetünk dolgokról.

Már általános iskolában is voltak problémáid az iskolával?

Általános iskolában nem, ott jó gyerek voltam. Ott szerettek, imádtak. A tanulmányi eredményemmel biztos nem volt gond.

Mi történt utána?

Nyolcadik után jelentkeztem egy kéttannyelvű gimnáziumba. Persze, nem sikerült a felvételem. Utána jelentkeztem épületgépész szakra, technikumba. Ott egy ponttal csúsztam le a felvételiéről és onnan irányítottak át B.-re gép- és készülékszerkesztőnek. Oda felvettek, majd küldtek az előző iskolából is papírt, hogy jutott nekem is hely. De akkor már azt mondta anyám, hogy ne. Jó lesz B., kollégium. Na jó, akkor maradok B.-n, pedig a másik iskola százszor nivósabb volt. Elkezdtem B.-re járni, koleszos lettem, átéltem az első egy-két hónapot mint új fiú. Azt nem mondom, hogy rossz volt.

Az iskola jól ment, 4-es felett voltam, az azt jelentette, hogy szabad szilenciumos voltam, tehát nem voltam köteles tanulószobára járni. Elvégeztem az első évet 4-es felett, semmi jel nem mutatott arra, hogy a másodikat már nem ott fogom befejezni. Jött a második, és akkor kiiratkoztam a kollégiumból, mert rájöttem, hogy távolságban nincs messze, és akkor már inkább otthon lakom, mint a koleszban. Elkezdődött a második év, ami elég rosszul indult. Korábban magyarból 4-es voltam, és akkor magyarból hirtelen beszédtem három egyest, meg anyagismeretből. Tele egyesekkel, úgy kezdtem az évet. És akkor úgy vettem észre, hogy rám szállnak a tanárok. Rám szállt a magyartanár is, és főként az osztályfőnök, aki az anyagismeretet is tanította. És akkor októberben bedobtam a kulcsot, azt mondtam, hogy ebből én nem kérek. Bejelentettem, hogy itt hagyom az iskolát. Egyetlenegy tanár volt, aki úgymond futott utánam, aki azt mondta, hogy nem, meg fogjuk ezt beszélni, látja az előző évi eredményeimet. Biztos, hogy ezen lehet javítani, majd megoldjuk. De én hajthatatlan voltam.

Akkor nem tanultál, hogy ennyi egyest beszédél?

Nem is az, hogy nem tanultam. Nyilvánvaló, hogy közrejátszott az a nyár, az a három hónap. Nem is az, hogy nem tanultam, hanem ilyenek voltak, hogy röpdolgozat magyarból és ceruzával írtam és nyomtatott betűkkel. A nyomtatott betű eléggé megmaradt bennem, mert műszaki rajzot tanultunk elég nagy óraszámban. És akkor a tanár kijavította a dolgozatokat, és azt mondta, hogy egyes, egyes. Egyes azért, mert ceruzával írt, egyes azért, mert nyomtatott betűvel. És kaptam még egy egyest, hogy ezen gondolkozzak el. Gondolkoztam, de nem jutottam semmire. Azt mondta, hogy ez elég triviális, mert az első kettő is

egyed. Ilyen kis csipkelődések voltak, amin eléggé kibuktam. Anyagismeret órán is egymás után háromszor én feleltem. Szóval, furcsa volt. Mindegy, bejelentettem otthon is, hogy kiiratkozok év közben. Az anyám legalább hatvan évet öregedett, apám úgyszintén. És akkor, emlékszem, kiiratkoztam, eljöttek értem kocsival, úgy mentünk haza, hogy senki nem szólt egymáshoz. Elég feszült volt a hangulat. Hazamentem, és akkor jött a kérdés, hogy mit csináljak, mi lesz veled, fiam. Még év eleje van, iratkozzam át egy másik iskolába. Beiratkoztam Gy.-re... Szakmunkásképző és Szakközépiskolába, technikusira, nem tudom, valamilyen hűtőgépszerelő szakmára. Nem tudom már, mi volt a neve pontosan. Év közben bementem, nekem elméletileg ott kitűnőnek kellett volna lennem, nagyon alacsony szintű volt a képzés. Ki kellett volna a kisujjamból ráznom mindent. Ez most megint olyan hülyén hangzik, persze, én is ludas voltam a dologban, de közbejött a bürokrácia. Akkor vezették be ezt a számítógépes rendszert és nekem rengeteg papírral kellett mázskálnom. Át kellett mennem B.-re ezért a papírárt, meg azért a papírárt. Közben az órákról ki kellett mennem az igazgatóhoz. Valahogy mindig úgy jött ki, hogy fizika meg kémia órákról hiányoztam, amit egy csaj tartott. Tök véletlenül, mindig úgy mentem el, hogy így jött ki. Egy hét után azt vettem észre, hogy mondta, hogy jó lenne most már tanulni, mert három egyesem van. Pedig én egy hét alatt egy órán sem voltam. És akkor különösebben nem is magyarázkodott, hogy miért van ez a három egyes. Én meg úgy döntöttem, hogy ebben nem leszek partner, úgyhogy a következő hetet azt nem jártam, nem mentem be. És akkor két hét után onnan is kiiratkoztam.

Azt az egy hetet meg szórakozóhelyeken töltöttem reggeltől estig. Egész nap követett az édesanyám. Morbid volt: mentem az egyik haverommal és ő mondta, hogy nem a te anyád az a bokorban? Szóval leskelődött, meg minden. És akkor rákérdeztünk, hogy hova megy. Pont ott volt egy szabó ktsz, és mondta, hogy oda bemegy valami ruhát megnézni. Hát persze... Tudta ő is, hogy kiiratkoztam két hét után.

Közben akkor már a húgom elsős volt S.-en egy kísérleti gimnáziumban. És akkor, anyám jött, hogy felvételizzek oda, még év eleje van. Felvételiztem, angol szakra akartam menni. Simán megírtam a felvételit, szóbeliztetek meg minden. Mondták, hogy most már csak a német tagozaton van hely. Ami azt jelentette, hogy a húgom osztálytársa leszek, meg, hogy egy évvel idősebb a többiekénél. Na jó, belementem. Kedden felvettek, szerdán bementem. Első óra emberismeret vagy anyanyelv óra volt, azt végig is ültem. Jöttem le a lépcsőn, és a húgom egyik osztálytársa felbuktatott. Lezúgtam a lépcsőn, felálltam és fenn állt a csávó. Nem volt olyan kis darab. Mondta, hogy hát sikerült ide benyálaznom magam év közben. Én először próbáltam magyarázkodni, hogy nem, mert felvételiztem. Ő meg csak mondta, hogy benyálaztam magam. Én meg rájöttem, hogy mit magyarázkodom ennek. Nem vagyok én egy agresszív típus, de felmentem és adtam egy pofont neki. Persze pont azt látta meg az ügyeletes tanárnő, semmi mást, csak azt a pofont. Rögtön behívtak az igazgatói szobába és elkezdte mondani az igazgató, hogy ezt nem lehet csinálni ebben az iskolában, elkezdem bomlasztani a közösséget. Mondtam, hogy nem. Ő nem mondta, hogy én ki vagyok rúgva, de én jobbnak láttam ezek után, hogyha angolosan távozom. Bejelentettem, hogy kiiratkozom, úgyhogy csütörtökön kiiratkoztam az iskolából.

Anyám ekkor már 120 éves volt kb. Utána el kellett hogy menjek dolgozni. Akkor nagyon durva lett a helyzet, nagyon sokat ittam, de úgy, hogy minden nap. Nem csináltam semmit, csak feküdtem meg aludtam, meg részeg voltam. Nem tudom, hogy honnan volt pénzem, ez a mai napig talány. Nem csórtam soha. És akkor mondta anyám, hogy el kell, hogy

menjek dolgozni, mert ezt ő így nem bírja, és amit keresek, abból is haza kell, hogy adjak, mert hogy itt lakhatom. Elmentem dolgozni a Gy.-i Bútorgyárba 45 Ft-os bruttó órabérért.

Mit csináltál?

Semmit, segédmunkás voltam, farostlemezeket pakolgattam, napi 8 órát, iszonyú nagy por volt. Volt, amikor még tovább benn maradtam túlórázni. Emlékszem, hogy örültem, amikor felvitték az órabéremet 47 Ft-ra. Azt meg kellett ünnepelni. Na mindegy, azt a helyet mindenféle okokból ott kellett hagynom. Nem lehetett rám számítani abban az időben. Vagy úgy mentem be, hogy nagyon rosszul néztem ki az előző estétől, vagy pedig annyira fáradt voltam más miatt. Nem iratkoztam ki, csak pechemre ott dolgozott a keresztapám és kaptam tőle egy marha nagy pofont. Úgymond atyai pofont. A szüleim soha nem vertek. De az elég kemény volt. És utána még be kellett mennem 2–10-ig dolgozni. Azt hittem, ezzel a pofonnal vége, és ő elintézi a papírmunkát. Be kellett mennem és tök ciki volt. Már három napja nem mentem dolgozni. Nem haragszom a keresztapámra, mert ő ilyen, apám helyett apám. Otthagytam a BUBIV-ot és akkor elmentem dolgozni a K. panzióba, ez lenn a határ mellett, egy 4. osztályú étterem volt.

Ez egy kemény időszak volt, abból a szempontból, hogy rengeteget kellett, hogy dolgozzak; én voltam a legfiatalabb, 16 éves. Papíron kerestem 5 500 Ft-ot, kézhez kaptam 12 000 Ft-ot, plusz a borraivalót. Az egy 4. osztályú étteremben egész jó volt, 10 százalék nem volt kis pénz. Úgy volt, hogy két nap munka, két nap szabadnap. Ez a két nap munka úgy állt össze, hogy délelőtt 10-re kellett bemenni, pakolgatni, kinyitni 12-kor az éttermet, éjfélkor volt hivatalosan a zárás, de ha adtak x összeget, még utána maradhattak. Ugyanez másnap, haza se mentem, ott aludtam. Utána jött a két szabadnap, ami abból állt, hogy végigaludtam az egészet, teljesen ki voltam ütve.

Azért is ki voltam ütve, mert akkor nagyon elkezdtem piálni. Nekem ez a felszolgáló szakma nagyon nem jön be. Italok között kellett dolgozni és kurva kemény volt a meló. Kivinni 6–7 tányért kézben, meg a tálcat, közben sietni. Meg az, mikor az ember az első két hétben úszik, minden szalad vele, közben meg: pincér, pincér. Főbe löttem volna magam legszívebben. Akkor elkezdtek csúszni a sörök munka közben. De ezeket mindig kiizzadtam vagy lefutottam. Nagy volt az étterem és lehetett rohángálni a pincébe le-fel. Megvolt a napi 15–16 üveg sör.

Egy tányért sem ejtettél le?

Nem, iszonyú pörgős volt a meló. Kimentem, megittam a felét, pörögtem, majd utána a másik felét. Majdnem mindenki ivott egy kicsit, de annyit nem, mint én. Gondolhatod, hogy akkor két nap után, hogy néztem ki. Senkivel nem is találkoztam. Hazamentem, leadtam 5 000 Ft-ot anyámnak és aludtam. Vagy még haza se mentem, ott voltam K.-ban két hétig. Pénz dögivel volt. Személyzeti taxi járt nekem. Ez amúgy is működött, ha nem a K.-ban vagy otthon voltam, hanem bárhol. Minden tök jól ment, rengetegen valutával fizettek, dollár, márka. Volt, hogy csak márkában vagy dollárban vittem haza a fizetésemet. Szóval, pénz az volt dögivel. Én meg egyre jobban ütöttem ki magam. Csúsztam le. De azért a feladatokat mindig elvégeztem, az biztos. Jött utána egy váltás, mármint a főnökségben. Az új főnök egy piroslámpás házat működtetett, lányokat futtatott meg ilyenek. Én két hónapja dolgoztam ott egy lánnyal, aki már régebből ismerte. Mondta, hogy ez egy nagy szemét, mert elhúzza a mézesmadzagot az ember előtt, aztán kibaszik vele. Fialat voltam, kellett a munka, aztán maradsz vagy mész. Maradok, most mit csináljak. Mindenki elment, nem maradt ott senki, csak én, de már nekem muszáj volt. Fizetni kellett haza is, meg csábított a sok pénz. Jól éreztem ott magam. Az új főnök alatt még többet kerestem.

Kurva jó volt, még többet kellett hogy dolgozzak, de még többet kerestem. Dolgoztam azt a két napot és akkor mondta a főnök, hogy plusz pénzért elvállalnám-e a portásságot, a két nap szünetemben. Persze. Az megint egy adu ász volt, mert plusz pénzt fizetett és közben jöttek olyan vendégek, akinek felesége van és hozta a szeretőjét. Számla? Nem kell. Odaadott két rongyot, csak egy negatívuma volt: utána áthúzni az ágyat. De két rongyért, érted, megérte.

Tiéd volt a két rongy?

Persze, számla nem volt róla, a szennyest nem nézték. Iszonyú pénzek mentek ott. Ez volt a mézesmadzag. Nagyon jól bejött, de utána jöttek a gecizések: kezdtek eltűnni italok. Két nap után, amikor átadtam a pultot, mindig placcolni kellett és vagy átveszi a másik, ha rendben találja, vagy nem. A placcnál nem lehetett csalni. Vezetve volt a számla, volt a placckönyv, meg volt az ital. Pont ezért nem loptam, mert minek. Kurva jól kerestem, minek lopjak. Majd eltűnt egy 2,5 dl-es Unicum, két karton Marlboro cigarettá... És akkor kire lehet fogni? A legfiatalabbra, az meg én voltam. A többiek tapasztaltabbak, akik már benne vannak a szakmában mióta. Ha most én megkérdőjelezem az ő szakmai mivoltukat, akkor engem lecsapnak fél perc alatt. Hiába mondtam, hogy dehát nem én voltam. Egyszer levontak a fizetésemből pár ezer forintot. Ezt még elnéztem. De aztán jöttek sorozatban ezek a gecizések. Egyszer azt mondtam, hogy na, akkor én most kilépek. Akkor már nagyon feszült volt a hangulat, nagyon rosszul éreztem magam. Mondta a főnök, hogy nem, meg lesz oldva, elsimítanak mindent. Én hülye, persze, oké, akkor maradok. Ha te mondd főnök, akkor maradok. És akkor két hét múlva kirúgtak őket.

Miért rúgtak ki?

Hát azért, mert tűntek el az italok. Emlékszem, a fizetésemért mentem, amit meg kellett volna, hogy kapjak, 12 000 Ft-ot. Mentem, odaadták a borítékot, és 167 Ft volt benne. 167 Ft. A többit levonták. Álltam és nem érdekelt. Egyszerűen nem fogtam fel. Mentem haza, a borraló megvolt. Otthon ébredtem rá, hogy kurva nagy hülyeséget csináltam. Az anyám kiabált. Mindegy, nem is kaptam vissza a többit. Még így sem jártam rosszul. Amikor még a K.-ban dolgoztam, elmentem estire, egy négy szakmás, cukrász, szakács, portás, felszolgáló suliba. Oda kb. egy hónapot jártam. Azt azért hagytam ott, mert nem volt jó a közösség. Bementem, és nem is az, hogy legalább láttam volna kis csoportokat, hogy na ez egy banda, meg ott egy másik és csak te vagy egyedül. Mert akkor az ember még be tud illeszkedni valahogy, ha akar. De nem, ott 30 ember 30 felé ment. Ott senki nem szólt senkihez. Nem tudom, hogy ez miért volt, de tök nyomasztó volt. Két embert nem láttál, aki beszélt volna. Mindenki ott cigizett és senki nem ment oda senkihez.

És te próbálkoztál ott valakivel beszélgetni?

Próbálkoztam. Az egyik gyerekkel eljutottunk odáig, hogy a sörökről beszélgettünk. Állítólag egy nagyon sokféle márkájú sört ismert. Ennyi. Eddig jutottunk el. És akkor kiiratkoztam. Utána megint egy ideig pihi, bulizásokkal. Volt egy törzshelyem, a K., ahol reggel 6-tól hajnal 2-ig ott voltam.

Reggel 6-tól?

Persze, sulis helyett oda mentem. Már ott voltam nyitáskor. Az volt a családom. Volt ott egy nagyon jó barátom, az S., akit nagyon szerettem, meg most is szeretek. Az volt az életem. Ott ettem, ott ittam, ott végeztem el a szükségleteimet. Mindent ott csináltam, ott éltem. És akkor mondták az unokatesóim, hogy ez a gyerek nagyon szereti az italt, meg szeret ilyen helyeken lenni, és pont itt a akkor Pesten indult egy bármixer tanfolyam. 20 000 Ft, de biztos, hogy érdekelni fogja. Jöjjen fel hozzánk lakni ingyen. Anyámnak tetszett, nekem is

persze! Befizettük a 20 000 Ft-ot és én már ott is voltam. Amíg el nem jött a vizsga. Ez egy két hónapos tanfolyam volt, szakmunkás-bizonyítvánnyal zárult. Tök jó volt, megtanultam, hogy hogyan készítik a sört, mit mivel érdemes inni. Tök jó volt az egész. Ide jártunk a Grand Hotel Hungária bárjába gyakorlatra. Ráztuk a sékert, szólt a zene. Tök jól éreztem magam.

Akkor is ittál?

Persze, persze. Minden gyakorlatról úgy jöttem ki, hogy alig álltam a lábamon. Csináltam ilyen koktélokot. Én voltam az első, aki megkóstolta. Nálam valahogy mindig elfogytak ezek a dolgok. Nem is az, hogy sokat ittam, hanem össze-vissza. Mindent megittam, ami a kezem ügyébe került, és olyan rosszul lettem a gyakorlat végére, hogy már ráztam mindent. El lehet képzelni. Jó, hogy nem voltak vendégek akkor. De nagyon szeretett a mesterem, meg én is őt. És akkor eljött a vizsga. Hazamentem, és vasárnap kellett volna, hogy visszajöjjenek, mert hétfőn lett volna a vizsga. Gyönyörű szépen megvoltak a tételeim. És vasárnap összevesztem az anyámmal, de elég csúnyán. Azt mondtam, hogy nem érdekel, nem megyek fel ma Pestre, majd felmegyek hajnalban. De nem tudtam, hogy mikor lesz a vizsga. Azt tudtam, hogy hétfőn, de azt már nem tudtam, hogy hánykor. Felmegyek hétfőn, úgymint 10-kor lesz a vizsga. Feljöttem hajnalban, megálltam a Keletiben. Az volt a durva, hogy az összes tétel ki volt dolgozva, meg tudtam is őket. Egy piti vizsga lett volna. Álltam a Keletiben, és nem mertem elmenni vizsgázni. Vizsgadrukkom lett. Én nem fogok tudni átmenni. Eldöntöttem, hogy nem megyek vizsgázni. Álltam a Keletiben, a következő vonat délben indult vissza. Kurva hideg volt, álltam, fagyoskodtam. Délire megvettem a jegyet, irány vissza Gy-be. Közben megcsináltam a vizsgadolgozatomat. Üres lap, kérdések, ráírva a válaszok. Ráírva hiányos válaszok, aláírva, hogy nem sikerült a vizsga, vagy nem felelt meg, valami aláírás. Megnyugodtam, bemutatom, abszolút korrekt, és nem keresik rajtam a 20 000 Ft-ot.

Akkor anyámmal még nem volt ez az anya-fia viszony, akkor még anyámat könnyedén átejtettem minden lelkiismeret furdalás nélkül. A húgomat nehezebben, elég nehezen tettem át magam azon, hogy a húgommal kibaszta. De szerencsére, elég erős kislány és elég jól bírta. Neki is nagyon sokat lehet köszönni. Az volt a durva, hogy nem is a családot, hanem olyan embereket cseszttem át, akik akkor tök közel álltak hozzám, a barátaimat. Mondták: voltál? Persze. És sikerült? Nem, nézd meg. Óh, na gyere, meghívlak valamire. És én gusztustalan módon elfogadtam, gusztustalanul egész este nyomattam, hogy milyen volt a vizsga és mennyi gyereket meghúztak. Ez elég nehéz volt, de egész jól ment. Persze, az unokatesóim telefonáltak, hogy hol voltam, meg hogy miért nem voltam ott. Anyám betelefonált az iskolába, hogy T. vizsgázott? Nem, hát itt vártuk, ki volt töltve az oklevele. Mindenki átment a vizsgán de ő nem volt itt. Hazamentem, az anyám elég rosszul nézett ki. Nem is a 20 000 Ft miatt, hanem, hogy lehetek ennyire gátlástalan. Azt mondta, hogy nem hiszi el, hogy én a fia vagyok. Mondtam, hogy hát istenem, van ez így. Most ez így jött ki.

„Én meg csak kallódtam”

Mesélj egy kicsit a családról.

10 éves koromban elváltak a szüleim, azóta a nagymamámmal meg anyukámmal élek együtt. Kisebb-nagyobb összejárásokkal, de úgy összképpen végül is jól megvagyunk. Testvérem nincsen hála istennek.

Miért hála istennek?

Hát azért, mert azt nem kívánom senkinek, hogy volt egy apám, akit imádtam meg szerettem, meg minden, és elment, és nincs többé. Nem kívántam volna a testvéremnek, hogy ugyan-ezt átélje, ezt a helyzetet, amit én mondjuk így 10 év alatt átéltem, azért mondtam, hogy hála istennek. Meg hát akkor sokkal nehezebb lenne fenntartani magunkat, nem is tudom, hogy tudott volna anyám két gyereket eltartani, egy is sok. Szóval akkor nagyon-nagyon kellett volna mindent szálkázni, hát mindegy, így végül is szerencsém volt.

És mi lett a papáddal?

A papámmal semmi nem lett tulajdonképpen, hanem elváltak a szüleim egy nő miatt, aztán az lelépett tőle, aztán végül is semmi. Szóval valahol van a nagyvilágban, fogalmam sincs, hogy hol van, mit csinál, mit dolgozik. Azt tudom, hogy most már a harmadik feleségét fogyasztja.

Azóta nem is találkoztál vele?

Nem, 8. félévben volt a továbbtanulás, hát ugye elég szarul tanultam, és gimnáziumba nem vetek volna fel rendes felvétellel, ez ugye egyértelmű. És akkor bejött, mert neki is alá kellett írni ezt a papírt, és akkor mondta, hogy Úristen, mert hát addig sem tudott rólam semmit, csak hébe-hóba találkoztunk. És akkor azt mondta, hogy Úristen, egy ilyen ember jobb, hogyha elássa magát, meg felköti magát, mert egy elveszett ember mit akar így csinálni.

A bizonyítványod miatt?

Igen, igen. Meg, hogy egy normális iskolába nem fognak felvenni, ezt gondolta. És akkor mondta, hogy na jó, akkor kitagadlak. Mondjuk ennél sokkal durvábban játszódtott le ez a dolog, de végül is ez a szituációnak a lényege. Aztán azóta nem is találkoztam vele, most már lassan hét éve.

Ezt hogy bírtad megemészteni? Mondtad, hogy szeretted az apádat.

Hát sehogy, sehogy, sehogy.

És akkor megváltozott, vagy mi baja lett?

Nem, egyszerűen meghülyült, ennyi. Kaszkadőr lett és bekerült egy olyan társaságba, akik úgy élnek, hogy nő, pia, éjjel-nappal csak isznak meg részegek, szóval az egy életforma. Korábban ő sportolt, profi öttusázó volt, semmi probléma nem volt vele. Utána kezdődtek el a bajok, amikor a sporttól teljesen elvált. Végül is hívták, hogy menjen el edzőnek, de ez neki jobban tetszett, érdekesebb, izgalmasabb. Leugrik egy hét méteres házról meg kiugrik egy gyorsvonatból, meg mit tudom én. Ez izgalmasabb meg olyan vagány, keményebb dolog, szóval, nem tudom. Aztán ugye jöttek a nők, rájuk akaszkodtak, aztán már nem volt megállás. Így tudom ezt összefoglalni.

És milyen az édesanyáddal a kapcsolatod?

Régen nagyon rossz volt, amikor még más voltam, mint most. Akkor nem értettük meg egymást, nem azt mondom, hogy elítélt, mert hát a gyerekét nem ítéli el az ember, de nagyon sokat sírt, hogy nézek ki, meg egy csomó ilyen atrocitás ért ebben az időben engem emiatt, és hát ugye féltett, és akkor nagyon rossz volt a kapcsolatunk. Most is vannak azért néha problémák, mert néha ideges vagyok, valami nem sikerül, akkor mindenkivel idegesebben bánok és akkor durván szólok hozzá. Vagy amikor ő nagyon fáradt, mert 8–9-kor szokott általában hazajönni, mert addig dolgozik, akkor meg ő ideges, bármilyen kis apró szarért egyszerűen fel tudja magát húzni. De már nincsenek hangos veszekedések, szóval most már nincs ordítózás, hanem csak veszekedés.

És mennyi mindent beszéltek meg az édesanyáddal?

Hát tulajdonképpen nem szoktam vele beszélgetni. Szóval jó, ez hülyeség, mert szoktam vele beszélgetni, de ilyen dolgokról nem nagyon szoktam vele beszélgetni. De az az igazság, hogy tök jól ráérez, szóval alapvetően tudja, ismer, még ha nem is tud rólam mindent. Mármost úgy érteve nem tud, hogy nem számolok be neki napról napra arról, hogy mi történik velem, de mégis, egyszerűen ismer. Ez most így furcsán hangzik. A szülők meg a gyerekek kapcsolata olyan, hogy nem ismerik egymást, legalábbis akikkel én találkoztam, nem nagyon ismerik egymást. Ugyanez van nálunk is, de anyám mégis egyszerűen úgy ismer, mint a tenyerét, szóval ez tök furcsa dolog. Végül is nem szoktam vele konkrétan beszélgetni dolgokról. De azért ha úgy adódik, még van időnk egymásra, mert azért ez is fontos hozzá, néha tök jól le szoktunk ülni, amikor főz, vagy valami, és akkor közben elkezdünk beszélgetni. Szóval ha valamikor úgy adódik, akkor igen, de általában nem.

Akkor kevés időt is töltötök együtt?

Hát igen, mert ő reggeltől estig dolgozik tulajdonképpen, és én végül is csak este látom. Meg mondjuk most kezdek el úgy nem otthon lenni, mármint úgy, hogy későn járok haza, szóval sok dolog miatt, így tulajdonképpen ritkán találkozunk. Ráadásul hétvégén is dolgozik, de hétvégén én meg állandóan járkálok el ide, oda, amoda. Most fogok dolgozni, akkor ez is közrejátszik majd, hogy hát végül is kevésszer találkozunk.

És milyen voltál régen?

Régen? Teljesen más. Hú, erről nagyon nehéz beszélni. Már csak úgy tudnék erről beszélni, mintha külső ember lennék és akkor tudományosan elmondom a dolgokat ezzel kapcsolatban, holott én ebben éltem. Végül is hat évet húztam le ebben a rétegben meg ebben a körben és tényleg, már csak úgy tudnék erről beszélni, mint egy kívülálló, és úgy meg semmiféleképpen nem akarok, mert ez az életem, végül is a fiatalságom volt. Na mondjuk azért most is fiatal vagyok, de hát végül is 13 éves koromtól ment.

Megkérdezhetem, hogy ez milyen réteg vagy milyen kör?

Én a punkban éltem annak idején. És hát azt hittem, hogy az a jó, de hát én még ma is azt hiszem, hogy az nem volt egy eltékozolt idő, hogy én abban hittem, én meg akartam változtatni nagyon sok mindent annak idején. De hát ez olyan dolog, hogy mint a Don Quijote a szélmalomok ellen egymaga küzd, egyszerűen ez képtelenség. Kelltem vagy hat év, hogy belássam ezt a dolgot, meg a többiek is, akik mellettem voltak, elkezdtek változni, szóval úgy éreztem, hogy kezdek egyedül maradni, olyan nagyon-nagyon egyedül. És akkor jöttek azok az érzések, hogy Urísten, hát egyszerűen ezt nem lehet csinálni tovább, mert az az igazság, hogy magamat is kezdtem tönkre tenni agyilag. Mert nem láttam reményt abban, hogy én bármit is tudok ezzel változtatni, vagy elérni, és akkor én is, akaratlanul is elkezdtem változni.

Azt még megkérdezhetem, hogy min akartatok változtatni, ami szélmalomharc volt?

Hát az egész világot szeretttük volna megváltoztatni annak idején, mert nem nagyon tetszettek azok a dolgok, ami körülött minket, és végül is semmi kiutat nem láttunk a jövővel kapcsolatban.

Tudsz konkrétan mondani ilyet vagy nem akarsz?

Konkrétan most nem.

Akkor ennek volt filozófiája?

Persze, volt egy életfilozófia, a punk, és akkor az úgy van, hogy nem mindenki ugyanazt vallja, mert vannak nihilista punkok, anarchista punkok, szóval különbözők.

Te milyen voltál?

Én nihilista, a barátom meg anarchista punk volt, de aztán a végén belátta, hogy annak semmi értelme nincsen, hála istennek. Vannak náci punkok is, azokat gyűlöltem teljes szívemből, de vannak ilyenek is.

Hozzátartoztak valami balhék is?

Hát persze, hozzátartoztak, de mi sosem kerestük. Nem, én úgy éreztem, hogy azzal, hogy szétverek egy asztalt, azzal kurvára nem fog megoldódni a probléma. Mondjuk akkoriban úgy volt, hogy ezek a mű-punkok, akik elkezdtek minket utánozni, nagyon sokan voltak ilyenek, azokat nagyon-nagyon utáltam és azokba néha belekötöttem, koncerten, mert egyszerűen idegesített engem meg a barátomat, meg a többieket. Jó, akkor volt egy kis csetepaté. De amúgy soha, értelmetlenül semmit nem rongáltunk meg semmit nem vertünk szét. Voltak olyan emberek, akik mondjuk ebben éltek ki azt, hogy tehetetlenek, nem tudnak semmit csinálni, hogy betörnek egy kirakatüveget. De mi soha nem voltunk mi ilyenek.

És hogy kerültél a punkok közé?

Hát ez a legjobb barátomhoz vezethető vissza. Hetedikben általános iskolában összeismerkedtem ezzel a sráccal, és tök jó barátság alakult ki köztünk, és tudod, így akaratlanul. Fent voltam nála, dumálgattunk, és akkor berakta ezeket a zenéket, és tudod, akaratlanul is megtetszett, és akkor kértem tőle kazettákat. Aztán egyre jobban gyűltek a dolgok, és akkor már kezdtem úgy járni, mint ők, de még nem voltam punk. Még ha azt mondtam magamról, hogy igen, akkor sem, mert még semmi nem alakult ki bennem. Akkor még nem fogadtak be maguk közé, akkor még én is csak elkezdtem. Aztán szépen, ahogy teltek az évek, abban a rétegben voltam, meg abban a közegben, és úgy magamtól kezdtek kialakulni ilyen életérzések. És így szép lassan bennem is kialakult egyfajta életfilozófia, ha lehet ilyet mondani. Aztán végül is így, egymás hatására, elkezdtünk járni koncertekre. Utána már nem volt semmi probléma. Akkor már teljesen befogadtak maguk közé.

És ennek volt köszönhető, hogy nyolcadikban rosszak voltak a jegyeid?

Nem, én világ életemben rosszul tanultam. Én mindig egy olyan gyerek voltam, hogy igényeltem azt, hogy külön foglalkozzanak velem, hát úgy, hogy nem 40 emberrel együtt. Szóval nekem ez kell, meg egy csomó más mindenben a mai napig igaz rám, hogy én igénylem azt, hogy törődjenek velem. Szóval ez sosem befolyásolta a tanulást. Jó, persze még jobban nem tanultam, de azelőtt sem tanultam semmit, sőt ugyanaz volt, szóval ez nem befolyásolta a dolgot. Attól kezdve kezdtem el úgy tanulni, hogy nem foglalkozott senki velem, mert apám elment, merthogy ő elég szigorú ember volt és én azért féltem tőle, de inkább úgy-mond tartottam tőle. De hát akkor még olyan kicsi voltam, 9 éves. Anyunak meg dolgozni kellett, mert akkor éhen haltunk volna, a nagymamára is, mert a nagymama már nagyon idős, majdnem rokkant, kerettel jár, ami azért már elég durva dolog, éjjel-nappal kellett anyámnak dolgozni. Én meg csak kallódtam. Semmilyen ösztökélő erő nem volt, mert azért egy tíz éves gyereknél nincs kialakult dolog, ami már érdekelt volna. Aztán tudod, utána már, ahogy idősebb lettem, akkor már jött ez a dolog és emiatt.

Milyen középiskolába jártál?

Egészségügyi szakközépiskola volt.

És, hogy kerültél te egészségügyibe?

Hát úgy, hogy tovább kellett tanulni valahol, szóval nagy nehezen. Inkább az általános volt, ami nagyon durva volt, mert legalább hét iskolába jártam.

Ez, hogy jött ki?

Hát ez úgy jött ki, hogy minden félévben szinte eltanácsoltak a külsőm miatt, meg ötödikben, hatodikban magatartási problémák miatt, meg hát a tanulmányi problémák miatt szépen kivágtak az iskolából. De a csúcsformám az hetedik környékén csúcsosodott ki, amikor már taréjjal jártam, és hát az nem megy, az közegellenes. Szóval a végén már csak egyetlenegy általános iskola fogadott engem, a Szabadság úti iskola, de az is csak azért, mert anyám, nagyon ki volt borulva, sírt, és az igazgató úr, egy férfi volt, fél éve volt hátra, mert rákos volt, és tudta, hogy meg fog halni és akkor szerintem egy ilyen jó cselekedet végett, meg hát anyámra való tekintettel megengedte, hogy befejezzem azt a félévet. Még ha nagyon szarul is ment, azért ott egy kicsit összekaptam magam. Úgy kaptam össze magam, hogy ne bukjak meg, de úgy érzem, hogy nem is buktattak volna meg, csak azért, hogy végezzem el az iskolát. És azt elvégeztem, és ugye, nem tanultam soha jól és anyám bement az önkormányzatba és ott összeismerkedett egy nővel, aki tök rendes volt, mert segített végül is iskolát keresni, és hát nagy variáció nem volt, ez az egy lehetőség volt, és akkor oda végül is oda bekerültem.

És milyen volt az iskola, mennyire érdekelt az egészségügy?

Semennyire. Hát ugye egészségügy, köpenyben kell nyomni, meg fehér cipő, fehér zokni, szóval ott a rend, fegyelem fontos. És akkor is tarajom volt, megláttak, és mondták: ezt nem, ezt nem, mindent, de ezt nem. És akkor mondom: én sem. És akkor végül is annyira meghunyászkodtam, hogy nem felállított taréjjal mentem vizsgára, hanem oldalra volt fésülve, de vörös volt akkor a hajam, tűzvörös, és oldalra volt fésülve, és tarkopasz volt. És akkor mondták, hogy így sem. Hát mondom, ez a maximum, ennél többet én nem tudok engedni. Ilyen szöges nyakörvvel meg láncokkal meg bakancsral, meg mindennel nyomtam, szóval ott fél évet tudtam csak lehúzni.

És volt kórházi gyakorlat?

Na hát oda már szerencsére nem jutottam el, de tuti, hogy kivédtem volna, ha odáig elfajul a dolog. Egy év kellett ahhoz, hogy valakit kiküldjenek kórházba, szóval nekem egy fél év bőven elég volt.

És akkor miért jöttél el, vagy hogy jöttél el?

Hát kirúgtak, egyszerű volt ott is. Úgy kirúgtak, mint a sicc. Végül is eltanácsoltak. Nem rúgtak ki, mert mondták, hogy állapodjunk meg, behívták anyut is, hogy állapodjunk meg abban, hogy őnmaga fog innen elmenni. Megállapodtunk, én mentem el. Aztán ott is teljesen bomlasztottam, mondom ne hülyéskedjete már, mert ott csak lányok voltak színte, ebből ti nem fogtok megélni, egy kórházi fizetésből, nem kéne ezt csinálni. Bomlasztottam a rendet, egy csomóan hallgattak rám, aztán a vége az lett, hogy legalább 5–6 lány eljött, megfogadták a tanácsomat.

És milyenek voltak ott a tanárok, a tanulás?

Jaj, rend, fegyelem, figyelem. Nem volt izé, minden órán dolgozat volt.

És tanultál?

Á, egyszer sem. Semmit. De hát ott olyan volt, hogy így kell megállni, izé, jelentés, minden, tudás, stb., stb., ott nem volt kecmec.

És, hogy bírtad, ha nem bírsz egy helyben megülni?

Hát nehezen, nagyon nehezen, azért sokszor kiküldtek. Végül is elhülyéskedtünk az órán meg elbeszélgettünk, szóval így elmentek az órák, de volt egy csomó, amiről kiküldtek, meg mondták, hogy be se gyere inkább. Hú, azok az évek jó, hogy elmúltak. Ennek örülök, mert hú, azért az elég durva volt.

És mi lett utána, hogy kikerültél ebből az egészségügyiből?

Hát utána elment mindentől a kedvem. Mondom, nem fogok én iskolába járni, leszarom az egészet, nem érdekel, vagy hát nem mondtam, mert nem lehetett velem akkor beszélni. Anyám egyszerűen elkezdett keresni dolgokat, hogy milyen lehetőségek vannak, mert azért 8 általános az nem egy nagy dolog tulajdonképpen. Aztán egy fél évnek el kellett telnie, mire megtalálta ezt az iskolát. És akkor mondta, hogy van ez, ó, mondom, én hallani sem akarok róla, meg nem érdekel ez az egész ügy, ahogy van. Én nem akarok semmit, nekem elég a punk, leszarok mindent, nem érdekel ez az egész világ meg ez az egész élet, kész, vége. Aztán megfogott és elhozott, mert mondta, hogy magamtól én az életben nem jöttem volna el.

És akkor neked elegend volt már az egész punkból?

Nem, nem abból, az életből volt elegend. Szóval ez annak a következménye volt. Nem is akarok élni, meg semmi értelme semminek, az egész nihilista szöveg.

És most már milyenné változott az életfilozófiád?

Nagyon sokszor rám szokott törni a mai napig is a depresszió. Bár most már inkább úgy vagyok a világgal hogy ugyanúgy nem tetszik, de mit tudok ellene csinálni? Beletörődtem, maradjunk ennyiben, beletörődtem. De engem most az a probléma foglalkoztat a legjobban, hogy szeretnék egy olyan embert találni, akivel maximálisan egy hullámhosszon vagyunk, együtt tudunk beszélgetni, eljárkálni... A szeretet érzése még a mai napig bennem van, de most már máshogy, mint annak idején. Ez nagyon fontos számomra, és ezért járkalok el több helyre, hátha találok egy olyan embert, aki megfelel ilyen szempontból. Most már azt hiszem, sokkal jobb cselekedni, ténykedni, csinálni a dolgokat, szóval változtam ilyen szempontból, de azért be kell vallani őszintén, hogy azért néha rám szokott törni a depresszió.

„Semmit nem tudnak rólam”

Mióta vagy állami gondozásban?

Három éves korom óta. 1986-ban kerültem Budapestre egy másik gyermekotthonba. Ez elég erősen eltért az előző gyermekotthontól. A légkör is meg az anyagi háttér is. Végül is nyugodtan elmondhatom, hogy olyan gyermekotthonba kerültem Budapestre, ami Magyarország legfejlettebb gyermekotthonai közé tartozik. Szerintem a legjobb is.

Mennyire érezted itt jól magad?

Az előző gyermekotthonban szerintem sokkal nagyobb összetartás volt, amikor az emberek bajban vannak, akkor sokkal nagyobb az összetartás. Ott elég sok probléma volt és elég durva dolgok történtek. Azok az emberek, akik kívülről látták az egészet, teljesen meg voltak hatódva. Persze nem tudták, hogy baromi sokat szenvedünk. Mindig azt szoktam mondani, hogy kívülről ragyog, belül meg rohad az egész. Elég sok fájdalmas dolgon keresztülmentem. Talán még a minimális szeretet sem volt meg azokban a pedagógusokban, akik tanítottak.

*Mennyit foglalkoztak veletek?

Volt, aki többet, volt aki egyáltalán nem foglalkozott velünk. Nagyon ritka volt a jó nevelő. Nekünk a nevelőkről abszolút negatív képünk volt. Csak a rosszat láttuk. Ez kicsit elkésértett. Gondolkoztam azon, hogy mi lesz tíz éve múlva. Láttam a többieket, a nagyobbakat, akik abszolút elzüllöttek. Mostanáig már börtönben csücsülnek, meg körözik őket. Ez azért van, mert ezek a nevelők csírájában elfojtották azt, hogy ezekből az emberekből az értékes

tulajdonságok kifejlődjenek. És mi ennek a következménye? Hogy bűnözők lettek, csalók lettek.

Hogyan kerültél át a második kerületbe?

Másodikos voltam, indultam haza az iskolából, a táskámat húztam a földön, lezúllott kis zacsis gyerek. Amikor hazaértem, behívtak az irodába, ott két ember várt rám, egy házaspár. Az volt az első kérdésük, hogy szeretem-e a cicákat. Mondom, persze. Megkérdezték tőlem, hogy nem akarok-e karácsonykor hozzájuk menni. Ez egy idős házaspár volt, mind a kettő tanár, az egyik adjunktus, a másik docens. Baromira megörültem, felcsillant egy kis remény a menekülésre.

Miért téged választottak?

Nem tudom, fogalmam sincs. De a nevelőanyámmal annyira hasonlítottunk, hogy mindenki azt hitte, hogy én a saját gyereke vagyok.

Ő a nevelőanyád lett később?

Igen. Többször kimentem hozzájuk karácsonykor, húsvétkor, nyári szünetben, meg ha teheték, hétvégén is kivettek. De sajnos, voltak elég súlyos dolgok, amikor visszamentem a gyermekotthonba, állandóan bőgtem. Elkapott az egyik szadista állat mindig és jól megvert minden ok nélkül. A csomagokat, amiket küldtek, mindig felbontották, kivették maguknak, ami kell, elég bunkók voltak. Volt egy szadista nevelő, aki nagyon szerette, ha én sírtam. Szadista volt, na. Minden ok nélkül bevitt a raktárba és megvert. Élvezte, hogy ha a jóból visszajövök, egyből megvert. Közel voltam ahhoz, hogy összeroppanjak, nagyon rossz volt ez a váltás. Mindig szembesített azzal, hogy te most itt vagy. Nem különbözöl a többitől mert neked most van két ember. Nem különbözöl a többitől, ugyanúgy kapod a verést. Aztán később, 1986-ban ők hoztak fel Budapestre, elintézték, azt hiszem, illegálisan. Amikor 6.-os voltam, megkérdezték, hogy nem akarok-e örökbe kimenni hozzájuk. Azt mondtam, hogy majd ha 8.-os leszek, szeretném kijárni az általános iskolát, és majd utána. Aztán ez nem történt meg, elhalt a dolog. De nem is bánom, mert nem akartam kimenni hozzájuk.

Miért nem akartál kimenni?

Azért nem akartam, mert amikor K.-ból eljöttem, akkor is nagyon rosszul éreztem magam. Örülöm kellett volna, hogy úristen, megszabadulok ettől a pokoltól, de közben egy csomó régi emlékem volt. Voltak azért szép emlékek, balhék meg csintalanságok, azért ezek az emlékek felhalmozódtak. És így rossz volt. Végül is ott, abban a környezetben én már felmutattam valamit. Sok rajzversenyt megnyertem, ott már mindenki ismert és úgy ismertek, mint a gyermekotthon legjobb rajzolóját. Kicsit azért kivételt is tettek velem, a nevelők nem, ők mindig elagyabugyáltak. Csak úgy általában, ha jöttek vendégek, mindig bemutatnak. Ez jólesett. Akkor már elkezdődött a TV-szereplésem. Ott már megszereztem valamit. Mikor szembesültem azzal, hogy feljövök, úgy éreztem, hogy előről kell kezdenem egy csomó mindent, hogy elfogadjanak. Mert tudtam, hogy más vagyok, a nemzetiségem miatt is. És iszonyatosan rettegtem. Hallottam, hogy egy sokkal fejlettebb gyermekotthonba kerülök, a tanulás szempontjából meg minden. Meg több lehetőség is van. Baromira megijedtem, mert végül is én nem tanultam meg rendesen írni, olvasni. Nagyon féltem. Később ezt elég rendesen bepótoltam az általános iskolában. De akkor nagyon alacsony szinten voltam, mit keresek én itt. Főleg a beszédképességemmel volt baromi sok probléma. Az óvodában gondolj el egy gyereket, aki ül a széken és komolyan gondolkozik, ráncolja a homlokát, egy kis roma gyerek. Az óvónők ezt nagyon szerették, egyébként az óvodában éreztem a legjobban magam. Az óvónők imádtak. Állandóan kuss-ban voltam. Azt hitték, hogy fo-

gyatékos vagyok, mert ülök a széken, lógam a lábam és nem csinálok semmit, a méhecskét zárom a dobozba. Nagyon keveset beszéltem. Mikor ide feljöttem, nagyon megrémültem, mert baromi sokat kellett beszélni, hogy ki vagy meg mi vagy. K.-ban nem kellett sokat pofáznom, mert ismertek. Itt, amikor feljöttem, nem tudtak semmit rólam, nem tudták a múltamat. Végül is rákényszerültem arra, hogy beszéljek, és baromira utáltam beszélni. Annyira kezdtem aztán belejönni, hogy mire 8.-os lettem, be nem állt a pofám, én lettem a mókamester. Gondolom, ismered ezt a bohóctípust, aki állandóan hülyéskedik. De itt hiányoztak ezek a jó kis zacis élmények, a balhék, hogy szúrjunk ki a nevelővel, hogy jó íze legyen a dolognak. Ezek hiányoztak, mert én itt kicsit konzervatív, kicsit merev embereket találtam. Elkezdtem feltűnősködni, meg ugra-bugráltam, állandóan annyi balhém volt, hogy eszméletlen. Nagyon jópofa balhék. Megeredt a nyelvem 8.-ban.

Általános után felvettek a Képző- és Iparművészeti SZKI-ba. Az első év nagyon jó volt, akkor még klassz kis élet volt. Elszállt emberkéekkel volt tele az iskola. Megbuktam, matekból meghúztak, ami elkerülhetetlen volt, matekból buktam már általános iskolában is. Egyéb-ként nagyon megdöbbenek a nevelők: Z.-t felvették a Képzőbe, úristen. Mindenki engem istenített. Teljesen el voltak szállva. Ettől kezdve olyan díszpinty lettem, hogy valami eszméletlen. Jöttek a külföldiek, állandóan mutogattak mint valami állatkerti majmot. Nahát, ezzel egy kicsit tele volt a tököm. Egy kicsit zavart, állandóan ugyanazt kellett elmondanom. Először egy kicsit élveztem, hogy kivételt tesznek velem. Először jó volt, de aztán elkezdett elegendő lenni. Kezdttem valamit látni, valami kezdett nem stimmelni. S akkor kezdtem azt látni, hogy kívül csillog, belül rohad. Mert az ételben nincsen vitamin. Elkezdtem ilyeneket látni, hogy építik újjá a pavilonokat, meg tenispályát építenek meg dísztermet, meg egy csomó baromi drága dolog van, és tényleg úgy néz ki, mint egy gyógy-szanatórium vagy üdülőhely. A gyerekek meg baromi rosszul érezték magukat és szenvedtek. Öngyilkosságot kíséreltek meg a gyerekek. Szóval, több öngyilkossági kísérlet volt, mint lenni K.-ban. Ez szerintem azért van, mert egyszerűen el van fojtva bennük valami, amit nem tudnak kiadni. Végül is a nevelők ott vannak, de nem hallgatják meg igazán a problémájukat. Nem tudják senkinek elmondani a problémáikat. Ez nagyon lehúzza az egésznek a színvonalát. A nevelők gyűlölik egymást. Egymás háta mögött beszélnek. Szóval, elég durva dolgok történnek ott. És ezt a gyerekek nem látják. Én, amikor kikerültem, akkor kezdett kinyílni a szemem, hogy úristen, mi történik itt. Mindenki mindenkinek betesz. Itt a gyerekek Barbie babát kapnak karácsonyra, meg kurva jó cuccokat, meg kapnak ruhapénzt meg zsebpénzt. De igazából nem foglalkoznak velük.

És mi lett a nevelőanyáddal?

A nevelőanyám baromi nagy szeretethiányban szenved, azért van neki nem tudom, hogy hány macskája. A férje nem papucs, csak olyan, aki semmit nem szól. Ha kell, akkor megmondja a magáét meg odacsap, de nem érdekli őt. A munkájának a rabja lett, és csak azzal foglalkozik. A kutatóintézetben konferenciákon vesz részt, külföldre megy állandóan. Most már nem annyira, de régen állandóan az volt. Nekem elegendő lett ebből az egészből. Hétvégenként, amikor mentem, soha nem volt ott a nevelőapám. Mindig az anyám volt ott, aki állandóan a hülye macskáival volt elfoglalva. Én meg hazamentem, leültem a TV elé és néztem. Így távoztam vasárnap este.

És akkor milyen kapcsolat volt közöttetek?

Semmilyen. Éppen ez az.

Csak annyi, hogy ott voltál?

Csak annyi. Nagyon aranyosnak találtak, mikor kicsi voltam, baromi aranyos voltam meg szép gyerek voltam. Végül is ők azt akarták látni – most nagyon durva leszek –, hogy ott

fekszem a karácsonyfa alatt és tologatom a kisvonalot. Ezek nagyon szép dolgok voltak. Akkor ragyogott az arcuk, meg tökre örültek, hogy van egy gyerekük és tologatja a vonatot. Így elvontunk. De ahogy nőttem, egyre jobban nem fogadtak el, egyre nagyobb összecsapásaink voltak. A lányokkal való találkozásom engem kikészített. Az első randimnál, amikor felhívott a lány és azt mondta, hogy találkozunk, rohantam oda a nevelőapámhoz és mondtam neki: képzeld, felhívott az egyik csaj és azt mondta, hogy találkozunk, és megyek oda a Mechwart térre. Erre képzeld, nem engedett el. Az első randimra. Hát hülyét kaptam. Azt mondta, hogy a felelősség rajta van és neki vigyázni kell rám. Majd ha a gyermekotthonban hív fel a lány, akkor elmehetsz, de amíg nálunk vagy, nem mehetsz el. Ez így működött. Ettől kaptam idegbajt. Kinyitottam az ablakot és ordibáltam, hogy nekem soha nem lesz barátnőm, soha nem lesz feleségem, én homokos leszek. Elkezdtem lázadni, de nagyon keményen. Nagyon idegbeteg voltam, rettenetes volt. Végül is túléltem de e körül nagyon sok probléma volt.

És akkor teljesen megszakadt a kapcsolatotok?

Nem szakadt meg teljesen, sőt még most is tartom velük a kapcsolatot. Sőt, a nevelőapám most csinált egy könyvet és én is fogok bele illusztrálni. Szóval, tartom velük a kapcsolatot. A nevelőanyám teljesen megbolondult, az anyám tényleg skizofrén, elmebeteg lett. Mindenki tudja, az apám is. Gyilkossággal fenyegetőzik, ha orvost lát. Soha nem láttam még ilyen rossz állapotban. Szellemeikkel beszél meg ilyenek, látomásai vannak. Engem sem enged be a lakásba, mert nem ismer fel.

A nevelőapáddal valamennyire jóban vagy?

Vele igen, nagyon sajnálom őket. Nem az, hogy szeretem őket, inkább sajnálom őket. Végül is érzem, hogy baromi sokat köszönhetek nekik. Ha ők nem lettek volna, biztos, hogy ott maradok abban a mocsokban. Érzem, hogy kurva sokkal tartozom nekik. Nem tudom, hogy hogyan adjam nekik vissza. Már rengeteg képet vittem nekik, rajzokat. De nem sok időt adok nekik. Mind a ketten betegek.

A saját családodat nem ismered?

A saját családomat nem ismerem, bár nekem három lánytestvérem van, van egy húgom és két nővérem. A második nővéremet ismerem a legjobban az egész családból, ő volt az, aki eljött, de nagyon sokszor nem engedték be, ahogy az apámat és az anyámat sem engedték be.

Miért?

Ezt én sem tudom, a mai napig sem tudom megfejtetni. Egyszerűen letagadtak engem. Mondták, hogy elment a Z. kirándulni vagy nincs itt, most beteg vagy kórházban van. Mert mindig úgy volt, hogy a zacis gyerekeknek vasárnap volt a látogatás, minden vasárnap. Mindig leselkedtünk, jöttek a szülők és mi mindig leselkedtünk. Elég szar volt. Mindig megláttam, hogy jön be az apám vagy az anyám vagy a nővérem. Azt láttam, hogy valamilyen igazgatóhelyettest hívják. Ez olyan volt, hogy úristen, valamit gyorsan el akarnak hártani. Ezt a nagy lendületet az igazgatónőben is éreztem, ahogy odaállt, és az arcára kiült az idegesség, meg a fontoskodás. Mindig odaállt és csak azt láttam, hogy tátognak. És akkor elmennek. Ezt nem értettem, és senki nem értette a csoporttársaim közül. És a nővérem pont ezért, mert őt sem engedték be, ő nem csak hétfégenként akart jönni, hétköznap is be akart mászni. Kitaláltunk egy marha jó taktikát. Tudod, a kis zacis gyerekeket kiengedik az udvarra, hogy most játszatok két óráig. Senki nem mehet be. Nagyon sokszor az volt, hogy a nevelő ott ült a bejárat előtt és senkit nem engedett be az épületbe. Ha tél volt, ha ősz volt és esett az eső, akkor is kinn kellett lenned a rohadt udvaron. Annyira gyűlöltem, hogy iszonyat. Amikor csípős hideg volt, ott kellett lenni kesztyű nélkül. Majd megfagytam. Már

mondtam, hogy én olyan gyerek voltam, aki nem nagyon szeretett beszélgetni. Ott ültem egy gumitömlőben és majd megfagytam. A nővérem meg megcsinálta, hogy beugrott a kerítésen és elvitt egy félóra. Elvitt egy cukrászdába vagy fagyaltozóba vagy bárhova. Kocsmába is elvitt és mindig elém rakott egy csomó kaját és telezabáltatott. Mindig azt mondta, hogy most ehetsz. Tudta, hogy benn éhezünk, nem kapunk elég kaját. Semmi pótvacsera nem volt. Akkor ettél, amikor volt. Hihetetlen. És halálra zabáltatott. Összeszűkülte gyomorral egy kis összeesett gyerek nem tud annyit enni egyszerre. És mindig időben visszacsémpészett az udvarra a kerítésen át. Soha senki meg nem tudta azóta se. Tök jó volt.

Végül is a szüleiddel nem is találkoztál?

Az apámmal találkoztam egyetlenegyszer, ill. kivitt magához Húsvétkor. Hú, hát az egy nagyon nagy dolog volt, viszont egy óriási csalódás is. Akkor tudtam meg, hogy az anyám meg az apám elváltak. Az apám egy alkoholista, akkor jöttem rá. Akkor találkoztam a húgommal életemben először, egy ilyen kis méregzsák volt.

Miért volt csalódás? Valami nagyot vártál tőle?

Az egyik csalódás az volt, hogy én az anyámat kerestem. Én jobban szerettem volna látni az anyámat, mint az apámat. Az apám az óvodában soha nem látogatott meg. Az anyám viszont az óvodában meglátogatott, és én kurvára örültem neki. Nem tudom miért, én soha nem ismertem az anyámat, csak így látásból. Meg annyit láttam, hogy mosolyog. Gyönyörű nő volt. Nagyon jól éreztem magam vele és ez tök nagy élmény volt. Volt benne valami, amit soha nem fogok érezni. Az anyám biztos, hogy jó volt hozzám, azt tudom. A nővérem később elmondta, amikor már úgy érezte, hogy elég nagy vagyok hozzá, hogy az apám tehet mindenről és az anyám nagyon szeret engem. Azt mondta, hogy az anyámat ne ítéljem el és ne utáljam, mert az apám tehet mindenről. És amikor elvitt az apám hozzájuk, bemutatott egy nőnek, és azt mondta, hogy az az én anyám. Kiderült, hogy az élettársa volt, és azt hazudta nekem, hogy az az én anyám. Pedig az nem az én anyám volt, mert én emlékeztem az anyámra.

Kiskorodból, hároméves korodból!

Óvodából.

Mikor óvodás voltál, akkor még látogatott a mamád?

Persze.

És utána már nem?

Utána már nem. Mikor bekerültem az iskolába, akkor nem engedték be az anyámat. Nem értem, hogy miért. És akkor apám be akarta nekem mesélni nekem, hogy az az én anyám. Akkor egy kicsit megzavarodtam.

Mondtad neki, hogy te tudod, hogy nem ő a te anyád?

Nem mondtam semmit, mert nem mertem. Az apámat sem ismertem és nagynak láttam meg szélesnek. Nem mertem szólni. Egy vadidegen ember volt. Fogta a kezemet és mentünk az utcán. Egész húsvéti szünet alatt nem foglalkozott velem semmit. Jöttek ilyen cigányasszonyok, én meg ott ültem, lógattam megint a lábamat, és néztem előre. Semmi nem történt. Az volt a jó, amikor a nővérem meg a húgom meg néhány ilyen kis romagyerek elmentünk a nagymamához, az ún. nagymamához, én nem is tudom, hogy kinek a nagymamája volt. Komolyan, csak annyit tudtam, hogy ez egy nagymama. Az volt a furcsa, hogy nem cigány volt, fehér ember volt és egy normális nagymama. Eléggé le volt pusztulva szegénykém. És akkor a nővéremmel meg a húgommal meg a többi gyerekkel futkostunk össze-vissza, jól éreztük magunkat. Ez egy kellemes szünet volt. Akkor harapott meg az első kutya.

Utána visszamentél az intézetbe?

Utána visszamentem az intézetbe.

Utána nem is kerestél az apád?

Nem, de utána se az apám, se az anyám nem tudott semmit rólam. Ma sem tudnak semmit.

Nem tudják, hogy hol vagyok, nem tudják, hogy ki vagyok, semmit nem tudnak rólam.

Té sem kerested őket?

Nagyon sokszor megfordult a fejemben és nagyon sokan mondták, hogy keressem meg az anyámat. Hogy egyáltalán többet tudjak meg arról, hogy ki vagyok. Kicsit azért félek. Majd, hogyha erősebbnek érzem magam. Félek, hogy valami kellemetlennel szembesülök. A másik pedig az, amitől félek, hogy ahhoz képest, hogy honnan jöttem, elég jól állok szerintem. S attól félek, hogy ha meglátom a húgomat, aki el van züllve és nem tudok segíteni rajta, az nagyon szar lenne. Meglátanám a húgomat, aki lezüllött és visszajönnék, mintha mi sem történt volna. Mindig úgy képzeltem el, ha megerősödöm, nagyon erős leszek majd akkor, és talán tudok segíteni. Én nem azt akarom eljátszani, hogy megnézem a zebrát, mint az állatkertben, hogy milyen csíkos. Végül is a családtagjaimról van szó.

(Az interjúkat Csáki Anikó készítette)

EURÓPA

FELSŐOKTATÁS ÉS RÉGIÓ KAPCSOLATA EURÓPÁBAN – KÜLÖNÖS TEKINTETTEL ANGLIÁRA

A regionális fejlődés és az oktatás kapcsolata

A régiók versenyképessége a fizikai infrastruktúra fejlettségén túl nagy mértékben függ az emberi erőforrás minőségétől is, amelyet az oktatás különböző szinterein mérhetünk. A jól működő oktatási és képzési rendszer fontos szerepet játszik a komparatív előnyök kiaknázásában, ezért központi feladattá vált az oktatási és képzési rendszerek alkalmazkodásának elősegítése a gazdaságban végbemenő strukturális változásokhoz. Az esetenként elavulttá vált régi ismeretanyagot fokozatosan felváltja a technológiai fejlődés támasztotta igényeknek megfelelő szakmai ismeret. Ennek a megszerzése és szinten tartása az oktatás által biztosított.

Már az 1970-es, 80-as években az oktatási kutatásokban megjelennek a régió és az oktatási intézmények kapcsolatát, az oktatás regionális fejlődésben betöltött szerepét vizsgáló munkák. Az első ezek között az *OECD* 1979-es jelentése, amelyben vizsgálja a tagországaiban felmerülő nehézségeket abból a célból, hogy segítse a *tagországok oktatási integrációját a társadalommal és a regionális szükségletekkel*. Felhívja a figyelmet az iskola társadalmi kapcsolatainak erősítésére, az oktatáspolitikai koordinálására más regionális politikákkal (*OECD*, 1979).

A jelentés kiemelten összpontosít a *regionális fejlesztési stratégiákra és az oktatáspolitikai regionális dimenzióira*. Kiemeli azokat a regionális problémákat, amelyek a legtöbb *OECD* országban megjelennek: a közintézmények (beleértve az iskolákat) könnyebb hozzáférhetősége; a régiók közötti munkabér és életstílusbeli egyenlőtlenségek; régiók kulturális jellegzetességeinek megóvása. Emellett hangsúlyos *az oktatás szerepe a regionális fejlődésben*. A tárgyalt témák: az oktatás kapcsolata a foglalkoztatással és a lakossági mobilitással; regionális foglalkoztatás; szakképzési struktúrák; az oktatási rendszer felelőssége, hogy gondoskodjon a regionális kulturális fejlődés támogatásáról. A jelentés rámutat a regionális egyenlőtlenségekre az oktatásban és azonosítja a különböző nemzeti politikákat, amelyek az említett egyenlőtlenségek mérséklését célozzák. Elemzi azokat a problémákat az oktatástervezésben, amelyeket az oktatási decentralizáció okoz a regionális irányítási egységekben.

Tanulmányunk további részében megvizsgáljuk az oktatás és régió egymásra hatását az Európai Unióban, külön áttekintjük az oktatásnak a régió gazdaságával való összekapcsolódási lehetőségeit, majd egy példaértékű mintaként az angliai felsőoktatás modelljét vázoljuk.

Az EU regionális politikájának oktatási vonatkozásai

Az Európai Unió belül még a fejlettebb tagországokban is sok esetben tapasztalhatók regionális egyenlőtlenségek, a legkiemelkedőbb különbség azonban a legkevésbé fejlett periférikus elhelyezkedésű tagországok és az Unió többi állama között figyelhető meg. Németországban Hamburg térségében például az egy főre jutó jövedelem négyszer annyi, mint a portugáliai

Alentejában. Jelentős eltérések tapasztalhatók a foglalkoztatás, az oktatás és képzés, az infrastruktúra, valamint a kutatás és technológia terén. Az ifjúsági munkanélküliség problémáját tekintve nagyok a regionális különbségek még egy országon, pl. Németországon belül (Kelet-Németország és Nyugat-Németország között) is; az egyes országok között pedig különösen, így pl. Spanyolország egyes régióiban egy fiatal esetében tízszer akkora annak a kockázata, hogy munkanélkülivé válik, mint luxemburgi kortársa esetében (Petzold, 1997). A regionális különbségeket meghatározó tényezők között kiemelt szerepe van a földrajzi elhelyezkedésnek, az infrastruktúrának, a régió tőkebefektetési arányának, versenyképességének, az emberi erőforrás-ellátottságnak, a kutatás és fejlesztés (K+F) szerepének. Az utóbbi két tényező közvetlen kapcsolatban van az oktatási rendszer hatékonyságával.

Ezért fontos annyira a Közösség gazdasági és szociális kohézióra irányuló politikája. Az európai integrációs folyamat fejlődésének meghatározó eleme a regionális fejlettségi különbségek kezelése. A regionális politika végrehajtásához szükséges pénzügyi eszközök biztosításának elsődleges csatornáit az ún. Strukturális Alapok (Structural Funds). A négy alap az Európai Regionális Fejlesztési Alap (European Regional Development Fund – ERDF), az Európai Szociális Alap (European Social Fund – ESF), az Európai Mezőgazdasági Igazgatóság és Garancia Alap (European Agricultural Guidance and Guarantee Fund – EAGGF), a Halászati Igazgatóság Pénzügyi Eszközei (Financial Instrument for Fisheries Guidance – FIGF).

Az 1994–1999-es időszakban hat fő cél megvalósításához biztosították a támogatást:

- az elmaradott fejlettségű térségek fejlesztésének és felzárkózásának elősegítése;
- az ipar szerepének csökkenése által súlyosan érintett térségek, határvidékek vagy régiók egy részének átalakítása;
- a tartós munkanélküliség elleni küzdelem, valamint a fiatalok és a munkaerőpiacról kiszorulással fenyegetett emberek munkába való integrálódásának elősegítése;
- elősegíteni mindkét nem dolgozóinak alkalmazkodását az ipari és a termelési szerkezet változásaihoz;
- a vidékfejlesztés támogatása;
- az újonnan belépett északi területek ritkán lakott területeinek támogatása (Council of the EEC 1993, Council of the EU, 1995).

Az Agenda 2000-ben foglaltak szerint a 2000–2006 közötti időszakban három fő cél körvonalozódik és hangsúlyeltolódás figyelhető meg a célok tekintetében is. Az összevonásra a tagállamok növekvő száma, és ezáltal a rendszer kezelhetősége miatt volt szükség. Első célként az elmaradott fejlettségű térségek fejlesztésének és felzárkózásának elősegítése mellett a ritkán lakott térségek fejlesztése került előtérbe. A Strukturális Alapok második célját illetően a strukturális problémákkal küzdő régiók gazdasági és társadalmi átalakításához társul a vidékfejlesztési támogatás, ezen belül is a problémás városi térségekre, a halászati iparágra és a túlságosan a szolgáltatóiparon alapuló területek fejlesztésére irányuló programok. A korábbi időszaktól eltérően az Alapok harmadik céljaként az Unió minden tagállamára kiterjesztve kiemelik a *foglalkoztatás, oktatás és képzés nemzeti politikájának modernizálását*, egy új európai foglalkoztatási stratégia kialakítását (EC Reform..., 1999)

A Strukturális Alapokkal összefüggnek a Közösségi Kezdeményezések, amelyek közül mindenekelőtt a következő kezdeményezések keretében kaphatnak támogatást az arra rászoruló régiók 2000–2006 között: az INTERREG a határmenti, a nemzetközi és a régiók közötti együttműködést támogatja; az EQUAL feladata a munkaerőpiacon kialakuló esélyegyenlőtlenség és diszkrimináció elleni fellépés; a LEADER pedig a vidéki körzetek fejlesztését támogatja. Ezek a kezdeményezések integrált regionális fejlesztéseket támogatnak, amelyekben ki-

emelt szerepe van a humánerőforrás fejlesztésének, valamint az oktatási struktúrák modernizálásának.

A kutatási programok „Az Európai Unió 5. Kutatási és keretprogramjának” részét alkotják; amelyben a kiemelt területek: „Az emberi erőforrás, kutatási potenciál és a társadalmi-gazdasági tudásbázis erősítése”, valamint „A vidék integrált fejlesztése, s a vidék fenntartható fejlesztésére irányuló eszközök és modellek kialakítása”. Ezek a prioritások a felsőoktatás számára is kapcsolódási pontot jelentenek.

Az Alapok közül az oktatási területhez kapcsolódóan az Európai Szociális Alapnak van a legkiemelkedőbb jelentősége, amelyet a Római Szerződés alapján állítottak fel 1960-ban. A 2000-tól 2006-ig terjedő időszakban a Strukturális Alapok mindhárom célkitűzésében érintett programok keretében nyújt támogatást a Szociális Alap. Foglalkozási segítyt nyújt – beleértve az önfoglalkoztatást; személyeket támogat képzési programokban való részvételben; a kutatás és tudományos fejlesztés területén folytatott posztgraduális tanulmányokat támogatja. Emellett kiemelten összpontosít az oktatási struktúrák minőségi és tartalmi fejlesztésére – beleértve a tanárok képzését és a munkavállalók képzésben való részvételének javítását; segíti a munkavállalással kapcsolatos szolgáltatások korszerűsítését és hatékonyságának javítását; hozzájárul a munka világa, valamint az oktató- és kutatóintézmények közötti kapcsolatok fejlesztéséhez (Kengyel, 1999).

A felsőoktatás és a regionális gazdaság kapcsolata

A felsőoktatásnak két szempontból kiemelkedő szerepe van a regionális fejlődésben: a versenyképes termékeket gyártó iparágak és vállalatok telephelyüket egyrészt a térség emberi erőforrással való ellátottságát, másrészt a kutatás és fejlesztés területén elfoglalt pozícióját figyelembe véve választják.

A kutatások szerint a 19. század végéig a vállalatok és egyetemi kutatások között nem volt számottevő kapcsolat, és az egyetemek legfeljebb alapkutatásokkal, míg a vállalatok inkább az alkalmazások kifejlesztésével foglalkoztak. A 20. században az egyetemek fokozatosan kezdtek bekapcsolódni a gazdasági élet vérkeringésébe. Mára már a műszaki-tudományos fejlődés minden korábbinál gyorsabb tempója is részben annak a következménye, hogy az egyetemek nemcsak „szolgáltató” intézményekké, hanem széles körben „vállalkozókká” is váltak (OECD, 1998)

Európa-szerte tapasztalható, hogy míg a nagy technológiai rendszerek fejlődésére elsősorban az agglomerációs nagyvállalatok kutató-fejlesztő szervezetei hatottak leginkább, addig a kis- és középvállalkozások technológiai megújulásában a felsőoktatási intézmények domináltak. A regionális felsőoktatási intézmények motorikus szerepe bizonyítható a közép- és az észak-kelet-olaszországi ipari körzetek kifejlődésében, a bajor, a holland stb. regionális fejlődésben (Ciciotti, 1993). Horváth Gyula szerint (Horváth, 1998) a felsőoktatási hálózat az innovációs rendszer elemeként integráló feladatok ellátására akkor lehet képes:

- ha a kutatást a felsőoktatás egyik alapfunkciójaként értelmezik, és ez megjelenik az intézmények finanszírozásában is;
- ha támogatják a nemzeti technológiapolitikák és a regionális szervek a felsőoktatás és a gazdasági szervezetek együttműködését;
- és ha a felsőoktatás területileg decentralizált és intézményi méretei eléri azt a kritikus tömeget, ami ezeknek a funkcióknak a gyakorlásához szükséges, illetve a centrumrégió intézményeivel megvalósul az esélyegyenlőség mind a kutatási források megszerzésében, mind pedig a nemzetközi kutatás-fejlesztési munkamegosztásba való bekapcsolódásban.

A felsőoktatás és a gazdasági szervezetek együttműködése a kutatás szempontjából mindkét fél számára előnyös. Az egyetemek kutatási eredményei az ipari cégekkel való együttműködés következtében gyorsabban hasznosulnak. Ilyen együttműködések keretében egyetemi „inkubátorházak” épülhetnek, tudományos segítséget kaphatnak a vállalati termékfejlesztések, költségtervek készülhetnek. Az egyetemek további jelentős információs feladatot láthatnak el (tanácsadás, információbázis kiépítése, minőség-ellenőrzés vagy tesztelés). További előny mindkét fél számára, hogy a hallgatók még a képzés alatt vállalati környezetben tanulhatnak (*OECD, 1984*).

Ha az Európai Unió tagországait tekintjük a K+F számára szükséges szervezeti, vezetési, pénzügyi és műszaki feltételek jellemzően az EU központi régióiban található meg. A K+F tevékenység az EU szegényebb tagországaiban gyakran csak néhány régióra koncentrálódik, általában a főváros körül. A nagyfokú koncentráció oka, hogy a K+F számára szükséges tényezők is csak néhány régióban összpontosulnak.

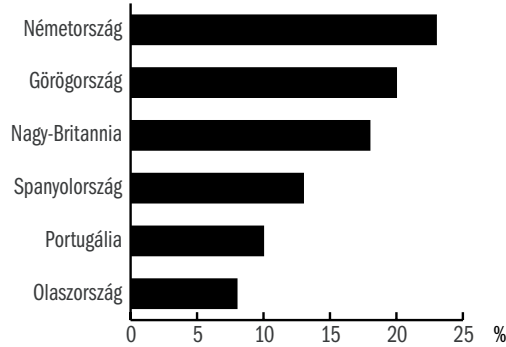
Az EU négy kevésbé fejlett országa az EU átlagának a felét sem éri el a GDP 1 százalék alatt maradó mutatójával a K+F tevékenységet tekintve. Az EU a gazdasági kohézió növelését a fejlett kommunikációs hálózatok kiépítettségének javításával, a megfelelő tudományos háttér megteremtésével, az üzleti szolgáltatások fejlett piacának kiépítésével és az információs szolgáltatások igénybevehetőségének fokozásával próbálják elérni.

Az EU K+F politikája révén a regionális politika fontos tényezőivé váltak a felsőoktatási intézmények. A regionális politikában az egyetemek szerepe a tudományos parkok létrejöttében és a regionális források együttműködésen alapuló felhasználásában különösen hangsúlyos. Az egyetemekből, főiskolákból induló cégek innovatívak és ez az innováció a munkahelyteremtéssel is összekapcsolódik, sokat költenek fejlesztésekre, többnyire új technológiára alapoznak. Ezek a cégek felsőoktatási kapcsolataik révén könnyebben hozzájutnak szabadalmakhoz, a technológiai fejlesztés információihoz. A felsőoktatás, regionális fejlesztés és kutatás folyamatainak összekapcsolása az egyetemeket a regionális fejlesztés szinergiaközpontjává teheti: tudományos parkok generálásával a regionális fejlesztés innovációs és technológiai transzfer szervezetei lehetnek, a belőlük kirajzó gazdasági szervezetek sokszorosává növelhetik egy térség innovációs kapacitását, nemzeti és nemzetközi támogatásokat hívhatnak le, országos és nemzetközi kapcsolataikkal a regionális hálózatépítés legfőbb promóciós tényezői. Ebben a folyamatban kitüntetett szerepe van a regionális önkormányzatok koherens felsőoktatási stratégiájának (*Hervainé Szabó, 2000*).

A regionális fejlődés szempontjából az emberi erőforrás minősége kiemelkedő jelentőségű. Ezt támasztja alá, hogy az EU legfejlettebb régióiban a csúcstechnológiai ágazatokban (irodagépgyártás, híradástechnika, elektrotechnika, gépgyártás, K+F) foglalkoztatottak aránya az összes foglalkoztatotthoz képest igen magas. Az EU-ban a foglalkoztatottak 10,6 százaléka dolgozik a csúcstechnológiai ágazatokban. Ennek a 16 millió munkavállalónak közel háromnegyedét négy tagországban foglalkoztatják: 27 százalékuk Németországban, 20 százalékuk Nagy-Britanniában, 15 százalékuk Franciaországban és 12 százalékuk Olaszországban dolgozik. Regionális szinten a legmagasabb aránnyal a német régiók rendelkeznek: az első 15 régióból 10 Németországban található. A német régiók mellett 2 francia, és egy-egy olasz, svéd és brit régió mutat magas részesedést (*Kengyel, 1999*).

A humán erőforrások minőségét tekintve az Európai Unió tagországai között jelentős különbségek figyelhetők meg. A régiók szempontjából az Unió elmaradott térségeiben (ahol a népesség 27 százaléka él) az egyetemet végzetek aránya csak 12 százalék (*Competitiveness and Cohesion, 1994*).

1. ábra: A 25–64 év közötti népesség egyetemi végzettségének aránya az EU tagországokban (Forrás: *Competitiveness and Cohesion*, 1994)

A felsőoktatási intézmények és a regionális gazdaság kapcsolata – angliai példa az együttműködésre

Európai viszonylatban a brit felsőoktatás és gazdaság kapcsolata rendkívül sikeresnek, ezáltal példaértékűnek tekinthető. A rendszer alapjai az 1970-es években alakultak ki, és a 80-as évektől bontakozott ki a mára ismert minta, amely egy jól sikerült átlépést mutat: a korábbi bizonytalan, vagy egyáltalán nem létező felsőoktatás és régió kapcsolat új alapokra helyeződött egy egységes, országos szintre kiterjesztett szervezet és tevékenysége révén.

Az angliai felsőoktatás pénzügyi irányításában kettős rendszer alakult ki az 1960-as években, amelynek keretében a University Grant Committee (Egyetemi Támogatási Bizottság) és a Research Council (Kutatási Tanács) keretéből, valamint ipari megrendelésekből nyerték a működéshez szükséges pénzt. Ezt váltotta fel a 80-as évektől egy egységes támogatási rendszer, a Higher Education Funding Council for England (HEFCE – Angliai Felsőoktatási Finanszírozási Tanács) a felsőoktatás egészére (Hrubos, 1999). Ezt a mintát egy részletes elsődleges dokumentumcsomag, a HEFCE átfogó politikai jelentése alapján mutatjuk be (Sehdev, 2001).

A HEFCE a regionális partnerségek építésére is összpontosít a Regionális Fejlesztési Ügynökségek (Regional Development Agencies – RDA) 1999-es létrehozása óta (nyolc angol régióban 1999-ben, a kilencedik, a londoni régióban 2000 júliusában jött létre).

Intézményi háttér. Az RDA-k feladata, hogy a Regionális Kamarákkal együttműködve összehangolják az adott régió szociális és gazdasági fejlődését, továbbá céljuk, hogy a régiók közötti versenyszellemet erősítsék. Már 1999-ben közzétették a Regionális Gazdasági Stratégiájukat (Regional Economy Strategy), amelynek folyamatos megújításában már a felsőoktatási intézmények is részt vesznek. Az RDA-kon kívül a regionális fejlődés szempontjából kiemelkedő jelentőségűek az 1994-ben létrehozott Kormányirodák (Government Office), amelyek a régióon belüli kormányzati szervek munkájának összehangolását végzik, emellett ellátnak központi kormányzati munkát, például az ipar támogatását és az Európai Unió regionális programok felügyeletét. A gazdaság és az oktatás kapcsolatának erősítése érdekében a „Learning and

Skills Council” (Tanulás és Szakképzés Tanácsa) és a „Small Business Service” (Kisvállalkozások Szolgáltatása) intézmények létrehozását tervezi a kormányzat a jövőben. Az RDA-k összehangoló szerepe kiemelkedően fontos, mivel az Európai Unió regionális programok érdekében az adott régióban elengedhetetlen a különböző szektorban működő intézmények partneri kapcsolatainak kialakítása.

A felsőoktatás szerepe. Széles körben elfogadott vélemény, hogy a felsőoktatásnak kiemelkedő szerepe van az egyes régiók gazdasági és szociális fejlődésében. Számos felsőoktatási intézmény annak köszönheti létét, hogy helyi szakmai szükségleteket elégít ki. A tudásalapú gazdaság, a tanuló társadalom újra kiemeli a felsőoktatás gazdasági fejlődésben játszott szerepét, de a gazdasági aspektuson túl nem lehet figyelmen kívül hagyni a szellemi, oktatási, kulturális, sport és politikai aspektusokat sem. A felsőoktatási intézmények az oktatási tevékenységen túl maguk is vállalkoznak, több munkaerőt alkalmaznak, a helyi termeléshez is hozzájárulnak.

A felsőoktatási intézmények jelentős hatásúak a régió fejlődésében. Részt vesznek a Regionális Gazdasági Stratégiák fejlesztésében, a munkatervük kivitelezésében a következő területeken: kutatás és fejlesztés/innováció; képzések biztosítása magasabb szintű készségek esetében, amellyel magasan képzett munkaerőt vonzanak a régióba; szociális tevékenységeket vállal fel, elősegítik a hátrányos helyzetű csoportok bekerülését a felsőoktatásba; a sikeres felsőoktatási szektor egy adott régióban vonzza a befektetőket azáltal, hogy nemzetközi és nemzeti kapcsolataik révén felkeltik a figyelmet a régió iránt.

Néhány munkaerőpiaci területen – például az egészségügyben – már rendkívül erősek a regionális kapcsolatok. A felsőoktatás fejlődése során a régió, hagyományos ápolói és különböző orvosi szakterületek képzéseit kiegészítették. Intézményi változások hatására – amelyek során az ápoló- és orvosképzést a központi egészségbiztosítási tervek alapján kialakított területi képzési tervek szerint szervezték meg – erős regionális kapcsolatok alakultak ki a felsőoktatási intézmények, a kórházi szövetségek és az egészségbiztosítás regionális intézményei között.

A felsőoktatási intézmények régióként konzorciumokat hoztak létre, amelyek biztosítják az intézmények közötti információcserét, együttműködést; irányítják és menedzselik azokat a specifikus projekteket, amelyek regionális igényeket céloznak meg; képviselőket jelölnek ki a felsőoktatásból, akik a regionális intézményekben (RDA, Regionális Kamarák) képviselik a felsőoktatási intézményeket. Ennek hatására érzékelhetően javult a felsőoktatási intézmények és az RDA-k kapcsolata, ez azonban régióként eltérő, hiszen a régiók különbözők (történelmi hagyományok, földrajzi adottságok, infrastruktúra, emberi erőforrás stb. tekintetében) és a felsőoktatási szektor nagysága, szerkezete, szükségletei is eltérők.

A fentebb említettek általános áttekintést nyújtanak a felsőoktatás régiókban betöltött szerepéről, azonban a valós szerepek, amelyeket egy intézmény felvállal, nagyon különbözők. A felsőoktatási intézmények nemzetközi, nemzeti, térségi és helyi szinteken is fontos szerepet játszanak a regionális fejlődéshez való hozzájárulás mellett. Jelentős döntések, programok születnek regionális szinten, azonban a felsőoktatási intézményeknek egyéb szükségleteket is kell elégíteniük, például olyan kutatóközpontokként kell funkcionálniuk, amelyek globálisan versenyképesek. A kilenc angol régió bizonyos célok érdekében jól tud együttműködni, de nem biztos, hogy ez minden esetben lehetséges. A londoni és a dél-keleti régió közötti szoros összefonódás, a metropolisz megléte és az ide sűrűsödő sok felsőoktatási intézmény jó kapcsolatokat alakított ki, amelyek regionális programokban is megnyilvánultak.

Az intézmények azokat a szerepeket vállalják magukra, amelyek leginkább illeszkednek céljaikhoz, erősségeikhez, és amelyek megfelelnek a régió elvárásainak. A legfőbb probléma az,

hogy a felsőoktatási intézmények nem kapnak anyagi támogatást a HEFCE-től, hogy regionális tevékenységeiket fedezzék. Némi pénzt kapnak az RDA készségfejlesztési alapjától, de ez nem túl sok; az EU Strukturális Alapja jelentősebb bevételi forrást jelent. A pénzügyi források korlátozottsága behatárolja a felsőoktatási intézmények lehetőségeit, így hozzájárulásuk a régiós programokhoz, a regionális fejlődéshez az anyagi lehetőségeken fog múlni.

A HEFCE támogatási eszközei. A HEFCE a felsőoktatási támogatási rendszer egységes alapja, a felsőoktatási intézmények oktatási, kutatási tevékenységeit támogatja, és az utóbbi években a felsőoktatási intézmények regionális együttműködéseit is elősegíti. A köztámogatás jelentős része a felsőoktatás fenntartására irányul, bevált oktatási és kutatási tevékenységeket fedez. Mind az oktatási, mind a kutatási tevékenység támogatásánál nemzeti standardokat vesznek alapul, amelyek régióként nem különböznek, csak London kap nagyobb hangsúlyt. Az oktatás szempontjából a diákok utáni normatíva jár támogatásként, amelynek mértéke a tanult szakterület költségességétől függ; a kutatási támogatás szelektíven történik, a legmagasabb szintű kutatások támogatása a cél az ország bármely területén.

A felsőoktatás Angliában megtartotta akadémiai magját és a diákok tanításának, valamint a kutatás kötelezettségének szellemi céljait, de növekszik annak a felismerésnek az elismertsége, hogy az egyetemek és főiskolák nem működhetnek elszigeteltségben a közösségtől, amelyben elhelyezkednek. Ahogy a régiók jelentősége növekszik, úgy kerül középpontba a gazdasági megújulás és a prosperitás, és a felsőoktatási intézmények regionális hozzájárulásának elismerése egyre inkább elfogadottá válik. A HEFCE támogatja a felsőoktatási intézmények regionális szerepvállalását azáltal, hogy elősegíti a jobb információáramlást, intézményi hálózatok kialakítását, regionális igényekhez való alkalmazkodást, a regionális foglalkoztatási szükségletek feltárását, a felsőoktatási intézmények és a szakképzési intézmények kapcsolatainak kialakítását, az oktatáshoz való hozzáférés lehetőségeinek javítását. Létrehozta a HEROBC (The Higher Education Reach-out to Business and the Community – A Felsőoktatás Kiterjesztése az Üzleti Életre és a Közösségre) pénzalapot, amely anyagi támogatást nyújt a felsőoktatási intézményeknek abból a célból, hogy az intézmények együttműködéseket tudjanak kialakítani a régió gazdasági szereplőivel.

Jobb információáramlás. A felsőoktatás regionális szerepének megértéséhez, a régió fejlődését szolgáló programok kialakításához fontos az eddigi eredmények számbavétele, értékelése. 1999-től a HEFCE évente kiadja a Felsőoktatás regionális profiljai című ismertetőt, amely széleskörű információt nyújt a kilenc angliai régió felsőoktatásáról. A jelentés célja, hogy elősegítse az érdekeltek számára a felsőoktatás regionális szerepének, helyzetének, jelentőségének megértését. Az ismertető emellett, hogy bemutatja a kilenc angliai régió felsőoktatási rendszerének adatait, felsorolja a fontosabb adatforrásokat, a HEFCE regionális tanácsadóit és a hasznos címeket.

Jobb hálózat. A HEFCE 1997-ben kialakította a saját regionális hálózatát, régióként csoportokat hoztak létre, amelyek az adott terület felsőoktatási intézményeinek regionális együttműködését segítik elő. A felsőoktatási intézmények létrehozták a regionális konzorciumaikat, amelyeket a HEFCE támogat.

Alkalmazkodás a regionális igényekhez. Minden évben plusz helyeket oszt szét a HEFCE az egyetemeken és főiskolákon, amelyeknek a száma részben azon múlik, hogy mennyire nő az állami támogatás összege. Ezek a plusz helyek egy „licitálás” folyamán kerülnek kiosztásra, amelynek fontos kritériuma, hogy az adott régió munkáltatói igényeinek megfelelően, és a terület alulreprezentált csoportjainak előrejutását elősegítsék.

A *HEROBC pénzalap*. A HEROBC támogatja a felsőoktatás és az üzleti szféra közötti kapcsolatok kiépítését, és szorosabb együttműködést kíván létrehozni a felsőoktatási intézmények személyzete, a munkáltatók és a diákok között, hogy növekedjen az elhelyezkedett végzősök aránya, és a cégek is fejlődőképesebbekké váljanak. A HEROBC egy nemzeti program, amely nemzeti szintű összefogást ösztönöz, de az egyes intézmények a saját szintjükön is kifejlesztik saját HEROBC stratégiájukat, hogy a felismert regionális és helyi szükségleteknek megfeleljenek. A felsőoktatási intézmények a következő programokat valósítják meg a HEROBC alap támogatásával: piackutatás, hogy a felsőoktatás felmérje a munkaerőpiaci igényeket; munkáltatói fórumok létrehozása annak érdekében, hogy tanácsot adjanak a felsőoktatási intézményeknek a kurzusokat, tanterveket illetően, és lehetőség nyíljon a munkáltatók számára az oktatásban is részt venni; a kis- és középvállalkozások infrastruktúrájának fejlesztése.

A felsőoktatásnak mindig is regionális szerepe volt, azonban most több hangsúly helyeződik a gazdasági fejlődésre és a készségek fejlesztésére, a regionális szerepnek ezekre az aspektusaira. Az elmúlt években jelentős fejlődést értek el a felsőoktatási intézmények a regionális feladatokban való részvételben, amelyeket támogat a HEROBC pénzalap is. A HEFCE nem szándékozik újdonságokat bevezetni, hanem a már meglévő kapcsolatokat kívánja erősíteni a regionális területek és a felsőoktatás között, az adott régiókhöz alkalmazkodva. Az angliai modell a nemzeti támogatási rendszer alapelveinek megtartása mellett kiemelten figyelembe veszi, és támogatja azokat a programokat, amelyek leginkább tükrözik a regionális megfontolásokat.

Összegzés – Perspektívák a felsőoktatás regionális kapcsolataiban

Általános tendencia Európában, hogy a nagyvállalatok nagyobb részben saját kutató- és fejlesztőközpontot hoznak létre, a kis- és középvállalatok pedig zömében ezekhez kapcsolódnak, főként akkor, ha beszállítóik valamely nagyvállalatnak. Ebből következően nemzetközi tapasztalatok alapján igen negatív tendenciák vonhatók le a K+F és a régió jelenlegi együttműködéséről:

- nagyon alacsonyak a magánszféra K+F ráfordításai,
- az állami kutatóhelyek nem megfelelő mértékben vesznek részt a vállalkozó szféra tevékenységében,
- alacsony szintű a technológiatranszfer az állami kutatóközpontok, egyetemek és a magánszféra, illetve maguk a vállalatok között,
- gyenge, vagy nem is létezik kapcsolat és együttműködés a regionális K+F-központok és a nemzetközi kutatóhálózatok között.

Mindennek ismerete és tudatos kezelése azért kiemelten fontos, mert nemzetközi szinten a regionális innovációt, így a K+F-et támogató vállalkozásfejlesztési rendszerben nagy szerepet kapnak az egyetemek, mégpedig a folyamatot irányító bizottságok tagjaiként a szakmai, képző és fejlesztő szervezetekkel együtt. Ez a bizottság a rendszer minden tagjával szoros kapcsolatban van: információkat ad, jelentéseket készít a politikai irányítás (minisztériumok és kormányzat) számára, amelyért információkat és újabb javaslatokat kap; irányítja a kutatókat; stratégiákat fogalmaz meg a technológiai ügynökségek számára; valamint koordinálja a különböző együttműködési fórumokat (Dóry – Rechnitzer 2000: 11–13 hivatkozik Landabaso 1997-es munkájára, amely az *Entrepreneurship & Regional Development* című folyóirat 9. számában jelent meg *The Promotion of Innovation in Regional Policy: Proposals for a Regional Innovation Strategy* címmel).

A tudást létrehozó (knowledge supplier) kutatóintézetek, K+F-szervezetek, laboratóriumok, egyetemek, főiskolák zömében ún. alapkutatásokat végeznek, amelyeknek a hatékonysága csak évek múlva hoz pénzben kifejezhető eredményt, és ez sok esetben nem, vagy csak nehezen egyeztethető össze a vállalatok igényeivel, akik elsősorban a gyakorlatba rögtön beültethető, gyorsan megérülő eredményeket várnak. Ebből következően a hatékony együttműködések érdekében fontos lenne a felsőoktatási intézményeknek és kutatóintézeteknek olyan kutatásokat indítaniuk, amelyek alapkutatásra épülő alkalmazott kutatások.

Az Európai Unió Tanácsa által kezdeményezett regionális technológiai tervek egyértelműen nagymértékben szorgalmazzák a kutatási és a gazdasági szféra közötti kapcsolatok fejlesztését, az ezt szolgáló kezdeményezéseket. Ennek hatása érezhető, amely alapján számos ilyen irányú elképzelés felmutatható, amelyek megvalósítása egyelőre még a jövőre vár. Ezek egyik jelentős iránya a piac-orientált felsőoktatás kialakítása. Ez az elképzelés európai minták alapján 4 fő formában képzelhető el (*Nyitrai, 1996:6–7*).

- 1) Az egyetemek és főiskolák a fejlesztésükkel együtt járó többletköltségeiket a magánszférából fedezik.
- 2) A magánszféra az egyéneket, leendő vagy meglévő saját munkavállalóikat támogatja különböző tanulmányi szerződésekkel.
- 3) Különböző (állami és magán) szervezetek szolgáltatásokat vásárolnak a felsőoktatási intézményektől, és ezeket térítik számukra szerződés alapján.
- 4) Az állam versenyezteti a felsőoktatási intézményeket, és a finanszírozást aszerint biztosítja, hogy az intézmények mennyiben tesznek eleget a követelményeknek.

Ezeknek a formáknak természetesen bármiféle kombinációja is elképzelhető, azonban minden esetben valamiféle szerződéses (együtt)működés alakul ki, amely számos előnyt hordoz magában, így például a finanszírozó megjelölheti a kívánt (pl. kutatási) célt; ellenőrzési joga van, így nem léphet fel az ún. szerződéses kapcsolatok kudarca; versenyhelyzetet teremt (*Nyitrai, 1996:8*).

Ezek a nemzetközi modellek és az angliai példa jó adaptációs alapot jelenthetnek mind az Európai Unió országainak felsőoktatási fejlesztésében, mind a csatlakozni kívánó országok, így hazánk számára is. A sikeres minták tanulmányozása hozzásegíthet bennünket ahhoz, hogy fejlesszük általában véve a felsőoktatás szféráját, valamint szűkebben, jelenlegi szempontunkat tekintve a felsőoktatás és a régió oda-vissza irányuló, folyamatosan egymást megújító, egymást multiplikáló hatását, együttműködését.

Juhász Erika & Márkus Edina

IRODALOM

- CICIOTTI, E. (1993): *Competitività e territorio. L'economia regionale nei paesi industrializzati*. La Nuova Italia Scientifica, Roma.
- Competitiveness and Cohesion: *Trends in Regions* (1994) European Commission, Brussels
- Council of the EEC (1993): Council Regulation (EEC) No. 2081/93, *Official Journal of the European Communities*, No. L 193.
- Council of the European Union (1995): Decision of the Council of the European Union 95/1, *Official Journal of the European Communities*, No. L 1.
- DÖRY, TIBOR – RECHINTZER, JÁNOS (2000): *Regionális innovációs stratégiák*. Bp., Oktatási Minisztérium.
- EC Reform of the Structure Funds 2000–2006 *Comparative Analyses*, (1999).
- EUROSTAT (1996): Forschung und Entwicklung in der Europäischen Union. *Statistik Kurzgefasst*, 1996/1.
- HERVAINÉ SZABÓ GYÖNGYVÉR (2000): A felsőoktatás helye és szerepe a kormányzati, helyi a regionális politikában. In: BESZTERI – HERVAINÉ: *Regionális és helyi együttműködési stratégiák*. Székesfehérvár.

- HORVÁTH GYULA (1998): Regionális fejlődés és felsőoktatás. In: GARACZI IMRE – SZILÁGYI ISTVÁN (szerk.): *Város és egyetem*. Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, Veszprém.
- HRUBOS ILDIKÓ (1999): *A felsőoktatás dilemmái a tömegessé válás korszakában*. [Educatio füzetek sorozat 224. kötet.] Oktatókutató Intézet, Budapest.
- KENGYEL ÁKOS (1999): *Az Európai Unió regionális politikája*. Aula, Budapest.
- NYITRAI FERENCNÉ (összeáll.) (1996): *A felsőoktatás helyzete, az ezredfordulóra tervezett változásai az OECD országokban és Magyarországon*. Bp., KSH.
- OECD (1979): Education and Regional Development. *General Report*, Volume 1.
- OECD (1984): *Industry and University. New forms of Co-operation and Communication*. OECD, Párizs.
- OECD (1998): *University Research in Transition*, OECD, Párizs.
- PETZOLD, WOLFGANG (1997): Ifjúsági munkanélküliség az Európai Unió országaiban – az európai támogatási tapasztalatai és kilátásai. In: BÁNFALVY CSABA – PORDÁNY SAROLTA (szerk.): *Munkanélküli fiatalok és pályakezdők képzése*. Német Népfőiskolai Szövetség Nemzetközi Együttműködési Intézete, Budapest.
- SEHDEV, ANJU (2001): *Higher Education and the Regions: Higher Education Funding Council for England Policy Statement*. Higher Education Funding Council for England, Bristol.

DOKUMENTUM

Az Európai Bizottság 1990 óta rendszeresen közöl információkat a szociális biztonság tárgy körében (MISSOC – *Mutual Information System on Social Protection*). 2000 óta a jelentések nemcsak a 15 tagállam, de Izland, Liechtenstein és Norvégia adatait is tartalmazzák (2003-tól Svájcét is fogják). Az információszolgáltatás célja, hogy az egymással összehasonlítható adatok, illetve jogszabályok ismertetése révén megkönnyítsék az egyes országoknak a szociális biztonság rendszerének modernizációja érdekében tett erőfeszítéseit. Jelen számunkban a 2002-es év első jelentését közöljük (Missoc-Info 01/2002 = http://europa.eu.int/comm/employment_social/missoc/2002/intro_en.pdf), amely a 18 ország szociálpolitikáját, illetve a családtámogatások különböző formáit hivatott röviden bemutatni. Az egymástól gyakran igen eltérő megoldások jól mutatják, mennyire „egységes” az Unió e tekintetben is – elég csak a jelentés első mondatára pillantást vetnünk, amely szerint Európában „hivatalos meghatározása nincs is a családnak”.

CSALÁDPOLITIKA ÉS A CSALÁDI TÁMOGATÁSOK KÜLÖNBÖZŐ FORMÁI EURÓPÁBAN¹

A család intézményének értelmezése Európában

Európában, ahol hivatalos meghatározása nincs is a családnak, a család intézménye nem képezi a nemzetek közötti egyezmények gyakori tárgyát.

Mivel a „családpolitikának” nevezett terület meghatározása és annak megvalósítása az Uniót alkotó egyes nemzetek kizárólagos hatáskörébe tartozik, az Európai Uniónak e téren semmilyen kompetenciája nincsen.

Az európai törvényhozási gyakorlatban, a munkaerő szabad mozgását lehetővé tevő két védőintézkedéstől eltekintve (a 1612/68 számú rendelet, amely az adott ország dolgozóival azonos adózási és jóléti feltételeket biztosít a vendégmunkásoknak, illetve a 1408/71 számú rendelet, amely a szociális védőháló biztonságát hivatott biztosítani az EU-n belül mozgó foglalkoztatottaknak és azok családjainak), csak a kilencvenes években, az Európai Bizottság

---

¹ Foglalkoztatás és szociálpolitika. Szociális biztonság és társadalmi integráció. Kiadja: Az Európai Bizottság Foglalkoztatási és Szociálpolitikai Főigazgatósága. Unit E. 2. A kézirat lezárva: 2002 júniusában.

1989 augusztusában² kiadott „Párbeszéd a családpolitikáról” című állásfoglalása után születtek konkrét intézkedések a családokkal kapcsolatban, az abban foglalt ajánlások és irányelvek alapján.

Ez a dokumentum emeli ki először a „család” fontosságát azért, hogy rávilágítja a figyelmet az azt körülvevő gazdasági és szociális környezetre is. Következtetéseiben javasolja, hogy a társadalompolitikában a család, mint olyan kapjon fajsúlyosabb szerepet, ezen belül is szenteljenek különös figyelmet a gyermekvédelemnek, a terhek igazságos megosztásával tegyék kiegyensúlyozottabbá a munkát és a családi életet (hangsúlyozva a gyermekgondozási lehetőségek fejlesztésének kiemelkedő fontosságát), illetve kiemelt ráirányítja a figyelmet bizonyos családtípusokra (különösen a csonka családokra, a nagycsaládokra és az alacsony jövedelmű családokra). A családpolitikáért felelős Miniszterek Tanácsának 1989. szeptember 29-i állásfoglalása politikai terminusokkal is megismételte a „Párbeszéd”-ben foglaltak lényegét.³

1989-ben, kölcsönös eszme- és információcserét követően, létrehozták az „Európai Nemzetek Családpolitikáját Vizsgáló Bizottság”-ot (*European Observatory on National Family Policies*), melynek feladatául a családpolitika irányának és fejlődésének nyomon követését határozták meg a tagállamokon belül.⁴ A szervezet, melynek működését számos független szakértő koordinálta, 1999-ben az „Európai Családügyi Vizsgálóbizottság” (*European Observatory on Family Matters*) nevet vette fel, a névváltozással is jelezve a megnövekedett beavatkozási területet.

Itt érdemes megjegyezni azt is, hogy 1990-ben, az Európai Bizottság tisztségviselőiből létrehoztak egy munkacsoportot, melynek feladatául a tagállamok különböző családpolitikáinak lehetséges kölcsönhatásainak vizsgálatát jelölték meg.

Azok az első irányelvek azonban, amelyek európai léptékben foglalkoztak a családokkal, illetve azokra közvetlen hatást gyakoroltak, csak egy lassabb vajúdással megszületett politikából erednek. Ez a nők és a férfiak esélyegyenlőségét hivatott biztosítani, különös hangsúlyt fektetve a munka és családi élet összehangolására.

Ennek az első, bár meglehetősen szerény vívmánya a Tanács 1996-os, a szülők gyermekgondozási szabadságát elfogadó direktívája volt.⁵ Ebben az iránymutatóban nemcsak elismerték, hogy az Európai Közösségnek intézkedéseket kell foganatosítania a munka és a családi élet támasztotta követelmények összehangolásához, de egyben rámutattak a megfelelési nehézségekre is.

1999-ben, a Közösség „Összehangolt stratégia a szociális védőháló modernizálására” (*A concerted strategy for modernising social protection*)⁶ elnevezésű foglalkoztatási programjának jegyében az Európai Bizottság leszögezte az alábbiakat: „A családvédelmi intézkedéseknek segíteniük kell abban, hogy a családok összehangolhassák a munkát és a családi életet. A családokat, illetve a családi élet és a munka összehangolását segítő támogatásoknak a biztosítása nem csupán a nők és a férfiak esélyegyenlőségét hivatott szolgálni, hanem az gazdasági szükségszerűség is, a demográfiai változások fényében.”

2 A COM (89) 1989. augusztus 8-i állásfoglalásának végső változata.

3 Az OJEC C 1989. október 31-i, 89/C 277/02 számú állásfoglalása, 2–3. oldal.

4 A több mint tíz éve működő Vizsgálóbizottság több olyan kulcsfontosságú tudományos munkát publikált, melynek eredményei jelentős támpontot adtak ezen bevezető megírásához.

5 ACE 1996. június 3-i 96/34/CE direktívája, az 1996. június 19-i OJEC L 145, 4–9. oldal.

6 Az 1999. július 14-i COM (99) 347 végső változatának 10. oldala.

Nemrégiben a Foglalkoztatási és Szociálpolitikai Miniszterek Tanácsának a nők és férfiak munkában és családi életben kiegyensúlyozott arányú részvételével kapcsolatos határozati javaslatára alapján a kérdés ismét napirendre került.⁷

Ezek a társadalom- és családpolitikával kapcsolatos megfontolások ugyanakkor nem akadályozták meg a Bizottságot abban, hogy az Igazságügyi és Belügyi Tanács vezérletével is nagyra törő célokat fogalmazzon meg, illetve intézkedéseket hozzon a családjog területén.

Ezek közé tartozik például a Bizottság a szülői felelősségről szóló, 2001 márciusi munkadokumentuma is,⁸ amelyben kölcsönösen elismerik az erre vonatkozó döntéseket. Ez a dokumentum, amely elsősorban a gyermekekre irányítja a figyelmet, szorgalmazza a családjogi törvény egész Európára kiterjedő alkalmazását, illetve több megelőző intézkedés bevezetését, amelyekkel a kortárs társadalomban kialakult újfajta családi helyzeteket kezelni lehet.

Összegezve, annak ellenére, hogy az Európai Uniónak nincs egységes családpolitikája, annak nagy jelentőséget tulajdonít. Ezt tanúsítják az EU, számos területen hozott jogalkotói tevékenységei, így azok az intézkedések is, melyeket a vendégmunkára és szabad mozgásra, esélyegyenlőségre, munkajogra és munkakörülményekre, illetve szociális védelemre vonatkoznak.

Demográfiai vetület

A demográfiai adatok kétségkívül befolyásolják a családpolitika modernizációját. Nyilvánvaló hatásuk megmutatkozik a családtámogató szolgáltatások iránti igényekben, illetve abban, hogy az adott ország pénzügyi lehetőségei mennyire teszik lehetővé ezeknek a kívánalmaknak a kielégítését. A legfrissebb európai statisztikákból⁹ kiviláglik néhány tendenciózus demográfiai változás.

Népességnövekedés

A termékenységi ráta évek óta tartó csökkenése 1995-ben érte el a mélypontját (1,42), azóta úgy tűnik, hogy az EU országokban 1,45 körül stabilizálódott. A legalacsonyabb termékenységi mutatókat jelenleg a mediterrán országok mutatják, Spanyolországban (1,19), Olaszországban és Görögországban, míg a legmagasabb értékeket Írország (1,89), majd mögötte Franciaország és Finnország mutatja. Az Európai Gazdaság területén csak Izlandon (1,99) és Norvégiában (1,84) tapasztalható ilyen vagy ennél magasabb ráta. Azonban egyik országban sem érik el a mutatók a generációs reprodukcióhoz szükséges értékeket.

Házasságkötés

Az 1960-as évek óta folyamatosan esnek a házassági mutatók. Európában a 60-as években még 8 házasság jutott 1000 lakosra, amely 1999-ben már 5,1-re csökkent (hasonló adatokat mutat az EEA [*European Economic Area*], az Európai Gazdaság területe is). Az eltelt negyven esztendő folyamatainak köszönhetően mostanra annyira leromlott a válási arány, hogy a korábbi 15 helyett mára majdnem minden harmadik házasságra jut egy válás. Míg a hatvanas években 2,5 millió házasságot kötöttek és 170 000-et bontottak fel, 1999-ben 1,9 millió

7 A 2000. július 31-i 2000/C 218/02, OJEC C 218, 5. oldal.

8 A COM (2001) március 27-i végleges változata.

9 Európai Szociális Statisztikák – Demográfia, Eurostat, 2000-es kiadás.

házasságkötésre 700 000 válasz jutott. Ezzel párhuzamosan egy másik tendencia is kibontakozóban van: az újrَاهázasodók száma kitartóan emelkedik.

Az első házasságot kötők átlagéletkora is folyamatosan emelkedett az elmúlt harminc évben. Az első házasságkötés rövidtávú mutatójának esése is az egész Európai Unióra jellemző tendenciát mutat: a fiatal párok inkább az együttélést, mint a házasságkötést választják. A vadházasság leginkább az északi országokra, illetve Franciaországra és az Egyesült Királyságra jellemző, míg ez az együttélési forma jóval kevésbé gyakori a mediterrán országokban és Írországban.

A népesség elöregedése

1960 és 1999 között a hatvan éven felüliek aránya az európai népességen belül meredeken, 16-ról 21 százalékra, megemelkedett. A listát Olaszország, Görögország és Németország vezeti. Ezzel egyidejűleg a gondoskodásra szoruló idősök aránya is megugrott (a 60 év feletti korcsoportba tartozók aránya a 20–59 éves korcsoport részesedési arányához képest), hiszen míg ez a hatvanas években csak 29,4 százalék volt, 1999-re ez 38,6 százalékra emelkedett, amely biztos, hogy problémákat okoz a gondozás és az ellátás megszervezésében.

Két országban (Írországban és Izlandon) a fiatalok és az idősök globális függőségi mutatója nagyon magas, amely a fiatal népesség nagyobb (60 százalékos) részesedési arányából ered. Németországban, Görögországban és Olaszországban, ahol a mutató átlag körüli értéket mutat, az idősök aránya az aktív népességen belül magasabb, mint a fiataloké.

Változások a család összetételében

Már most megmutatkoznak a jelei annak a változásnak, amelyből majd sokkal változatosabb formájú és összetettebb családformációk bontakozhatnak ki. A vadházasság egyre inkább elterjed (Skandináviában minden negyedik pár így él együtt), több a válás, az újrَاهázasodás, a mostohagyerek és -szülő. Azonban érdemes megfigyelni azt is, hogy ebben nagy a különbség az Európai Unión belül: a sokkal hagyománytisztelőbb dél (ebben az értelemben ide tartozik Írország is) és észak között jelentős az eltérés.

Család- és háztartástípusok:

Mind a gyerekes, mind a gyermektelen családtípusok átalakultak, mára egyre többféle háztartástípus figyelhető meg. Igaz, hogy több a család, de azok egyre kevesebb főből állnak: a legkisebb 2,1 fővel Finnországban, a legnagyobb 3,1 taggal Spanyolországban. Az egész EU területére vetítve az átlagos családméret 2,5 főt számlál. Nő az egyszülő és az egyszemélyes háztartások száma, ugyanakkor hanyatlak az összetett, többgenerációs családforma, amelyben a családmag mellett több generáció is együtt él.

Az Európai Unió 2000. évi, a társadalmi helyzetről szóló beszámolójában¹⁰ felhívja a figyelmet arra, hogy a családokban és a háztartásokban bekövetkezett változások meggyengítik a családi összetartás kötelekeit, így ennek következtében növekvő terhek nehezednek a szociális intézményekre (szociális támogatás, gyermekgondozás), különösen az ún. „rizikós” háztartásokból (hátrányos- vagy többszörösen hátrányos helyzetű családok részéről).

10 Európai Bizottság és Eurostat, 2000.

A család és a háztartás fogalmának különböző meghatározásai

Az EU 15 tagállamában, illetve Izlandon, Liechtensteinben és Norvégiában végzett vizsgálatok beszámolóí alapján¹¹ két alapvető kategória különíthető el:

- Az országok egy része szigorúan elkülöníti a „család” fogalmát a „háztartás”-étól.
- Más országokban a két kifejezést egymás szinonimájaként, megkülönböztetés nélkül használják.

A fogalmakat szigorúan elhatároló országokban – ahol a „család”-nak társadalmi, sőt jogi értékeket tulajdonítanak, a „háztartás”-nak pedig csak szigorúan gazdasági értelemben vett értéket –, illetve azokban, amelyek csak a család fogalmát ismerik, a megkülönböztetés alapjául kulturális örökségük szolgál. Ezek közé az országok közé tartozik Dél-Európa nagy része és az Egyesült Királyság.

A többi országban a két fogalom vagy nincs elhatárolva egymástól, vagy csak a „háztartás” kifejezést használatos. Franciaország az egyetlen, ahol egy harmadik fogalmat, az „otthon”-ét (*foyer*) alkalmazzák az „összes létező helyzet összefoglalására”.

A családot, már ahol a fogalmat használják, az egyes országok különbözőképpen definiálják¹² Némelyik országban, így Olaszországban is, a házasság fogalmával kapcsolják össze a családot, amelynek szinte kivétel nélkül van valamilyen – vérségi vagy szülői, illetve örökbe fogadói-rokonsági kötelék jellege, de gyakrabban inkább mindkettő egyszerre. A definíciók sorát a legextrémebb példa, Norvégiáé zárja, ahol még az egyedül élő hajadon vagy agglagény is teljes családnak számít.

Jelentős eltérés mutatkozik abban is, hogy milyen szerepet tulajdonítanak a családnak, illetve hogyan támogatják a családokat azok között az országok közt, ahol a „családnak” pontosan meghatározott fogalma van, illetve ahol ilyen fogalom nincsen. Azokban az országokban, ahol nincs definiált fogalma a családnak, a terminus nem takarja a választhatóság kívánalmait. Igaz, hogy Hollandiában a „gyermek” szó képezi meglehetősen egyértelműséggel az elsődleges elbírálás tárgyát, azonban árulkodó módon Dániában, Németországban, Írországban, Liechtensteinben, Norvégiában és az Egyesült Királyságban gyakran a „gyermek” és nem a „család” kifejezést használják az adott nyelven, amikor meghatározzák a juttatásokat.¹³

A mediterrán országok kivételével, az *újfajta családformációkat* (elvált párok, élettársi viszonyban élők, homoszexuális párok, újrահázasodott párok, egyszülős családok, mostohaszülős-mostohagyerekes családok) úgy tűnik, többnyire jogosultnak ítélik sok juttatásra, illetve ugyanolyan jogokat és kötelezettségeket kapnak, mint a hagyományos értelemben vett családok – a homoszexuális párokat kivéve. Utóbbiakat hivatalosan csak Franciaországban, Hollandiában, Norvégiában, Finnországban és Svédországban ismerik el, és csak kevés országban fogadhatnak gyermekeket örökbe, annak ellenére, hogy több országban már régóta heves vita folyik erről. Végezetül, mindenütt jellemző, hogy az egyszülős családoknak kiemelt figyelmet szentelnek.

Még azokban az országokban sincsenek azonban többségben ezek az újfajta családformációk, ahol viszonylag nagy számban képviseltetik magukat. Ismét hangsúlyozni kell azt a különbséget, amely Észak- és Dél-Európa között van. Az északiak sokkal „nyitottabbak” arra,

11 Ezek a beszámolók ennek a tanulmánynak a második részében szerepelnek.

12 Minden esetben a család fogalmának meghatározását a szociális juttatásokra való jogosultság kritériumának függvényében határozták meg, illetve az ahhoz kapcsolódó törvények alapozták meg.

13 Lásd: Missoc táblázatok

hogy ezeket az újfajta családformációkat a törvénybe foglalják, annak ellenére, hogy néhány déli országban, így például Spanyolországban is, rendszeresen a parlament elé kerülnek erre vonatkozó törvényjavaslatok.

Az összes vizsgált országban a *családdal kapcsolatos viták* megkezdődtek, vagy rendszeresen napirenden vannak, ami bizonyítja az adott téma fontosságát.

Családi juttatások és anyasági juttatások: Hol húzódik a kettő közti határ?

A skandináv országok kivételével, az országok nagy része világosan elkülöníti a családi – és anyasági juttatásokat, amelyek különböző rizikókkal járnak. A családi juttatások azt a célt szolgálják, hogy a gyerekeseket segítsék a gyermekek nevelésében, míg az anyasági juttatásokat arra szánják, hogy a gyermek születésével együtt járó jövedelem-kiesést kompenzálják.

Ennek ellenpéldáját hozzák a skandináv országok (Dánia, Izland, Norvégia, Finnország és Svédország), ahol a családi és az anyasági juttatások (ez utóbbit bizonyos esetekben az anyasági juttatásokkal együtt kezelik) közötti mezsgyét nem határozzák meg világosan, attól az általános elvtől vezérelve, hogy a szülőknek segítséget kell nyújtani abban, hogy ne kelljen dolgozniuk és gyerekeiket/gyermeküket gondozhassák azok világrajövetele után.

Azonban Svédországban, egy európai jogi állásfoglalás esete után,¹⁴ a családi és az anyasági juttatások közötti különbséget világosan meg kellett határozni.

A támogatás forrása is különböző. Mivel a két, különböző típusú juttatást többnyire nem ugyanaz az intézmény folyósítja, értelemszerűen ezek maguk is különböző szervektől származnak.

Arra azonban Luxemburg helyesen mutat rá, hogy bizonyos juttatások a két vitatott juttatások határmezsgyéjén is húzódnak. Ilyen eset például az anyasági segély és a gyermekági segély, amelynek „célja, hogy a terhességgel együtt járó nehézségeken segítsen, ugyanakkor biztosítson egy alanyi jogon járó juttatást is.”

Végezetül pedig azt kell megjegyezni, hogy az átmeneti vagy személyre szabott megkülönböztetések az anyasági juttatások esetében a legmeghatározottabbak.

Juttatások

Mindegyik ország egész skáláját biztosítja valamilyenfajta készpénzes juttatásnak, adókedvezménynek vagy természetbeni juttatásnak. Ezek az intézkedések azt bizonyítják, hogy a tagállamok mindegyikében megvan az a közös akarat, hogy enyhítsenek az egy vagy több gyerek felnevelésével együtt járó, a családokra nehezedő terheken.

Az alábbi rövid összegzésben az összes tagállamra közösen jellemző, alapvető juttatásokat vesszük számba. A juttatások mértékét nem vetjük össze,¹⁵ így semmilyen jelzés nem olvasható ki ebből arra vonatkozólag, mennyiben közelítenek egymáshoz ezek a juttatások.

Családi vagy gyermekek után járó juttatások

Mivel a családpolitika eszköze par excellence, a családi és gyermekek után járó juttatások messze a legalapvetőbb pénzjuttatásoknak számítanak. Ezeket a juttatásokat a gyermek lakhe-

¹⁴ A Kuusijärvi eset (CJEC, C-275/96).

¹⁵ Lásd: MISSOC táblázatok.

lyétől, illetve életkorától függően állapítják meg (legyen bár örökbefogadott vagy más), s 16, 17, 18 vagy 19 éves koráig folyósítják (de akár 27 éves koráig is, ha tanul, szakképzésen vesz részt vagy fogyatékos).

A juttatásban részesülő személy, azaz az a személy, aki a gyermeket gondozza, vagy aki a gyermek gyámja,¹⁶ akinek nem kell szükségszerűen a gyermek természetes szülőjének lennie, többnyire – a gyermekhez hasonlóan – ugyanolyan tartózkodási követelményeknek kell megfelelnie, a szükséges jövedelem-feltételek mellett (bár ez például nem igaz Ausztriában), sőt néha még bizonyos biztosítás feltételeinek is. Kiegészítő juttatásokra vagy speciális segélyekre is jogosultak lehetnek néhány esetben:

- Ha a szülő vagy a gyám egyedül neveli a gyermeket (ez például „extra” segélyezést jelent Dániában, illetve egyedülálló szülői támogatást Franciaországban, Liechtensteinben, Izlandon és Svédországban).
- Ha a gyermek fogyatékos (Dánia, Görögország, Spanyolország, Franciaország, Izland, Hollandia, Ausztria és Portugália).
- Nagycsaládosok esetében (Görögország, Spanyolország, Franciaország, Olaszország, Liechtenstein és Ausztria).
- Ikrek születése esetén (Spanyolország, Franciaország, Írország és Liechtenstein, de Norvégia, Finnország és Svédország is meghosszabbított idejű juttatást biztosít).
- Az alacsony jövedelmű vagy legalább háromgyerekes családok segítése (erre példa Franciaországban és Írországban a kiegészítő családi támogatás).

A támogatás vagy teljes mértékben a kormánytól származik (mint például Luxembourgban és Hollandiában), vagy egyes rendszereken alapul (adók, munkavállalói és munkaadói kedvezmények). A pénz is ezután különböző intézményrendszerektől ered.

A juttatásokat többnyire havonta folyósítják, de ez alól is akad kivétel, Görögországban és Norvégiában egy összegben, évente fizetik ki.

Anyasági juttatások

Általánosságban véve, az anyasági juttatások közé tartoznak a természetben nyújtott segítség formái (ez majdnem mindig egészségügyi szolgáltatást jelent, bár néha szülői vagy anyasági szabadságot is jelenthet, mint például Svédországban és az Egyesült Királyságban), illetve a pénzbeli segélyek, amelyekkel a munkakieséssel járó jövedelem-kiesést kívánják kompenzálni a törvény által meghatározott gyermekgondozási szabadság ideje alatt.

Rendkívül nehéz az anyasági juttatásokból bármilyen következtetést is levonni, leginkább a terminológia miatt. Azonban a legfontosabb intézkedések sorakozzanak itt az alábbiakban:

Az anyasági/apasági segélyek vagy anyasági juttatások többnyire a várandós asszony munkakiesésével járó jövedelem-kiesést hivatottak pótolni.

A törvény által biztosított gyermekgondozási szabadság ideje alatt havi vagy napi összegben megállapított juttatást folyósítanak, feltéve, ha a jogosult aktív résztvevője a munkaerőpiacnak. A segély összegét többnyire a nettófizetés, vagy annak egy része arányában határozzák meg (a magánvállalkozók esetében a bevétel arányában), a kedvezmények, tagság vagy bizto-

¹⁶ Ez a személy az esetek többségében az anya.

sítás kívánalmi szerint. Némely országban ez az összeg a betegszabadság összegével azonos (például Liechtensteinben, Hollandiában, Norvégiában, Finnországban és Svédországban) vagy a rokkantsági segéllyel egyenlő (Írország).

Olaszországban „anyasági utalványt” (*maternity voucher*) adnak a nem dolgozó anyáknak.

Egy másik juttatás egy meghatározott összegű térítés, a gyermekszületési (vagy örökbefogadási) segély, amelyet gyermekágyi segéllynek is neveznek, amelyet egy összegben vagy több részletben (például Luxemburgban) fizetnek ki az anyának, hogy ebből fedezze egészségügyi kiadásait.

(Szülői) gyermekgondozási segélyek

Számos országban (Németország, Franciaország, Luxemburg és Ausztria) gyermekgondozási díjat vagy fizetnek azoknak a szülőknek, akik úgy döntenek, hogy részmunkaidőben dolgoznak vagy teljesen, megszakítják a munkájukat, hogy gyermeküket nevelhessék. Ez az összeg a jövedelemtől, a szakmában eltöltött időtől vagy a biztosítástól függ, amelyet a gyermek két-éves koráig folyósítanak (Franciaországban hároméves korig).

Finnországban és Svédországban is fizetnek „szülői díjat” különböző időszakokra, miután a szülési szabadság letelt (ez Finnországban 157, Svédországban 450 nap). Úgy tűnik azonban, hogy míg ez utóbbi az anyai juttatásokkal kapcsolódik szorosan össze, a szülői gyermekgondozási segély inkább a családi juttatásokkal.

Megelőzésre irányuló intézkedések a munkajogban

Leggyakrabban a gyermekgondozás biztosításával próbálják megoldani a munka és a családi élet összehangolását. A 60-as évekig a leggyakoribb családmodellben a feleség otthon maradt, míg eltartotta a családot. Manapság azonban a legtöbb nő a család mellett munkát is vállal. Az 1996-os, a *szülői szabadságról* szóló európai direktívával összhangban,¹⁷ a vizsgálat alá vett összes ország bevezette a megfelelő törvénykezési intézkedéseket. Érdekes módon ez a kérdés nagyobb jelentőséget és támogatást kapott az északi országokban, ahol a támogató intézkedések bevezetését olyan rendelkezésekkel együtt társították, amelyek a gyermekgondozási intézményekre vonatkoztak, különösen az iskoláskor előtti gyerekek ellátására. Finnország számos formáját kínálja az államilag támogatott iskola előtti gyermekintézményeknek.

A szülői szabadság időtartama három hónaptól (ez a leggyakoribb a tagállamokban) két évig terjed. Igénybe veheti ezt akár az anya, akár az apa, külön-külön is vagy egymással megosztva, de akár egyszerre is, egyidejűleg, olyan formában, ahogy nekik megfelelő: egyhuzamban, kisebb időszakokra bontva vagy részmunkaidő mellett, részletekben. Mindegyik országban *garantálják a szülők számára, hogy visszakapják a munkájukat* a szülői szabadság után vagy kinevezik őket egy hasonló munkakörbe.

Luxemburg az egyetlen ország, ahol a szülői szabadság feljogosít az egyösszegű térítés felvételére. Sok országban az alkalmazottak szintén jogosultak egy „rendkívüli szabadságra”, amikor valamilyen váratlanul felmerült családi probléma (betegség vagy baleset) sürgősen haza szólítja őket, ha jelenlétük nélkülözhetetlenül fontos a gyermek megtartásában. Ez a szabadság, amelyet ritkán fizetnek ki, többnyire bizonyos időre korlátozódik (kivéve a három év

17 A Tanács 1996. június 3-i, 96/34/CE számú direktívája a szülői szabadságról szóló keret-megállapodás, amelyet az UNICE, CEEP és az ETUC összehozott.

alatti olasz gyerekek szüleit), de ennek időtartama nem számít bele a nyugdíj alapjául szolgáló időszakba.

A munkajog még ennél is több szabadságot biztosít bizonyos családi eseményeknek (házasság, születés, halál) például Franciaországban és Luxembourgban.

Végezetül, az országok közül egyre több gondolja úgy, hogy a részmunkaidős foglalkoztatás és a csökkentett munkaidő segíthet a szülőknek abban, hogy összehangolják a munkát és a családi életet: a *rugalmas munkaidőre* vonatkozó intézkedéseket nemrégiben fogadták el több országban is, így Németországban, Franciaországban és Hollandiában, Norvégiában, Ausztriában és Portugáliában.

Szociális biztonság

Az előző részben felvázolt közvetlen és közvetett juttatások mellett, a szociális védőháló más, különböző szálait is számításba kell venni, ha a családról beszélünk, így az időskor, a betegség, a baleset, a munkaképtelenség és a munkanélküliek segítését is.

Öregségi nyugdíj

Azokban az országokban, ahol a nyugdíj összegének meghatározásánál a munkában eltöltött évek számát veszik figyelembe, az otthon, gyerekneveléssel eltöltött időszakot is beleszámítják, bár az országonként változik, hány évet fogadnak el nyugdíjra jogosultságként.

Ezen túl, állás nélküli szülők például Franciaországban akkor is jogosultságot szerezhetnek öregségi nyugdíjra, ha jövedelmük nem halad meg egy bizonyos összeghatárt. Néhány esetben a nyugdíj összege a gyermekek számától is függ, így például Liechtensteinben is, ahol még az is jogosult az öregségi nyugdíjra, akinek nincs meg az ennek elnyeréséhez szükséges foglalkoztatási ideje.

Betegség

Kétfajta családi juttatást kell világosan elkülöníteni a betegséget illetően. Némelyik országban olyan családi betegbiztosítási rendszert dolgoztak ki, amelyben az egészségbiztosítási járulék összege a biztosítottal együtt biztosított családtagok számától függetlenül azonos összegű marad (erre példa Németország, Franciaország és Luxemburg).

Családi okokból speciális különjuttatásokat is biztosítanak. Luxemburgban például az a munkából kiesett idő is fizetett szabadságnak számít, amelyet az egyik szülő a súlyosan beteg gyermekével tölt; ennek összege pontosan megegyezik a betegszabadság összegével. Dániában példának okáért, a gyermekszületéssel járó egészségügyi szolgáltatások ingyenesek.

Munkaképtelenség, rokkantság

Számos országban, ha egy olyan biztosított személy válik munkaképtelenné vagy rokkanná, akinek másokat is el kellene tartania, akkor emelt összegű juttatásra jogosult (példa erre Belgium, Norvégia és Ausztria).

Munkanélküliség

Ami a munkanélküliséget illeti, kétféle típusú juttatással támogatják a családokat: a gyermekneveléssel töltött időszakot beszámítják a munkanélküli segélyre való jogosultság megszerzéséhez szükséges időszakba (erre példa Hollandia) vagy, a másik esetben, a munkanélküli se-

gély összegét megemelik, ha az erre jogosult személy mások eltartásáért is felelősséggel tartozik (például Liechtensteinben, Luxemburgban és Norvégiában).

Adózás

Az előzőekben taglalt családi juttatások mellett még az adóterhek csökkentésével is támogatják a családokat. Ehhez tartozik az is, hogy a különböző családi juttatások után nem kell adót fizetni.

Sőt, néhány országban még a jövedelem után járó adózási kötelezettségeket is csökkenthetik a családok.

- Lehetőség van például arra, hogy a fizetendő adót egy meghatározott összeggel csökkenték, például Görögországban, ahol az adóteher csökkentésének mértékét a családban nevelt gyermekek száma határozza meg.
- Egy másik módja az adócsökkentésnek az, amikor az adóköteles jövedelmet csökkentik (például Németországban, Spanyolországban, Franciaországban, Norvégiában, Liechtensteinben, Ausztriában és az Egyesült Királyságban), amelynek különböző változatai vannak:
  - Franciaországban például az adóköteles családi jövedelmet elosztják a családtagok számával (természetes jogi személy, házastársak, de ugyanígy azok a személyek is, akik az adóügyi előírások szerint eltartásra jogosultak).
  - Más országokban (például Németországban, Liechtensteinben, Ausztriában és az Egyesült Királyságban) az adózásra jogosult jövedelmet egy bizonyos összeggel csökkentik, így enyhítve a családok adóterhein.

(Vég Adrienn fordítása)

KUTATÁS KÖZBEN

Az iskola szerepe a gyermekek szociális biztonságának erősítésében

„Köszönöm, a gyerekek megvannak...”

A pedagógus szakma a nyolcvanas években – elsősorban az oktatásszociológia akkori eredményeinek hatására – szembe kellett, hogy nézzen az iskolai személyiségformálás megváltozott szükségleteivel. Az iskolai szolgáltatások megújításán fáradozók azonban ebben az időben elsősorban a családi nevelés hiányosságait pótolandó reszocializációs, korrekciós funkciót hangsúlyozták. Miközben a különböző tanterv-elméleti bizottságok újabb és újabb tananyagok kijelölésén fáradoztak, a családok életviteli és nevelésben betöltött funkciói olyan változásokon mentek keresztül, amelyre vonatkozóan a neveléssel hivatásszerűen foglalkozók nem rendelkeztek értelmezési keretekkel, megfelelő szakmai tudással. Eszköztelenül és kiszolgáltatottan szemlélték, hogy jelentős társadalmi csoportok gyerekei, azaz a tanulók egy számottevő része nem képes felvenni az iskola ritmusát, ők szinte csak fizikailag vannak az iskolában. Ami ott történik, az nem érinti meg őket, az események mintegy „a fejük fölött” zajlanak.

A társadalmi tagoltság és a szegregáció iskolán belüli megjelenése és kezelésének problémája – megoldandó feladatként – csak a kilencvenes években fogalmazódott meg. Az ehhez vezető út legfontosabb lenyomatait a magyar nevelésszociológia őrzi. A gyermekek társadalmi körülményei iránti érdeklődés hol búvópatak-szerűen, hol a hazai szociológiai irodalom széles medrére, erős sodrású folyamaként tűnt fel. A favorizáltság és üldözöttség periódusa váltották egymást.

A szakmai szempontok és az aktuális politikai lehetőségek egymást segítő vagy egymás ellenbe forduló együttállásai fénytörésében két fővonulat alakult ki; mint Kozma (1985)¹ a hátrányos helyzet kutatásának történetét feldolgozó tanulmányában definiálja, az ún. mikro-szkopikus és makroszkopikus megközelítések.

Az elemző visszatekintés rámutat, hogy valódi vizsgálatok a negyvenes-ötvenes években természetesen még nem folytak, a társadalmi igazságosság mindenek felettiségének hirdetésével nem fért össze a létező egyenlőtlenségek tényleges elemzése, okának és kezelésének lehetséges módjai iránti elkötelezett érdeklődés.²

A hatvanas években a homogén társadalom ideája lebegett a politikai hatalom birtokosainak szeme előtt s a létező rendszer alapjai megkérdőjelezésének számított a társadalmi tagoltság s még inkább a szegregáció, a kirekesztettség problémájának vizsgálata. Ilyen jellegű ügyek

---

1 Kozma Tamás.: Előadás az ISA neveléstudományi szekciója regionális konferenciáján. *Kézirat, OKI 1043/1985.*

2 Ha valaki – mint Ravasz J. (1949) – mégis arra merészkedett, hogy az iskolai kudarcok hátterét tárja fel; megbélyegzést és kiközösítést vett magára. „Mivel etnológiai, mikroszkopikus módszerrel az iskolai kudarc elterjedtségét mutatta be, zavart okozott az oktatáspolitikai alakulásában. A kutatásnak jobb lett volna azt bemutatni, hogy milyen sikerekkel járt az iskolareform; ez a kutatás azonban inkább hibákra mutatott rá. Az Országos Neveléstudományi Intézetet is feloszlatták 1949–50-ben, főleg ezért...” Kozma (1985)

legfeljebb, mint az átkos múlt maradványai jelenhettek meg a közvélemény előtt – elsősorban a „szocialista mezőgazdasági nagyüzem” politikai propagandafüzetek ideálképeinek megfelelő kialakulását akadályozó tanyarendszer bírálatához kötötte. A „tudás társadalmi elosztását”, az iskolában tapasztalható egyenlőtlenségeket feltáró – nagy mintás, statisztikai elemzésen alapuló – vizsgálatával Ferge a töretlen iskolai sikerek politikailag is támogatott nimbuszát törte össze.³

Ferge nyomán többféle módszer igénybevételével, egymástól lényegesen eltérő terepeken folytattak szociológiai vizsgálatokat az iskolai előmenetel társadalmi meghatározottságával összefüggésbe.⁴ Ezek közül Gázsó⁵ munkáit említi első helyen az idézett tanulmány, aki tovább árnyalta és az iskolarendszer fejlesztésére vonatkozó javaslatával valamint a társadalmi mobilitás értelmezésével vitte tovább a hazai iskolaszociológia ügyét. „Noha ugyan nem ajánlott igazi pedagógiai programot a hátrányos helyzet megszüntetésére.” (Kozma, 1985)⁶

A vizsgált jelenségek azonosításra használt fogalmak, mint a szegénység, depriváció, (többszörösen, ill. halmozottan) hátrányos helyzet – a hétköznapi, a politikai, és a tudományos szóhasználatban egyaránt – keverednek egymással.

A *szegénység* egy korábbi társadalomtörténeti korszakhoz fűződő fogalom, s tartalma is elsősorban abban a kontextusban érvényes (annak ellenére így van, hogy a jelenség még ma is létezik).

A *depriváció* a társadalomtudományi elemzésekben használatos szakkifejezés, s azt a iparosodott társadalmakban létező jelenség-együttest jelöli, amelynek lényege, hogy az érintett (deprivált) társadalmi csoportok a társadalom többségéhez képest rosszabb megélhetési, iskolázási, mobilitási, érdekérvényesítési lehetőségekkel rendelkeznek. A szegénység fogalmától eltérően tehát nem az alapvető javak hiánya, ill. az elsődleges szükségletek kielégítésének kor-

3 Ferge Zsuzsa: (1969) – többek között – az iskolai osztályzatok és a fiatalok társadalmi származása közötti szabványosított összefüggéseket mutatta ki. Mint a hazai nevelésszociológia fejlődését bemutató tanulmányában Kozma (Kozma, 1985) jelzi: „adatainak súlyát csak növelte az a tény, hogy azok a Központi Statisztikai Hivatal gyűjtéséből származtak. Ilyenformán egyrészt »hivatalosak« voltak, nem lehetett rájuk fogni, hogy szakmailag érvénytelenek vagy illegálisak. Másrészt pedig országosak voltak; tehát nem lehetett megcáfolni őket egy-egy iskola vagy egy-egy pedagógus esetleg ellenkező eredményeivel.”

4 A modern hazai nevelésszociológia lábra kapása – Pataki szerint – az Országos Pedagógiai Intézet keretében a hatvanas években létrejött nevelésszociológiai munkaközösséghez köthető. (lásd: Tanulmányok a neveléstudomány köréből. 1963.) Ő Gázsó Ferenc, Várhegyi György, Sántha Pál, Katona Katalin, Varga Éva, Tóth László nevét említi. [ami] „... kiváló művelőkkel gyarapodott (Ferge Zsuzsa, Kozma Tamás, Csákö Mihály, Bajomi Iván, Liskó Ilona és sokan mások).” V.ö.: Pataki Ferenc: Valóságorientáció a nevelésben. (Educatio 10. Évf. 4. sz. 672–673 o.)

5 Gázsó Ferenc erre így tekint vissza: „Ha az összegzés szándékával áttekintjük az elmúlt közel négy évtized kutatási tapasztalatait, egyértelműen azt konstatálhatjuk, hogy oktatási rendszerünk mindvégig eszköztelennek bizonyult a szocio-kulturális eredetű iskoláztatási esélykülönbségekkel szemben. A társadalmi eredetű indulási hátrányokat nem sikerült pedagógiai hatásokkal enyhíteni. A kutatási tapasztalatok e tekintetben egyértelműek. Úgy tűnik fel, hogy a *közoktatás-politikában* az elmúlt évtizedekben *nem is történt* komolyan vehető kísérlet arra, hogy az *oktatási rendszert* képesség és alkalmassá tegyék a *szocio-kulturális gyökérei egyenlőtlenségek* valamint *kezelésére, korlátozására.*” = Gázsó Ferenc: Mit tehet az iskola? (Educatio 10. Évf. 4. sz. 646 o) [Kiemelés tőlem. E. Z.]

6 Ahogy erre Ferge Zsuzsa az Educatio Ezredforduló számában (Educatio 10. Évf. 4. sz.) visszaemlékszik: „Mi roppant nagy hangsúlyt fektettünk arra, hogy hogyan függnek össze a származás és a párhuzamos osztályokba rendeződés. ... arra jutottunk, hogy a formális egyenlőségre épülő egységes kötelező általános iskola mögött őríási differenciálódás zajlik iskolák között és iskolán belül is. ... Akkoriban ezek mind politika-kritikaként jelentek meg, hiszen akkor a politika az egyenlőségelvet hirdette. Ma a politikát nem érdemes ezzel kritizálni, mert a politika célja az, hogy igen, szelektálódjanak a gyerekek, legyenek külön iskolákban. ... Azt senki sem mondja ki, hogy a köz- vagy magánpénzből fenntartott kiváló iskolák léte egyben azt is jelenti, hogy a rosszabb helyzetű gyerekeknek még rosszabb lesz.” (699. o.)

látozottsága áll előtérben. E fogalmak keveredésének az egyik oka éppen az, hogy a magyar társadalom egészét még a 80-as években is e két társadalomtörténeti korszak közötti átmenetiség állapota jellemezte.

A (többoldalúan) *hátrányos helyzet* kifejezés Magyarországon a szegénység kifejezés kiváltására szolgáló eufemizmusként került használatba nagyjából a 80-as évek elejétől. Olyan gyűjtőfogalom, amely eltérő jellegű tényezőket kapcsol össze. (A jelenség részét alkotó deviancia fogalma maga is egymástól sokban különböző jelenségek gyűjtőfogalma.)

A továbbiakban mi inkább a *speciális szükséglettel élő* kifejezést használjuk, hiszen valamilyen szempontból minden bizonyítással mindannyian hátrányos helyzetűek lehetünk. S ez még a legtokéletesebben működő társadalomban is így lenne, azaz lehet, hogy lehet tenni valamit ellene, de eleget tenni biztosan nem. A speciális szükséglet pedig aktivitásra ösztönző, választ igénylő formula. Minél pontosabban azonosítjuk a ki nem elégített szükségletet, annál közelebb vagyunk a megoldáshoz!

Ha a választ igénylő problémákat próbáljuk sorra venni, akkor egyrészt szembesülünk a nagy társadalmi mozgások okozta gyűrődések hatásaival: az elnéptelenedő aprófalvak megváltozott szociokulturális összetételével, a regionális munkaerőpiac hektikus mozgásával, az emberek időháztartásának felbomlásával, a teljesítménykényszerrel, és más jelenségekkel; melyek mind-mind hatással vannak a gyermektársadalom esélyeire.

Ezen túl a gyermekek életének minden napos elemévé váltak a harag, a figyelemhiány, a bántalmazás, az erőszak, a kábítószer és a többi abuzus, az alkohol, a bizonytalanná váló családi kötelékek között való élés, az öngyilkosság, a halállal való találkozás, a nemi előítéletek és szexuális visszaélések. Az egyre brutálisabban megjelenő rasszizmus, a toleranciahiány.

Miért épp az iskola?

A pedagógiai szakírók körében általában elfogadott, hogy a nevelési intézmények mindennapi életének szerves részét képezik a deviáns, a normáktól eltérő magatartású gyermekek, fiatalok problémái. „Az átnevelés teljes értelmében a normál pedagógiai esetek sorába tartozik, és a pedagógiai folyamat számos variációját foglalja magába. Külön feladatot jelent az iskola munkájában a felzárkóztatás, a nehezen nevelhető, hátrányos helyzetűek gondozása. Hiszen az iskolai tevékenység számára igen sok gondot jelent éppen a szociális körülmények romlása, a perifériára szoruló növendékek beépítése a normális nevelési folyamatba.”⁷

A fenti idézet arra példa, amit a pedagógiai folyamatok önellentmondásaként írhatunk le. A nehezen nevelhető gyerekekkel kapcsolatban még ma is sokhelyütt felbukkan az a nézet, hogy a megfelelő körülmények hiánya (családi háttér, szociokulturális környezet) esetén a legjobb a gyerek kiemelése, a nevelőotthoni, intézeti elhelyezés. S ha nem is tágítjuk eddig az ellentmondást, azt azért nem lehet nem észre venni, hogy a *normál* és a *nehezen nevelhető* az két féle gyerek és más-más féle gondoskodást igényelnek.

A helyzetet úgy jellemezhetjük, hogy egy-egy pedagógus, ha felismeri saját beavatkozása korlátjait, ezt közvetlenül rávetíti az őt alkalmazó iskola, mint szervezet tehetetlenségére s innen már csak egy lépés magát a szolgáltatási ágazatot – az iskolarendszert – felmenteni beavatkozás felelősségének súlya alól.

Ez a fajta „szerepértelmezés” tipikusnak tekinthető a magyar közoktatásban. „Az *elmúlt években a közoktatásból megfelelő végzettség nélkül kilépő, lemorzsolódó tanulók aránya 25–30*

⁷ Petrikás Árpád: Embernevelés – iskola – pedagógus. = Iskolapedagógia. Az embernevelés iskolapedagógiai alapjai. Eger, 1995. 105. old. Fontos azonban megjegyezni, hogy ebben a problémaértelmezésben a normál és nem normál díchthoma megjelenik s kifejezett figyelmet igényel a stigmatizáció elkerülése.

százalék körül volt.⁸ – mondja ki egy stratégiai céllal fogalmazott tanulmány. A diagnózis felállítása és a kivezető utak meghatározása között azonban nem látni szerves kapcsolatot. Az oktatáspolitikai távlati programja önmagába forduló – mindenből egy kicsit jobbat – elvét követő, a normatív követelményeket ismétlő, a felelősség-megosztás és a feladatok delegálásának elvét fel nem ismerő kívánalomlista. A hangsúly a tartalmi fejlesztésen, az értékelési rendszer korszerűsítésén és a pedagógus szakma megújításán van. Csak ezeket a dimenziókat követően jut el az elemzés a tanulásban lemaradó fiatalok megkülönböztetett támogatására vonatkozó igény kifejezéséig.

Ezen belül – miután sorra veszi a fókuszcsoportokat⁹ – az összes javaslat megmarad a szűken vett iskoláztatás keretein belül s az alábbiakban foglalható össze:

- a fiatalok lehetőleg ne csak iskoláztatásuk kezdetén, de az alsó-középfokú oktatás szakaszában is azonos célokat szolgáló iskoláztatást kapjanak,
- erősíteni kell felső-középfokú oktatás integrációs folyamatait,
- csökkenteni kell az iskolák közötti különbségeket
- a különböző felkészültségű és képességű tanulók előrehaladását a tanórán belüli differenciálással kell segíteni,
- az alapoktatás befejezéséig el nem jutó tanulók számára is biztosítani kell bizonyos ismeretszerzési lehetőségeket,
- a felnőttoktatás legyen még jobban a „második start” iskolája
- több és jobb továbbtanulással kapcsolatos tanácsadást (a szülők részére is),
- a különböző települések között kialakuló – oktatással kapcsolatos – esélyegyenlőtlenségeket kompenzálni kell, akár „kiemelt oktatási körzetek” kijelölésével.¹⁰

Egyetlen kitétel, egyetlen utalás sincs arra a lehetőségre, hogy komplex területfejlesztési, humánökológiai vagy szociokulturális problémaként kezeljük az iskolához kötődő hátrányokat és ezeknek a keretében tegyünk kísérletet a megoldásukra. Vagy – és ez a súlyosabb kívánalom – a direkt *oktatási eszközrendszeren kívüli* tényezők (pl. maguk az érintett társadalmi csoportok, a gyerekek és szülei vagy más segítő szakmák képviselői stb.) bevonásának a szándékára.

Hogy ez nem csak oktatáspolitikai, vagy iskolaelméleti kérdés, hanem szakmai alkalmasság és módszertan kérdése, arra a tanári munka standardjainak kidolgozásában szerepet játszó megfontolásokat idézhetünk.¹¹ Nagyfokú megegyezés látszik például arra vonatkozóan a szakemberek körében, hogy az ilyen „követelményrendszert” azok az elvek „működtetik”, amelyek stratégiájukban, gyakorlatukban, biztonsági és fejlesztési elemeikben kifejezik *a tanulók szociális státusának támogatására való elkötelezettséget*, [kiemelés tőlem. E.Z.]; biztosítják, hogy mindenki – beleértve tanárt és diákot egyaránt – gyakorolhassa azokat a képességeit, amelyekkel rendelkezik (kompetencia alapú megközelítés); azt a tudást, ismeretet veszi alapul – (elis-

8 Forrás: A magyar közoktatás távlati fejlesztésének stratégiája. Bp. 1996. 69–70.

9 „...a családi gazdaságba bevont falusi fiatalok; (b) a munkanélküliség miatt elszegényedő városi családok gyerekei; (c) a deviáns családi környezet miatt súlyosan sérült gyermekek; (d) a szellemi és részben fizikai fogyatékoság miatt megfelelő teljesítményre képtelen tanulók...” = In.: A magyar közoktatás távlati fejlesztésének stratégiája. Bp. 1996. 70. oldal

10 Vö.: A magyar közoktatás távlati fejlesztésének stratégiája. Bp. 1996. A 70. oldaltól a 73. oldalig.

11 Pl: INSTASC's Model Standards for Beginning Teacher Licensing, Assessment and Development, The National Policy Board for Teaching Standards. Forrás: Leithwood, K. – Edge, K. – Jantzi, D.: Educational Accountability: The State of the Art. *International Network for Innovative School Systems*. Bertelsmann F.P., 1999. 27. p.

meri és értékeli) –, amely jelen van s azt fejleszti, amely igényli a fejlesztést; gyakorlóí folyamatosan arra törekszenek, hogy a szakmai tevékenységük legjavát kínálják tanulóiknak.

Ezt a fajta szakmai alapkövetelményt az iskolának minden egyes tanulóval való kapcsolatában, az osztálytermi és egyéb közösségi szintereken zajló tevékenységében valamint szervezeteiben és irányítási módjában is tükröznie kellene.

A kritikus helyzetű kiskorúak problémáinak kezelése

Miközben a szociológia megtanult beszélni a hátrányos helyzetről, valamint a halmozottan hátrányos helyzetről, a szegénységről, széles hatás-spektrumú intézkedések születtek a legkírívobb nehézségek kompenzálására – az akkor uralkodó ideológia kifejezéseként általában – minden szelektivitást nélkülözve, „kvázi alanyi jogon”. (Ilyen intézkedés a fizetett gyermekgondozási idő három évre történő kiterjesztése, a lakásépítés előre gyártott nagypaneles módszerei s az ehhez kapcsolódó támogatási rendszer például.)¹² Eközben a szociális munka eszközei, az egyéni életvezetési problémákban való segítő részvétel és a mindennapi szolidaritás teljes hiánya miatt a lejtőn lefelé indulóknak esélyük sem adódott a megállásra vagy visszafordulásra. Létezett tehát a környezet tényleges igényeire válaszolni képtelen oktatási-nevelési szolgáltatás, léteztek a társadalmi egyenlőtlenségek, de a kettő közötti összefüggések felismerésén túl az ellentmondások feloldása érdekében a nyolcvanas évek kezdetéig gyakorlati lépés nem történt.

Ebben az időszakban is voltak természetesen szervezetek és intézmények, amelyek a kiskorúak védelmét szolgálták. Ezek egy része a szociális feszültséget egészségügyi kérdésként kezelve próbált eljárni, abból a megfontolásból, hogy a tanulás-zavaros, nehezen nevelhető gyerek háttérében minden bizonnyal valamilyen egészségügyi problémának kell állnia s az ilyen gyerekekkel zárt egészségügyi intézményekben kell foglalkozni, lehetőleg távol a gyermek természetes környezetétől!

Más irányú, de az intézkedés „leveznélésének” a módját tekintve hasonló megoldás a gyámügyi, igazságügyi modell: Korán ki kell emelni a gyereket a számára hátrányos szülői környezetből s a legkisebb vétség esetén „legjobb a szakszerű zárt intézeti gondoskodás!” – vallották e koncepció képviselői.

A gyermekvédelem – tágabb – fogalmába lényegében beletartozónak tekintenek mindent, amit a gyermek érdekében a család, az óvoda, az iskola, a munkahely, a társadalom bármely intézménye tesz. Szűkebben értelmezve, a gyermekvédelem feladatkörébe csak az *állam különleges védelmére* szoruló árva, félárva, környezetében nevelhetetlenné vált vagy veszélyhelyzetbe került, a züllés veszélyének kitett, elhagyott lelkileg sérült gyermek védelme, nevelése tartozik.¹³ – fogalmaz a téma szakértője, s az a legtragikusabb ellentmondás ebben a meghatározásban, hogy éppen az átmenet problémái rejtve maradnak.

Az azonosítatlan felelősség, a kifejtetlen szakmai szerepek, a különböző közreműködők közötti együttműködés összehangolásának hiánya szorítja ki a tényleges tevékenységekből a fenti intézményeket, köztük az iskolát.

Magyarországon gyakorlatilag előzmények nélküli volt az a kísérleti program a kilencvenes években, melynek során a gyermekek szociális státusát támogató funkciók plasztikusabb be-

12 Ezek a jóléti ill. lakhatási támogatási rendszerek valójában érzéketlenek voltak az egyes emberek, családok tényleges szükségletei iránt- (pl. mindenkinek ugyanakkora méretű lakást kínáltak) nagymérvű bürokráciával működtek és rendre újabb feszültségeket termeltek (pl.: gettó sodás, slumosodás).

13 Cs. Rothermel Erika Szociális és kulturális igazgatás. Gyermek és ifjúságvédelem. Budapest, 1994.

töltése érdekében közvetlenül az iskolához köthető gyermekjóléti szolgáltatások kidolgozására vállalkoztunk Debrecenben egy lakótelepi komplex intézményben.¹⁴ Megcsontosodott előítéleteket, a pedagógus szakmai önkép változásához kötődő súlyos, de indokolt kételyekkel kellett megbirkózni új, bizonytalan szerepek felépítése és felvállalása érdekében. Szabályozatlan munkakör és bizonytalan körülmények várták az új útra vállalkozókat.

A helyzet jelentős mértékben, de nem alapvetően változott meg 1997 után, amikor a törvény erejével létrejöttek a gyermekjóléti szolgálatok. A sporadikus iskolai kezdeményezésekre a szociális szakma egy tömbben – teljes fegyverzetben a frontra küldött hadsereggel – válaszolt. Ez a lépés még inkább fontossá tette az immár különböző szakmai szolgáltatások „határvidekének”, együttműködésének és egymásra hatásának módszeres vizsgálatát.

Ennek érdekében született meg az a kutatási program¹⁵ 1997-ben, amelyet „több éves altatás után” végül 2000-ben el tudtunk indítani az Oktatáskutató Intézetben. Az adatfelvételt két nagyvárosra fókuszáltuk, Budapestre és Debrecenre. Ebben az volt a meghatározó motívum, hogy ezen a két településen az országos folyamatokat 6–8 évvel megelőzően – a múlt század kilencvenes éveinek kezdetétől – már létrejöttek gyermekjóléti szolgálatok.

E vizsgálat tervezésekor arra törekedtünk, hogy elsősorban azokat a pozitív törekvéseket ragadjuk meg, amelyek modellt nyújthatnak a szakemberek egy szélesebb csoportja számára. Ismeretlen terepen jártunk s ezért azt akartuk elsősorban megtudni, hogyan vélekednek saját munkájukról, lehetőségeikről az általunk felkeresett intézmények munkatársai.

Egy korábbi kutatásunkból is átvettünk egy megfigyelésen alapuló módszert, annak érdekében, hogy – kisebb elemszámon ugyan, de – „mikroszkopikus” alapossgal járjunk körül bizonyos, tipikusnak tekinthető helyzeteket, eseteket. Az „időmérleg a látogató egy napjáról” néven katalogizált eljárást magunk között csak „Pistike” vizsgálatnak hívtuk, s lényegét tekintve olyan „követő megfigyelésről” van szó, ami a megfigyelőtől különleges felkészültséget, nagyfokú érzékenységet és kitűnő kommunikációs képességet kíván meg egy időben.

Az elvégzett munka táblázatos formában:

Alkalmazott eszköz	Budapest	Debrecen	Összesen
Kérdőív gyermekjóléti szolgálatok részére	16	5	21
Kérdőív az iskolai szociális munkáról	45	14	59
Kérdőív iskolai gyermekvédelmi felelőssel	45	14	59
Interjú iskolai gyermekvédelmi felelőssel	40	14	54
Interjú gyermekvédelmi szolgálat vezetőjével vagy munkatársával	25	5	30
Esettanulmány kerületi gyermek és ifjúságvédelmi munkáról	8	2	10
„Pistike” vizsgálat	14	8	22
Dokumentumelemzés: (iskolai szervezeti-működési leírás, tanterv, iskolai szociális munkás, gyermekvédelmi felelős munkaköri leírása, munkaterve, beszámolója, gyermekjóléti szolgálat munkaterve, beszámolója, útmutatója stb.)	250	24	274
Egyéb adatszolgáltatás (minisztériumi, kerületi adatszolgáltatás, egyéb statisztikai elemzések)	5	2	7

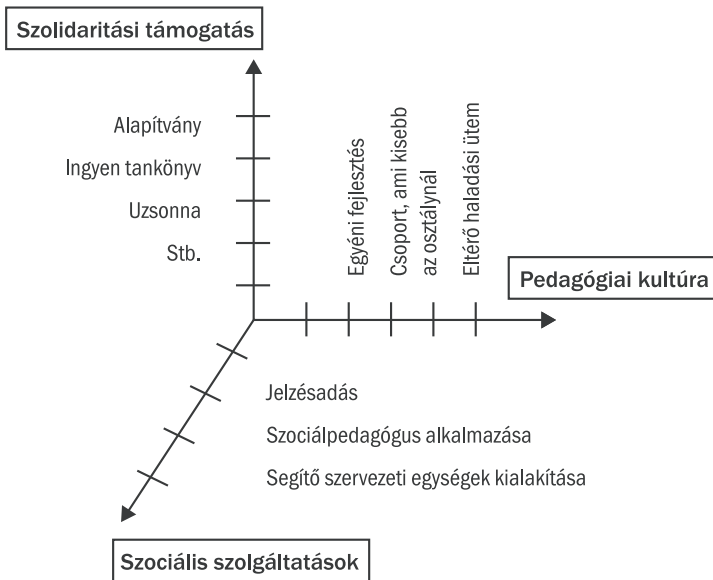
¹⁴ Eszik Zoltán: Egy mamut humanizálása. Az Újkerti Általános Művelődési Központ KOMA pályázata. 1995.
¹⁵ Iskola és a gyermekjóléti szolgálatok kapcsolata. Kutatásvezető: Eszik Zoltán. Közreműködött: Dió Zoltán, Fábry Béla, Horváth Judit, Kocsis Magdolna, Korponay Bereniké, Kovács Balázs, Nagy Gyöngyi és Szigeti Gábor.

A sokféle eszköz jobbra kis esetszámmal a monografikus, kvalitatív feldolgozást igényelte, bár épp a minta sajátosságaiból fakadóan több területen sikerült reprezentativitást biztosítanunk. Ez megfelelt annak az igénynek is, hogy inkább a szervezetekben foglalkoztatottak szakmai attitűdjét, szerepfelfogását helyezzük középpontba és csak ezek peremfeltételeiként számoljunk az intézmények általános jellemzőivel, fizikai, technikai adottságaival.

Az OKTK Közalapítvány támogatásával a közelmúltban lezárult kutatásunk eredményei szerint az iskola három típusú – egymással összefüggő, de forrásait, motivációját és megoldási eszközeit tekintve eltérő – támogatást nyújthat az erre rászoruló gyerekeknek:

- Az oktatási tevékenységhez legszorosabban kötődő pedagógiai kultúrából fakadó megoldások.
- A szolidaritási jellegű megoldások a helyi közösség megtartó és támogató erejének aktivizálásával.
- A professzionális gyermekjóléti szolgáltatások igénybe vétele.

Sematikus ábrán az alábbiak szerint:

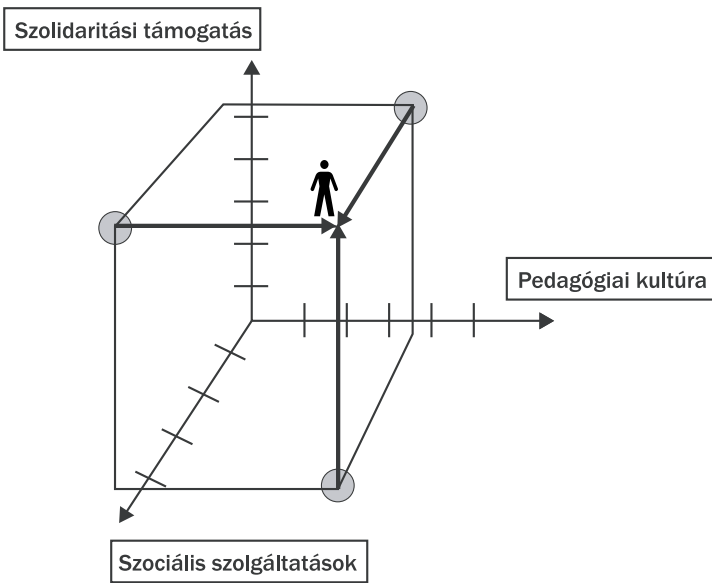

Az interjúk, a dokumentumelemzések¹⁶ szerint ezek a tengelyek „eltérő hosszúságúak és részletezettségűek” lehetnek a különböző intézményekben; azaz különféle mértékben vannak jelen a megkérdézett fővárosi és debreceni intézményekben.

Az ún. „szociális érzékenységi mutató” formálisan persze viszonylag egyszerűen megszerkeszthető abból levezetve, hogy az egyes dimenziókban (az adott tengelyek mentén) mennyi elemet tudunk felsorolni. A gyerekek eltérő életkörülményei és sajátos igényei azonban ennél fontosabb szempontokra irányítják a figyelmet! Arra a kérdésre kell válaszolni, hogy egy-egy konkrét esetre mennyiben áll készen ez a három dimenziós rácsszerkezet.

¹⁶ Az itt bemutatott interjúk a kutatási dokumentumok részét képezik, nyilatkozóink anonimitásának biztosítása érdekében ez a forrás nem nyilvános.

Az előző ábrán ezt az alábbiak szerint tudjuk bemutatni:

Ahol a nyilak „értelmét” a három különböző irányból érkező hatások (azaz a konkrét támogató lépések) jelentik. Ezzel arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a gyerek helyzetében a döntő fordulat megtételéhez való hozzájárulás hatékonyságának, eredményességének kulcskérdése: mennyire integrált, komplex és differenciált megközelítést tudnak nyújtani az oktatási célú szervezetek:

- *Integráltság* alatt azt értve, hogy a három támogatási forma készletei összehangoltan állnak-e rendelkezésre,
- *komplexnek* a kínált megoldások sokszínűségét (lehetséges legnagyobb gazdagságát tekintve) és
- *differenciáltan*, azaz a szükségletek széles skálájára alkalmazható módon. (Az ábrán a szürke körök jelzik ezeket a szempontokat!)

A felvett adatok alapvetően kétféle „típust” definiálhatunk a gyermekvédelmi funkciót ellátó pedagógusok körében. (Az eleve speciális szociális szakemberek iskolán belüli alkalmazására oly annyira elvélve található példát, hogy azt semmiképpen nem nevezhetjük működő gyakorlatnak az iskolai gyermekvédelemben. Ahol egyáltalán van iskolai szociális munkás, ott eleve speciális nevelési intézményről van szó, pl. gyógypedagógiai iskola.)

Az iskolák túlnyomó részében a gyermekvédelmi funkciót *egyetlen felelős pedagógus* látja el félállásban, esetleg órakedvezményes konstrukcióban. A pedagógus kijelölése többnyire nem szakmai szempontok szerint történik, amit mi sem bizonyít jobban, mint, hogy semmilyen speciális szakmai képzettségük sincs, és csak rövid ideig töltik be ezt a funkciót. Okunk van feltételezni, hogy a funkciót jobbra kényszerből vállalják el (pl. ilyen módon tarthatják meg a státusukat; pályakezdőként be kell vállalniuk „muszáj”-ból; a kevés óraszámuk miatt – mellék tárgyakat tanító tanárok esetében – pluszt kell vállalniuk a törvényileg előírt óraszám teljesítése érdekében... stb.)

Ezek a pedagógusok érthető okokból kellemetlen többletmunkának érzik a gyermekvédelmet, ezért többnyire a kötelező adminisztrációra, ügyintézésre korlátozzák a tevékenységüket. Pl. az iskolai segélyek hivatalos kiutalása a szociálisan rászoruló tanulók részére (étkezési segély; tankönyv-támogatás...stb.)

„Az előző két kollégát Zsuzsa is ismerte személyesen, és a részükről úgy tapasztalta, hogy leginkább »púp« volt a hátukon a gyermekvédelmi munkakör. Ők is csak 1–2 évig csinálták (amíg muszáj volt, és nem lehetett lepasszolni egy másik kollégának), és a tevékenységük nagyjából az adminisztrációban, és az étkezési segélyek kiosztásában merült ki. A szakmai intézményekkel semmilyen szintű kapcsolatot nem építettek ki, nem volt szakmai végzettségük, sőt a gyermekvédelmi munkájuk ideje alatt sem vettek részt szakmai irányú továbbképzésen.” Forrás: Interjú egy iskolai gyermekvédelmi felelőssel (Zsuzsa).

Mivel a fenntartók felé statisztika formájában kötelező lejelenteniük a veszélyeztetett tanulók számát, ezért évente min. egyszer begyűjtik az osztályfőnököktől a megfelelő adatokat. Érdemi, személyes gyermekvédelmi munkát (folyamatos kapcsolattartás a szakirányú intézményekkel, a családokkal való munka, a veszélyeztetett gyerekek megismerése, segítése...stb.) nem igen tudnak végezni, mivel magát a funkciót rövid időre vállalják el, és a hatékony munkához csak hosszú évek alatt alakíthatók ki a megfelelő szakmai kapcsolatok, módszerek.

„A gyermekvédelmi felelősökkel az általános iskolákban már működik a kapcsolat. Az viszont szomorú észrevétele a szolgálatnak, hogy legtöbbször szakmailag képzetlen, nincsen kompetencia és jórészt elhivatottság sem a gyermekvédelmi munkához. Sőt, igen gyakran azzal sincsenek tisztában, mit is takar a gyermekvédelem, a veszélyeztetettség fogalma. Az összes gyermekvédelmi pedagógus eredetileg valamilyen kényszer hatására vállalja el a tisztséget.” Forrás: Gyermekjóléti szolgálati kérdőív.

„A gyermekvédelmisk munkaközössége sem működik kifogástalanul, mivel nagy a fluktuáció, az érdektelenség. Mindenképpen egy stabil, elkötelezett csapatra lenne szükség, hiszen ez a munka csak hosszútávon, jól kiépített és karbantartott szakmai kapcsolatrendszerek működtetésével tud eredményt felmutatni. Így esély lenne arra, hogy a másik oldal is ápolná a kölcsönös, partneri munkát. Egyelőre a munkaközösségekben állandóan cserélődő pedagógus kollégáknak többségében fogalmaik sincsenek a gyermekvédelmi munkáról, minden évben az első értekezletet újra és újra az alapfogalmak, feladatok tisztázásával kell kezdenie. (Úgy kell mindent előlről kezdenie, hogy az »újak« nem titkoljanak csak átmenetileg, kényszerből vállalták el a posztot, és csekély érdeklődést mutatnak az érdemi munkavégzés iránt...)” Forrás: Interjú egy iskolai gyermekvédelmi felelőssel (Marika).

Alapvető stratégiája ennek a „típusnak” az, hogy amint a konkrét problémás eseteket – amelyekkel egyénileg kellene kiemelten foglalkozniuk – automatikusan jelzik az illetékes szakintézménynek, s ezzel „lepasszolják” a feladatot, mivel részükről megoldottnak tekintik a feladatot. Maguk az iskolák is gyakorta azzal a megoldással élnek, hogy egyszerűen megszabadulnak (pl. magántanulói státusba helyezéssel, szakértői bizottsággal való áthelyeztetéssel) a problémás tanulóktól.

A kapott eredmények alapján – az intézmények illetve a szakemberek szerepértelmezését alapul véve – elvi típusokat tudunk alkotni. Vannak (1) nevelés-hangsúlyos, (2) szolidaritás-orientált és (3) szolgáltatás-párti intézmények.

Az elsöre – *nevelés-hangsúlyos* modellre – az a jellemző, hogy a pedagógiai program gazdagon tárgyalja a tanulók nevelésének színtereit és eszközeit. Az iskola változatos programokat kínál a gyerekeknek. Az iskola vezetőinek értékrendjében fontos pozíciót kap intézményüknek a kerület, a város iskolahálózatában (a rangsorban!) elfoglalt pozíciója. Itt – ha előkerül –

a szolidaritás célja a versenyhelyzet javítása (pl. „itt minden osztályban van televízió, amit a szülőktől kaptunk” (részlet egy iskolaigazgatóval készült interjúból).

„Az iskola szellemisége igen-igen különbözik a normál iskolákétól. Itt minden személyesen a gyerekekre szabott. Ildikó úgy gondolja, nekik legelső sorban a gyermekek a klienseik, és ha muszáj a szüleikkel szemben is képviselni kell az érdekeiket.” Forrás: Interjú egy kísérleti iskola vezető szociális munkásával.

Az ilyen iskolák egy része azért nem működik együtt gyermekvédelmi problémák kezelésében a gyermekjóléti szolgálatokkal, mert még ez az intézménytípus be sem épült a szakmai kapcsolatrendszerre vonatkozó szemléletükbe. A komplex szakmai probléma-megoldások helyett itt csupán a hivatali eljárásokat ismerik, és ha jeleznek, gyakran az önkormányzat illetékes jegyzője felé teszik, kihagyva az elsődleges szakmai támogatást nyújtani képes intézményt (a gyermekjóléti szolgálatot).

A jelzői funkciót is nagyon részlegesen teljesítik, hiszen gyakran csak az iskolai hiányzások jelzik, s ezt is sokszor anélkül, hogy először házon belül utána járnának a hiányzások okainak.

„Az is gond még egyelőre, hogy a régi beidegződés még él, sokan egyenesen neki jeleznek egy-egy problémát, ahelyett, hogy az alapellátást nyújtó gyermekjóléti szolgálatot keresnék fel. (...) Eleve irreálisnak ítéli Ilona azt a törvény előírta kötelezettséget, amely szerint 10 óra hiányzás után az iskolának jelezni kell a jegyző felé. Ez túlságosan alacsony szám, hiszen gyakran a szülő egy-két napos csúszással hoz orvosi-egyéb igazolást. Az is általános jelenség, hogy a tanárok a késésért igazolatlan órát írnak be a gyermek ellenőrzőjébe, így aztán úgy jöhet a jelzés a hiányzásról a jegyzőnek, hogy közben a gyerek valójában mindvégig az iskola falai között tartózkodott. Az ilyen jellegű mulasztások orvoslása nem a jegyző, hanem az iskola nevelési feladatai közé kellene, hogy tartozzon.” Forrás: Interjú egy gyermekvédelmi szaknácádóval.

A diszfunkciós problémák sajnos nem csak az elhivatott, szakmailag kompetens gyermekvédelmi felelőst, és pedagógiai programot nélkülöző iskolákban fordulnak elő. A gyermekvédelmi felelősök másik „típusa”, akik a szakmailag és emberileg elkötelezett pedagógusok táborából kerülnek ki is többnyire „légüres térben” mozognak a munkahelyükön. Amennyiben teljes mellszélességgel felvállalják a gyermekvédelmi munkát, szinte törvényszerűen összekötözésbe kerülnek pedagógus kollégáikkal. Az mindenképpen alapvető feltétel, hogy az iskola vezetője elismerje személyét és munkáját, mivel csak ez a „hierarchikus” felülről jött védelem teremtheti meg a zavartalan gyermekvédelmi munka minimális feltételeit.

„Éva szerint az önismereti munka nem maradhatna ki egy tanárember szakmai felkészítéséből sem, már csak azért sem, mert a pedagógus munkájának sikere, életképessége nagyrészt a személyiségén múlik. A pszichológiai kultúra viszont szinte ismeretlen fogalom pedagóguskörökben. (...) Éva rendszeresen tapasztalja kollégái körében, hogy automatikusan hátrítják a tanórák szűk keretén túlmenő problémákat. Alapvetően kétpólusú hozzáállást talál jellemzőnek: a pedagógusok túlnyomó része kikéri magának, hogy neki a gyermek iskolai teljesítményén kívül bármilyen más gondjával bármilyen dolga lenne. Emellett az énképük szerint ők teljesen »okék«, kiegyensúlyozottak, ha probléma van, az biztosan nem a az ő személyes felelősségük, hibájuk semmilyen szinten. Éva egyszer önszorgalomból (és kíváncsiságból) elvégzett egy felmérést a munkahelyén a »kiégési szindrómákról«. Kollégái felháborodottan utasították vissza még a feltételezést is (100 százalékos arányban vallották azt, hogy semmi ilyen jellegű »tünet« nem jelentkezik náluk...) Egyszerű freudi fogalommal – reakcióképzés – élve, mintegy átvitítik az összes személyiségproblémájukat a másik oldalra, a gyerekekre, a szülőkre, a társadalomra.” Forrás: Interjú egy iskolai gyermekvédelmi felelőssel (Éva).

Ez a fajta szemlélet alapszinten ellentmondásos, hiszen miközben az ilyen gondolkodásmóddal bíró pedagógusok nem vállalják fel a gyermekvédelmi – szociális-pszichés – problémák kezelését a tanulóik körében, csak a legkritikább esetben tartják a gyermekvédelmi munkájukban való akadályozottságuk okának a saját szakmai inkompetenciájukat. Számos gyermekvédelmi felelős által kitöltött kérdőív tanúskodik arról, hogy miközben nem tudnak szakmai képzettséget felmutatni, azt az álláspontot képviselik, hogy maguk is el tudják látni a tisztjüket segítség nélkül. Arra a további kérdésre pedig, hogy mit tartanak a munkájukat hátráltató tényezőknél, rendszerint a szülőket említik...

A strukturált interjú két kérdése is például szolgálhat a fentiek alátámasztására: *Véleménye szerint, a pedagógiai tevékenység mellett (gyermekvédelmi felelősként) el lehet-e látni az iskolai gyermekvédelmi munkát?* 15. Kérdés.

Erre a kérdésre az általunk felvett kérdőívek mintegy 90 százalékában a válaszok igenlők voltak. Mindössze 10 százalékuk választotta a harmadik lehetőséget, miszerint „*Nem, mert kevés gyermekvédelmi, szociális, jogi ismerettel rendelkezünk*”. (A harmadik válaszlehetőséget választók közt szerepeltek azok a gyermekvédelmi felelősök, akik személy szerint speciális szakmai képzettséggel rendelkeztek, míg az igenlő válaszlehetőséget beikszelők között egyetlen speciális kvalifikációval rendelkező pedagógus sem volt...)

A másik: *Milyen tényezők nehezítik a munkáját?* (21. Kérdés) Itt a válaszok több, mint 50 százalékában a szülőket jelölték meg a megkérdezett pedagógusok, de megemlítsre kerültek a körülményes hivatali ügyintézkedések, a munkaidő rövidege, a gyerekcsoportok intoleranciája, a túlzott adminisztrációs kötelezettségek... stb.

Csupán egyetlen esetben találkoztunk azzal a válasszal, miszerint akadályozó tényező a megfelelő szakmai tudás hiánya. (Az iskolai ártalom fogalma – példának okáért – viszont egyetlen egyszer sem került elő...)

A következő – *szolidaritás-orientált* – modellben kiemelkedik az iskola vonzáskörzetének „minősége”. Az iskola ebben a modellben többféle funkció hordozója, színtere az „...itt működik, ... mi tartjuk fenn, stb.” típusú helyzetleírás fejezi ki ennek a dimenzióknak a fókuszba állítását.

Az osztályfőnök elmondta, ez a kerület úgy épült meg, hogy a lakótelepi infrastruktúra megépítése, fejlesztése fejében a VIII. kerület lumpenrétegének egy jelentős részét kitelepítették ide. Ennek a szociálpolitikai intézkedésnek az lett az eredménye, hogy kb. öt év alatt valóságos „Harlem” lett a kerületi lakótelepekből. A fluktuáció viszont működött, a slumosodás következtében alászálltak az ingatlanárak, így a kispénzű értelmiségi rétegek tudtak ide beköltözni. A lakosság összetétele nagyon „konfliktusérzékeny” pont lett. Az értelmiségi réteg idővel megerősödött, és komoly tagozatos iskolákat akart a gyerekeinek, s azért is hajlandó lett fizetni, hogy a lumpenréteg gyermekeit izolálják az övétől. László – az osztályfőnök – ezt inkubálási adónak nevezi. Így jöttek létre ebben az iskolában is a „maradék” osztályok, amelyek dugig vannak szélsőségesen antiszociális, mentálisan retardált gyerekekkel. Az iskola pedig ki van szolgáltatva a jómódú szülői rétegnek, hiszen ők finanszírozzák a tagozatokat. Az iskolavezetés pedig a tagozatokat szeretné erősíteni és kifelé propagálni, hiszen ez adhat csak jó státust az iskolának. (Forrás: Pistike vizsgálat – Gabi.)

„Olyannyira túlterhelte vált az iskola, hogy lassan belefulladás az újabb és újabb társadalmi elvárásba. (Előfordult már, hogy egy szociális alapítvány szabályosan utasította az iskolát, hogy szervezzen gyűjtőakciót, majd az így összeszedett pénzbeli és természetbeni adományokat szolgáltatassa be az alapítványnak.) Marika nem tartja elfogadhatónak, hogy egyszerűen az iskolát multifunkciós intézményként akarják látni, de az elvárásokhoz nem társul eszközbeli segítség.” Forrás: Interjú egy kertvárosi iskola gyermekvédelmi munkájáról.

Az ilyen intézményekre, illetve az itt foglalkoztatottak szemléletére jellemző, hogy az iskola képviseli az ideális értékrendet, s az állami társadalomban van a hiba, amiért nem képes megfelelni az iskola jogos elvárásainak. Ebből az alapállásból nem lehetséges hatékony segítséget nyújtani.

„Az iskola rendre az általa ideálisnak tartottat várja el a szülőktől, egy olyan valóságban, amelyben ezeket a normákat megközelíteni gyakran szinte lehetetlen. Így aztán a pedagógus a problémákat szívesen hárítja át a családokra, a szülőkre, a gyerekekre. Ilyen hozzáállással nehéz valódi kommunikációt folytatni és együttműködni és leginkább a problémákat megoldani. El kellene tudni fogadniuk a realitást, meg kellene próbálni a kritikát kicsit félretéve megérteni a gyerekeket és szüleiket és megkeresni az adott helyzetben a legkevésbé rossz megoldást. Ez így talán cinikusan hangzik, de jó, sőt legjobb megoldásokról sajnos legtöbbször csak álmodni lehet. Segíteni csak úgy tud a tanár, a gyermekvédelmi felelős, a szociális munkás, ha a körülményeket elfogadva próbál a valóság talaján segíteni az adott situációban. Az iskola viszont eredményeket akar produkálni, minden figyelme erre irányul, és maximálisan elvárja a szülőktől is a közreműködést a saját elképzelései szerint.” Forrás: Interjú kerületi családsegítő vezetőjével.

A harmadik – *szolgáltatás-párti* – modellben a gyerekek kritikus egyéni élethelyzete a hívó szó. Az iskolai kérdőív, vagy a vezetői interjú itt általában a tanulóközösség jellemzésével kezdődik. Jellegzetes, hogy ez az esetek többségében nagyon heterogén összetételt mutat. Kutatás-módszertani tapasztalat, hogy ezekben az iskolákban „könnyű eljutni” az iskolai szociális munkáshoz, a gyermekvédelmi felelőshöz, aki maga is „a vezetéshez közelinek” írja le az intézményen belüli státusát.

„Anna a kerületi nevelési tanácsadót vezeti, és jobbra a nagybacska magatartás zavaros gyerekek gondozását végzi. Kicsit rezignáltan nyilatkozik az iskolákkal való együttműködésről. Az a néhány pedagógus, aki bejön hozzájuk, többnyire nyitott, és elismeri a pszichológusi munka jelentőségét. Ezek a tanárok maguk is érzékenyek a gyerekek lelki-mentális problémáira. Érdekes módon ez a fajta érdeklődés, érzékenység egyenes arányban tűnik el az egyre nagyobb korosztályt tanító pedagógusokból.

Az iskolai gyermekvédelem pedig jobbra eszköztelen és egyébként is teljesen személypedagógusfüggő. Az, hogy mit jeleznek le nekik »hivatalból«, az is személyfüggő. Ami pedig a hozzájuk transzponált ügyeket illeti, bizony legtöbbször csak »papírgyártás és tologatás«. Nem a probléma leküzdése sokszor a cél, hanem a lepasszolása, a kikerülése. Nagyon sok közös esetmegbeszélésre lenne szükség ahhoz, hogy a pedagógusok maguk is be tudjanak lépni a problémák kezelésébe. Gyakori viszont, hogy a nevelési tanácsadótól »varázskulcsot« várnak, amellyel egy csapásra meg lehet oldani a gondokat. Így viszont nem lehet kiépíteni egy folyamatos együttgondolkodást, mivel a tanárok el sem jönnek hosszabb távon konzultációkra. Ilyen szemlélettel és körülmények között egy szem félállású gyermekvédelmi felelős nem sok eredményt érhet el az iskolájában.” Forrás: Interjú két iskolapszichológussal.

Találkoztunk olyan iskolával, ahol eredetileg gyermekek személyiségfejlesztését vették célba, de közben kiderült, hogy ez a fajta „fejlesztés” a programot majdan tanító pedagógusokra is jócskán ráfért...

„A gyerekközpontú szemléletet nem volt nehéz kialakítani a fejekben, mégis sokat jelentett, hogy a Csendes Éva nevével fémjelzett életmód-életvitel programot az iskola a kötelező tanmenet szerves részévé tette. A program tartalmaz kommunikációfejlesztést, önismeretet, személyiségfejlesztést, konfliktuskezelést. A program iskolai tanításához és működtetéséhez elengedhetetlen volt, hogy a pedagógusok részt vegyenek a módszertani képzésen, amely nem csak a program tanítását, hanem a »tananyag« saját bőrükön való megtapasztalását is jelentette.

Gabriella szerint az ilyen jellegű képességfejlesztésnek alapvető »tananyag« kellene lennie a pedagógusképzésben! Meggyőződése, hogy a pedagógus legfontosabb szakmai eszköze a személyisége, éppen ezért a tanárképzésbe való belépés feltételül ő maga pályaaalkalmassági felmérést vezetne be. A tapasztalatai egyre lehangelőbbek, hiszen alig jönnek már lelkes hallgatók gyakorlatra. (...) Az iskolai ártalom fogalma azért még itt is kényes téma, az önfejlesztés szükségessége még mindig nem maradéktalanul elfogadott szakmai-etikai igazság.” Forrás: Interjú egy iskolaigazgatóval.

„Ahhoz, hogy az új nemzedék képes legyen a lelki-társas szükségleteinek, problémáinak definiálására, nagyon fontos lenne önismereti-személyiségfejlesztő képzést beilleszteni már az általános iskolák aseptantervébe. Éva úgy érzi, ennek a legfőbb akadály a még mindig az, hogy tabu ilyen jellegű témákról nyilvánosan beszélni. Mindennek a megváltoztatásához, legelőször az oktatói-nevelői szakmában kellene a szemléletváltást forszírozni, hogy a szociális-segítő szakma megjelenhessen az iskolában. Az együttműködést magától értetődővé és zökkenőmentessé kellene tenni, hiszen amíg a szerepek nem voltak kidolgozva és átláthatóan kiosztva, addig gyakori volt a konfliktus pl. családsegítővel is. Más volt a nézőpont, a szemlélet. Marika nem hatósági jogkörre vágyik, hanem arra, hogy az iskolában dolgozó tanárok problémaérzékenysége legyen erőteljesebb.” Forrás: Interjú egy kertvárosi iskola gyermekvédelmi munkájáról.

Az elemzések végkövetkeztetéseként a kutatóban megképződött egy negyedik – egyelőre hipotetikusan létező – *komplex modell* középpontjában az a feltételezés állna, hogy az iskolának abba a világba kell beilleszkednie, amely a parancsok és utasítások helyét a széles körű társadalmi nyilvánossággal, a célokban és a problémák megközelítési módjában való nagyfokú megegyezéssel váltja fel, s az oktatási intézmény ezt a egyeztetési, „összeillesztési” folyamatot eszköznek és célnak is tekinti egyben. Azaz munkájával, tanulás-szervezési megoldásaival az ehhez szükséges készségek kialakítását szolgálja. A tanulók szükségleteinek elemzéséből építkező innovatív iskolák kinyitják kapuikat a környezet előtt és tényleges közreműködői szerepeket kínálnak a szülők és más külső tényezők számára. Ez persze az autoriter pedagógus szakmai önkép elvetésével, a tanulással összefüggő szolgáltatások diverzifikációjával jár.¹⁷

A nevelési folyamatok szervezői figyelembe veszik a gyerekek életmódját, életkori sajátosságait, játékra, gazdag kommunikációra, differenciált mozgásra helyet biztosító pedagógiai környezetet kínálnak, amely alapját adja a pszichofizikai állóképesség kibontakoztatásának. A tanuló valódi életkörülményeit tükröző iskolai tananyag – információgazdag, sokeszközű környezetben, ahol a tárgyak és a problémák sokaságával van módja találkozni a tanulónak – cselekvő gondolkodásra és kreativitásra alapozódó releváns társadalomismerettel vérteti fel őt. A társas helyzetek sokfélesége a társas viselkedés szituatív elemeinek gyakorlása révén az önismeret fokozásához járul hozzá, ezáltal növelve az empátiát és a kooperációkészséget.

„Ágnes az esetmegbeszéléseken gyakran tapasztalja, hogy a klienseket (általában a szülőket) a pedagógusok, de sajnos gyakran a szociális munkások sem veszik partnernek. Nem ritka az ellenségeskedés, a bűnbakkeresés, ahelyett, hogy közös problémamegoldásról szólna a megbeszélés. Nem csak az egyenrangú kommunikáció, hanem a munkamegosztás is sántít.” Forrás: Interjú családsegítő vezetőjével.

„Ma Éva az intézmény vezetője. Bár még mindig fájlalja tanári pályája megszakadását, hiszi, hogy új hivatása pótolhatatlan értékekre tanította meg. Hosszú belső küzdelemmel, de képes volt számos előítéletét felszámolni, érzékenyebbé vált a többi ember megértésére. Rá kellett döbbsennie, hogy »verbéli« pedagógusként erőszakosan, felülről akar segíteni, és meg akarja

17 Forrás: Newsletter 1996. 3. Bertelsmann Foundation.

mondani a klienseknek mit és hogyan kell csinálniuk. Ezen a terepen viszont azonnal kiderült, hogy ez a mentalitás nem működik.” Forrás: Interjú a gyermekjóléti szolgálat vezetőjével.

A környezet kihívásai iránt érzékeny és a megoldást a gyerekek szocio-kulturális státusának alapulvételével elképzelő nevelési intézmények számára az iskolai oktató-nevelő munka peremén létező szociális gondoskodás eszközrendszeréből az alábbi elemek tekinthetők a legmeghatározóbbaknak:

– *Az intézmény, iskola kapcsolata társadalmi környezetével.* Szülői kapcsolatok (iskolaszék szülői munkaközösség, szülőcsoportok aktivitása, egyéni szülői kezdeményezések, az ún. „kritikus szülők”). Hatósági, fenntartói, felügyeleti kapcsolatok (a kapcsolattartás jellege, céljai, eredményei, fogyatékoságai alapján)

A pedagógus szakma tragikus társadalmi alulértékeltése egy olyan kompenzáló reakciót vált ki gyakorta a tanárokból, hogy a saját értékrendjüket a legmagasabb rendűnek, az ideálisnak definiálják. Ezzel a fajta alapállással ellensúlyozni próbálják azt, hogy az elmúlt évtizedekben komoly presztízsvesztést szenvedtek el. Így az iskola a saját szempontjai szerint válogat, értékkel, s a nagy tömegben lecsúszó alsó középosztály, az eleve periférián lévő alsó osztályok gyermekei kínos, kellemetlen, nem kívánt elemei lesznek a kötelező oktatásnak. Mivel még hozzájuk képest társadalmilag, egzisztenciálisan is magasabban helyezkednek el, ezt a réteget nem nehéz azonnal maguk alá utasítani. Az ilyen helyzetből jövő szülők nyílt bírálata, felelősségre vonása magától értehető viselkedési stratégia. A partnerként való bánásmód igen ritka. Egy alsó tagozatos gyermekvédelmi felelős tanítónő számolt be arról a kiemelt esetről, amikor úgy oldotta meg az érintett roma kislány problémáját, hogy kiment családot látogatni és felelősségre vonta a családfőt, hogy „milyen apa maga?!“ egy romos putriban hagyja lakni a családját...

„Sajnos a nevelési tanácsadó sem számít kedvelt helynek a szülők körében. Akár mumusnak is nevezhetnénk ezt az intézményt, mivel a szülők számára ők a félelmetes hatóság, akik eldöntik, hogy alkalmas-e iskolába járásra a gyermekük. Általában a problémákkal küszködő családok úgy érzik, hogy a nevelési tanácsadóban és az iskolában felszínre kerülnek és nyilvánvalóvá válnak a kudarcaik. A szülő így eleve kiszolgáltatottnak érzi magát és gyermekét, messze nem hiszi el, hogy partnerként kommunikálhat bármelyik intézménnyel is.” Forrás: Interjú egy iskolai gyermekvédelmi felelőssel (Zsuzsa).

– *A gyermekvédelem iskolai szabályozása.* A dokumentumok és a napi ügyvitel szintjén, az erre a feladatra kialakított szervezet (megbízások rendszere), intézkedési algoritmus (a probléma észlelésétől a gyermek biztonságának eléréséig). Szolidaritás a testületben, a szülők között és a gyermekközösségben (intézményei, formái, a vezetői támogatás eszközei).

„Addig a gyermekvédelem nem igen rúghat labdába, amíg nem a gyermekek érdeke lesz a legfontosabb!” Forrás: Interjú egy kerületi családsegítő szolgálat vezetőjével.

A problémás gyerekek egyéni „kezelése” igen kevésbé működik szervezett szakmai algoritmusok szerint, nem ritka, hogy a „kényelmetlen” tanulókat elszeparálják külön osztályokba. Az ilyen diszkriminatív jellegű osztályszervezés van, hogy a jó érdekképviseleti pozícióból dik-táló szülők is támogatják (esetleg maguk kényszerítik ki az iskolavezetést ez irányú döntéseit...)

– *A gyermekjóléti támogatások formái.* (segély, ingyenes tankönyv stb.). A szükségletek felmérésének módszerei forrásai, az elosztás szabályozottsága.

„Az ő előtti gyermekvédelmi munka szinte csak az adminisztrációból a segélyezésből, és a hiányzások szülőkön való »megtorlásából« állt.” Forrás: Interjú egy iskolai gyermekvédelmi felelőssel (Zsuzsa).

– *A tanulók, gyerekek nevelésében közreműködők legfontosabb jellemzőinek értékelése* – természetesen csak a fent jelzett szempont alapján. (A szakmai, pedagógiai és egyéb képesítések a nem kizárólagosan tanítással foglalkoztatottak munkakörei, feladatai fluktuáció, a dolgozók kötődésében szerepet játszó mozzanatok.) Szociális ismeretek és szociális tudás a nevelőmunkában.

A szakmai kompetenciák hiánya nem csak az általánosnak mondható szakmai igénytelenség következménye. Azok a gyermekvédelmi felelősök, akik komoly elhivatottsággal próbálják végezni a munkájukat, sem jutnak könnyen hozzá a szakmai továbbképzésekhez, szupervíziós lehetőségekhez. Az egyik kerület gyermekvédelmi munkaközösségének aktív vezetője szinte teljesen önerőből képzi magát, nemcsak maga járt el szabadidejében továbbképzési szakmai fórumokra, hanem a hivatalos szakmai kapcsolatrendszerrel is saját „szakállára” építette ki mindenféle iskolai segítség, utasítás nélkül.

„Marika elvállalta a feladatot úgy, hogy gyakorlatilag semmit sem tudott a szakmai elvárásokról. Kérdezni nem nagyon kérdezett a kollégáktól, mert tapasztalatai szerint ők sem értettek ehhez a speciális feladathoz, meg a büszkesége-hiúsága is visszatartotta. (Kezdő pedagógusként sok megalázó szituációt élt át, ahol az idősebb kollégák leszólták, leftymálták tapasztalanságáért...)”

„Amikor Marika elvállalta a kerületi gyermekvédelmisek koordinálását, fogta magát, és felkereste az összes kerületi szociális intézményt, időpontot kért a vezetőktől. Mindenhol bemutatkozott, és letette a szakmai kapcsolatrendszer alapköveit. Rendszeresen eljár a fővárosi értekezletekre, és hozza-viszi az információkat.”

„Saját maga kezdett utána járni a szakmai továbbképzési lehetőségeknek. A családsegítő központ akkoriban előadásorozatot tartott szolgáltatás jelleggel. Ő önszorgalomból eljárt ezekre az előadásokra. A szakmai intézményeknek is feltűnhetett az érdeklődése és lelkesedése, mert két év után felkereste a Pedagógiai szolgálat vezetője azzal a kéréssel, hogy vállalja el a gyermekvédelmi felelősök munkaközösségének vezetését.” Forrás: Interjú egy iskolai gyermekvédelmi felelőssel (Marika).

– *A tanulók, gyermekek összetétele.* A beiratkozottak főbb kategóriái, életkoruk, szülei, családjuk szociális státusa, etnikai hovatartozása alapján. Az iskolalátogatási fegyelem, évközi tanulómozgás, a tanulóközösség egészségügyi helyzete (fogyatékos, függőségek, rizikófaktorok).

Nagyon nehéz a pedagógusoknak nap mint nap szembesülni azzal, hogy a náluk sokkal jobb egzisztenciális helyzetben élő szülők (következtében gyerekek) körében nem igen van tekintélyük. Ez a réteg a kapitalista mintára szolgáltatásnak fogja fel az iskolát, nem felette álló kötelező hivatalnak.

„Az ún. elit (gazdag) rétegből származó gyermekeknél gyakran megfigyelhető, hogy tudatosan bennük a pedagógustársadalom erkölcsi-egzisztenciális alulértékeltsége, amely széleskörű jelenség a tanár-diák viszony újszerű feszültségeiben is megmutatkozik.” Forrás: Interjú a gyermekjóléti szolgálat egy munkatársával (Virág).

Ezeknek a nézőpontoknak a végiggondolása nem tekinthető mindennapos rutinnak a pedagógiai kultúrával rendelkező iskolavezetés számára. Ezek egyben egy másik önálló szakmai kultúra, az iskolai gyermekjólét kérdései. Az elmúlt néhány évben létrejött gyermekvédelmi szolgálatok munkatársai, az iskolák gyermekvédelmi felelősei, az ifjúságpedagógusok, az iskolapedagógusok, az iskolai szociális munkások, a szociálpedagógusok, a gyógypedagógusok, a fejlesztő pedagógusok és más segítő foglalkozásúak azok, akik, fel kell, hogy tegyék ezeket a kérdéseket.

Szülők és iskola

Egy 2001-ben folyó, hat kistérségre kiterjedő vizsgálatban általános iskolákat vizsgáltunk az iskolai hátrány és eredményesség összetevőinek feltárása céljából.¹ A vizsgálat során 779 szülőt is felkerestünk annak érdekében, hogy feltárjuk az iskolához, tanuláshoz való viszonyukat.² A szülők szerepe az iskolázás alakulásában sokrétű: a családi háttér befolyásolja a gyermek fejlődésének, szocializációjának egészét, a rendelkezésre álló anyagi és kulturális tőkét, az iskolához, tanuláshoz való attitűdöket, de döntő szerepük van az iskolázási stratégia kialakításában, döntések meghozatalában is. Az alábbiakban ezek közül azokat vizsgáltuk, amelyekre az említett vizsgálat adatai lehetőséget adtak: a családi háttérrel a szülői iskolázottság és foglalkoztatottság jellemzőinek segítségével, s az iskolához és tanuláshoz való viszonyukat a kérdőívre adott válaszaik segítségével.

A család hatása mindenekelőtt a *családi társadalmi-kulturális háttér*en keresztül érvényesül. Vizsgálatunkban a kérdőívre válaszoló apák 17 százaléka 8 általánost vagy annál kevesebbet végzett, legnagyobb arányban szakmunkásképzőt, egynegyedük középiskolát, s 8,2 százalékuk felsőfokú intézményt. Az iskolázottság tekintetében is jelentős különbségek vannak az egyes települések között: az alacsony iskolai végzettséggel rendelkező apák legnagyobb arányban az 1000 főnél kisebb településeken élnek. A szakmunkásképzőt végzettek aránya az 1–5 ezer közötti településeken volt a legjelentősebb. Középfokú és felsőfokú végzettséggel egyaránt a városiak, köztük is a salgótarjániak rendelkeznek a legnagyobb arányban. Az apák között az inaktívok aránya 25,3 százalék, az aktívoké 74,7 százalék. Köztük az alkalmazottak aránya a legjelentősebb (58 százalék), a vállalkozók, nyugdíjasok és munkanélküliek aránya közel hasonló arányban fordul elő a válaszok összességében.

A tanulók többsége (80 százalék) édes szüleivel nevelkedik, 20 százalékuk másképp: édesanyjukkal, vagy édes és nevelőszülővel. A családszerkezet alakulását befolyásolja a településméret: a teljes családban, az édes szülőkkel nevelkedő gyerekek a legnagyobb arányban a kisvárosokban és kisebb településeken tanuló gyerekek között fordultak elő, a legkevésbé pedig a 10 ezer lakos feletti városi gyerekek körében.

1. tábla: Ki neveli a gyereket? (településméret szerinti megoszlás, %)

	<1 ezer N=305	1-2 ezer N=126	2-5 ezer N=161	5-10 ezer N=55	>10 ezer N=126	Átlag N=776
Édesszülők együtt	81,3	81,0	82,0	89,1	73,4	81,0
Édesanya egyedül	9,5	14,3	8,7	1,8	17,5	10,9
Édesanya + nevelőapa	5,6	0,8	5,6	7,3	4,3	4,7
Más	2,6	0,8	2,4	-	-	1,7
Együtt	100	100	100	100	100	100

A szülők iskolához, tanuláshoz való viszonyának, s a szülői részvételnek az iskola oldaláról nézve is nagyon jelentős szerepe van, többnyire fontos faktorát jelentik az iskolai eredményességeknek. Az *iskolához, tanuláshoz való viszony* a szülők részéről szintén nagyon fontos összetevő.

1 Az iskolai hátrány összetevői c., az Országos Közoktatási Intézetben folyó vizsgálat az alábbi kistérségekre terjedt ki: csengeri, edelényi, makói, salgótarjáni, celledömölki, tapolcai. Az adatfelvételt a TÁRKI végezte.

2 A vizsgálatba került általános iskolák közt minden második iskola 8. osztályos tanulóit és szüleit kérdeztük meg a vizsgált kistérségeken belül.

vője a tanulmányi eredményességnek. Ezt több dolog mentén vizsgáltuk: az iskolával szembeni elvárások alakulásával, a tanulásban nyújtott segítséggel, a tanulói eredményekről való tudakozódással és a szülői értekezletre való járással, valamint a továbbtanulással kapcsolatos elképzelésekkel.

Az iskolához való viszonyt mindenekelőtt befolyásolják az *iskolával szembeni elvárások*. Megkérdeztük mind az igazgatókat, mind a szülőket arról, hogy megítélésük szerint mi tartozik inkább az iskola feladatai közé, néhány megadott dolog közül. Az igazgatók és a szülők válaszai között lényeges eltérés négy kérdésben tapasztaltunk a 8 közül: az iskolaigazgatók nagyobb súlyt helyeztek a tanulás iránti kedv felkeltésére, náluk csak ezt követte az ismeretátadás, és hogy megállják a helyüket a későbbiek során. A szülőknek ezzel szemben az iskola ismeretátadó funkciója került az első helyre, ezt követte a hosszabb távú hatás (megállják a helyüket), a tanulás iránti kedv felkeltését jóval kevésbé érezték fontosnak. Az igazgatók az előbbieken túlmenően még fontosnak érezték a viselkedést, ezt azonban a szülők az utolsó helyre helyezték, sokkal inkább igényelnének az iskolától segítséget a pályaválasztás terén. Úgy tűnik, összességében a szülők iskolával szembeni elvárásai jóval konkrétabbak, mint az igazgatóké: a szülők az ismeretátadás mellett elvárják az írni-olvasni tanítást, a pályaválasztásban a segítséget, és végső soron azt, hogy gyermekeik megállják hosszabb távon a helyüket. Az igazgatók inkább az élethosszig tartó tanulást megalapozó motiválást tartják fontosnak és a viselkedésformálást.

2. tábla: Az iskola feladatainak megítélése az egyes szülőcsoportokban az apa iskolázottsága alapján (említések %-a)

	8 ált. N=128*	Szadm N=372*	Szülők Középisk N=196*	Ffok N=63*	Átlag N=759*	Igazgatók N=107
Írni, olvasni, számolni tanítson	62,5	52,6	40,0	36,5	49,7	46,7
A legfontosabb ismereteket tanítsa	59,0	57,1	72,0	72,0	64,8	61,7
Megállják a helyüket az életben	73,1	65,9	66,9	59,5	63,1	54,2
Tanulás iránti vágy felkeltése	39,2	60,9	70,8	86,8	55,5	79,4
Rendesen viselkedjenek	16,3	8,8	14,3	12,1	10,7	30,8
Pályaválasztásban segítsen	37,0	36,8	32,8	29,3	32,2	15,9
Szadmát tanítson	12,9	6,5	2,9	-	5,9	
Más	-	1,8	0,6	1,7	1,2	10,3

* Ugyanezek az N-értékek érvényesek a többi táblázatban.

Jelentős azonban a különbség a szülők válaszai között: az apa iskolázottsága szerinti bontásban vizsgálva kitűnik, hogy egyes szülőcsoportok ezen belül ténylegesen mire helyezik a hangsúlyt, s hogy milyen távolságra helyezkednek el az igazgatói-iskolai elvárásoktól. Az alacsonyabb iskolázottsággal jellemezhető csoportok a helytállást tették az első helyre, ezt követően az írni-olvasni tanulást és a legfontosabb ismeretek átadását, a szakmunkás végzettségű apák számára is a későbbi helytállás a legfontosabb, de kevésbé kiugróan, s ezt a tanulás iránti vágy felkeltése és az ismeretátadás követi. A középiskolát végzett apák számára az ismeretátadás a legfontosabb, ezt követi a tanulás iránti vágy felkeltése és a helytállás, végül a felsőfokú végzettséggel rendelkező apák azok, akik a tanulás iránti vágy felkeltését neveztek meg, méghozzá kiugró arányban, s ezt követően az ismeretátadást. A pályaválasztás segítése, a viselkedés taní-

tása, valamint a szakma megtanítása diplomás szülők számára jóval kevésbé bizonyultak fontos céloknak, mint az alacsony iskolázottságú szülők számára. Tulajdonképpen más iskola-, más tanuláskonceptió sejtik fel a különbségek mögött: egyfelől az életre való felkészítés az alapkészségek és alapismeretek elsajátítása révén, végérvényes tudáskészlet megszerzésének az igényével, segítve a pályaválasztás és a szocializáció folyamatát is. Ezzel látszik szemben állni egy tudatosabb iskolázási stratégia, amely kevesebb konkrét, végleges ismeret elsajátítását várja el, inkább a tartós, élethosszig tartó tanulás feltételét jelentő kíváncsiság felkeltését reméli az iskolától, s kevesebb segítséget igényel az iskolázottsággal kapcsolatos döntések meghozatalánál. Az iskolázási stratégiák vélhetően nagyban a fentiek mentén alakulnak ténylegesen is.

Magában az iskolázási folyamatban nem kevésbé fontos pontokon lehet döntő a szülők szerepe. Az első, iskolázást jelentős mértékben meghatározó döntés az *iskolaválasztás*. Az oktatási törvény által lehetővé tett szabad iskolaválasztás lehetőségével kevés szülő él vagy tud élni: a gyerekek túlnyomó többsége a körzetéhez tartozó általános iskolába jár (87,1 százalék), valamivel több, mint egytizedük azonban nem (12,0 százalék). Ennek eldöntésében láthatóan a szülői döntésnek van nagy szerepe: nem körzeti iskolába járó tanuló inkább fordul elő ott, ahol az apa diplomás (itt a gyerekek közel negyede körzeten kívüli iskolába jár), mint ott, ahol középiskolainál alacsonyabb végzettséggel rendelkezik (az általános iskolai végzettséggel rendelkező apák gyerekeinek 5,4 százaléka, a szakmunkás apák 9,7 százaléka jár körzeten kívüli iskolába). Az iskolaválasztás eleve nem minden esetben reális lehetőség (kisebb településeken, ahol csak egy iskola van a környéken) – a szülők egynegyedére nézve volt igaz, hogy nem volt választási lehetőségük, sokan más kényszer (közelség) hatása alatt döntöttek, csak egyharmad arányban mondták, hogy saját döntésük eredménye a jelenlegi iskola választása. Az iskolaválasztás a felsőfokú végzett szülők körében jellemző elsősorban, akiknek több, mint fele esetében választotta ezt az utat, az alacsony iskolázottsággal rendelkező szülők esetében ez ritka, ők jóval gyakrabban mondták, hogy a közelség okán került az iskolába a gyerek, ill. hogy egyáltalán nem választhattak (együtt 70,1 százalék).

3. tábla: *Választhatott-e általános iskolát? (%)*

	8 ált.	Szakmunk.	Középipisk.	Felsőfok	Átlag
Nem választhatta	28,2	27,4	17,7	20,6	24,5
Így döntöttek	17,7	31,3	44,3	52,4	34,1
Ez volt a legközelebb	41,9	32,6	26,6	15,9	31,2
Testvér is idejár	11,3	7,9	10,9	6,3	9,1
Más ok miatt	0,8	0,8	0,5	4,8	0,9
Együtt	100	100	100	100	100

A másik tényező, amelyben a szülők támogatásának szerepe lehet, a *tanulásban nyújtott segítség*. Ennek több formája lehet – a különóra járatástól a személyes segítségnyújtásig, itt csak az utóbbira kérdeztünk rá. A tanulásban a szülők többsége (69,4 százaléka) nyújt rendszeres segítséget a gyerekének, egyharmada (30,5 százalék) azonban nem. Rendszeresen kevés családban segítenek a szülők, többségük inkább csak akkor, ha szükség van rá. A legtöbb segítséget általában az értelmiségi szülők biztosítják a gyerekeik számára, szükség szerinti segítségre a középfokú végzettséggel rendelkező apák gyerekei számíthatnak. A 8 általánost vagy annál kevesebbet végzett szülők jelentős arányban azonban úgy látták, hogy nem tudnak segíteni gyermeküknek a tanulásban.

4. tábla: Segít-e gyerekének a tanulásban? (%)

	8 ált.	Szaktun.	Középsk.	Felsőfok	Átlag
Igen, rendszeresen	3,9	7,8	7,7	11,1	7,3
Néha, ha szükséges	50,4	59,6	72,3	63,5	62,1
Nem tudok	29,5	14,6	5,6	3,2	13,7
Nincs rá szükség	16,3	18,1	14,4	22,2	16,8
Összes	100	100	100	100	100

A gyermek tanulmányi eredményéről a szülők többsége naponta *tájékoztodik*, egyötödük hetente, ennél ritkábban csak elvétve. A leggyakrabban az értelmiségi szülők tudakozódnak (naponta 87,3 százalékuk, hetente 6,3 százalékuk), az alacsony iskolázottságú szülők jóval ritkábban (naponta 56,6 százalékuk, hetente 25,6 százalékuk). A szülők többségben általában az ellenőrzőből és a gyerek elmondása alapján tudakozódnak elsősorban a gyerek tanulmányi haladásáról, ezeket egészítik ki az osztályfőnöki értekezleten, fogadóórán szerzett ismeretekkel. Erősen eltér azonban ezen belül két modell az apa iskolázottsága szerint: középfokú végzettséggel vagy afeletti végzettséggel rendelkező apák családjában a gyermek maga az legfontosabb információforrás, a szakmunkás vagy annál alacsonyabb végzettséggel rendelkező szülői családokban az ellenőrző.

5. tábla: Honnan értesül a gyerek tanulmányi előmeneteléről? (emlékek százaléka)

	8 ált.	Szaktun.	Középsk.	Felsőfok	Átlag
Ellenőrzőből	75,8	75,8	71,4	60,3	73,4
Gyerek elmondja	56,3	67,7	83,7	76,2	70,6
Osztályfőnöki értekezleten	27,3	25,0	17,3	17,5	22,8
Tanároktól fogadóórán	4,7	6,5	3,1	-	4,7
Bizonyítványból	14,1	9,7	7,1	7,9	9,6
Máshonnan	0,8	0,8	0,5	-	0,7

Az *iskolával való kapcsolat* különböző lehetőségeivel inkább élnek az értelmiségi szülők: jóval gyakrabban járnak szülői értekezletre, fogadóóra és iskolai ünnepségre vagy más rendezvényre, mint a nem értelmiségi szülők. A középfokú végzettséggel rendelkező szülők hasonló gyakorisággal élnek ezekkel, míg az alacsony iskolázottságú szülők jóval kevésbé.

6. tábla: Milyen gyakran megy el az alábbiakra? (gyakran választ adók, %)

	8 ált.	Szaktun.	Középsk.	Felsőfok	Átlag
Szülői értekezlet	69,5	86,9	88,8	93,7	85,1
Fogadóóra	14,8	21,8	20,0	25,0	19,5
Isk. rendezvény	45,0	53,0	50,0	66,7	51,7
Isk. ünnepség	49,6	60,3	58,7	68,3	59,0

Arra a kérdésre, hogy elmenne-e egyéb programokra az iskolába, a szülők igen nyitottan bizonyultak: iskolai rendezvényre, szülői találkozóra és kirándulásra kisebb részük most is eljár, de többségük szívesen elmenne az összes kért programra, különösen szülői tanács-

adásra, szülői találkozóra, de kirándulásra is. Míg a „most is elmegyek” válasz az értelmiségi szülők körében volt gyakori, s az alacsony iskolázottságúak körében a legritkább, addig a lehetőség iránti nyitottság éppen az utóbbiak körében bizonyult a legnagyobbak. Hogy ennek ellenére miért nem élnek ezekkel a lehetőségekkel, arra két lehetséges magyarázat adódik: a lehetőség, vagy az információ hiánya. Elképzelhető, hogy ilyesmire nincs is lehetőség a gyermek iskolájában (a család lakóhelyén), de az is, hogy ha van is, a szülők nem minden csoportja informálódik ezekről egyformán.

7. tábla: *Elmenne-e az alábbiakra?* (%)

	8 ált.	Szaktun.	Középisk.	Felsőfok	Átlag
Iskolai rendezvényre					
Most is elmegyek	33,6	57,5	58,5	69,4	54,1
Szívesen elmennék	48,4	36,8	28,7	27,4	36,3
Szülői találkozóra					
Most is elmegyek	9,4	15,7	17,9	25,4	15,5
Szívesen elmennék	75,8	68,3	63,6	47,6	66,4
Szülői tanácsadásra					
Most is elmegyek	2,4	6,5	5,6	11,1	5,9
Szívesen elmennék	78,0	77,5	71,3	58,7	74,3
Iskolai kirándulásra					
Most is elmegyek	7,0	15,3	13,1	25,4	13,8
Szívesen elmennék	68,8	59,7	59,7	41,3	59,4

A szülőktől megkérdeztük gyermekük *középfokú továbbtanulásával* kapcsolatos véleményüket is. Arra a kérdésre, hogy hol érdemes a leginkább továbbtanulni, a szülők többsége a szakközépiskolát nevezte meg (56,2 százalék), jóval kisebb arányban a gimnáziumot (23,4 százalék, többségében értelmiségi szülő), legkevésbé a szakiskolát (6,5 százalék), 13,9 százalék szerint pedig nincs jelentősége annak, hogy hol tanul a gyerek. Arra a kérdésre, hogy hol taníttatná szívük szerint leginkább gyermeküket, a szülők legnagyobb arányban a szakközépiskolát nevezték meg, egyharmaduk a gimnáziumot, és 10 százalékuk a szaktunésképzőt. A gyerekek tényleges továbbtanulása ettől némileg eltér: bár egyharmaduk – hasonlóan a vágyakhoz – gimnáziumba megy, szakközépiskolába jóval kisebb arányban mennek a vágyottnál, szaktunésképzőbe viszont jóval nagyobb, közel egynegyed arányban. A szülők kb. 11 százaléka kényszerül kompromisszum kötésére: általában azért, mert bár szívük szerint szakközépiskolában taníttatná tovább gyermeküket, a gyerek mégis szakiskolában fog továbbtanulni. A vágyott és a tényleges továbbtanulási irány viszonylag kicsi a felsőfokú vagy középiskolai végzettséggel rendelkező szülők esetében (5–5 százalék), ennél jelentősebb mértékben a 8 általánost és szaktunésképzőt végzett apák esetében tér el egymástól: a szaktunéke-bizonyítvánnyal rendelkező apák várhatóan 11,3 százalékkal kisebb arányban tudják szakközépiskolába íratni gyermeküket, mint ahogyan szeretnék, a 8 általánost végzettek esetében a különbség 19 százalék.

A gyerekek *középiskola utáni sorsáról* a szülők tekintélyes részének még nincs véleménye, mindez a 8.-os tanulók esetében még távolinak látszik. A továbbtanulás az értelmiségi szülők gyermekeinek háromnegyede esetében ennek ellenére eldöntöttnek látszik, valószínű a középiskolát végzett apák gyerekeinek jövőjét tekintve is. A másik póluson lévő szülők körében

nem azért jóval csekélyebb a továbbtanulást valószínűsítő szülők aránya, mivel eleve más utat képzelnek el gyermekük számára, hanem azért, mert jelentős arányban nincs erről elképzelésük.

8. tábla: Gyermek várhatóan hol fog továbbtanulni? És hol taníttatná tovább szíve szerint? (%)

	Szíve szerint				Várhatóan			
	8 ált.	Szaktun. K.	Középisk.	Felsőfok	8 ált.	Szaktun. K.	Középisk.	Felsőfok
Gimnáziumban	17,8	25,7	37,3	65,1	13,9	24,6	36,7	68,3
Szakközépiskolában	55,0	62,7	57,5	33,3	36,1	51,4	52,6	28,6
Szakiscolában	25,6	11,6	4,1		47,5	23,8	9,7	3,2
Egyéb	1,6		1,0	1,6	2,4	0,3	1,0	-
Együtt	100	100	100	100	100	100	100	100

9. tábla: Középiscola után a gyerek jövője (%)

	8 ált.	Szaktun. K.	Középisk.	Felsőfok	Átlag
Továbbtanul	27,6	45,8	60,3	72,6	48,5
Dolgozni fog	15,0	12,2	6,9	6,5	10,9
Tanul és dolgozik	4,7	6,7	6,9	6,5	6,2
Otthon marad	-	-	0,5	-	0,1
Nem tudja	40,2	31,1	23,3	12,9	29,0
Nem megy középiscolába	12,6	4,2	2,1	1,6	5,3
Együtt	100	100	100	100	100

A fentiek alapján *összességében* úgy tűnik, jelentős különbség van iskolázottság szerinti összetétel mentén vizsgálva a szülők között az iskolához való viszonyban: a közép- és felsőfokú végzettséggel rendelkezők kevésbé konkrét elvárásokat fogalmaznak meg az iskolával kapcsolatban, s bár elvárásaikban közelebb esnek az iskolai elvárásokhoz, mégsem bízzák gyermekük pályafutását az iskolára, mivel saját elképzeléssel rendelkeznek, és ezt több módon igyekeznek elő is segíteni – végső soron a továbbtanulásnál a kedvezőbb irányok felé jó eséllyel terelik gyermekeiket. Az alacsonyabb iskolázottságú és kisebb településeken élő szülők bár távolabb esnek az iskola világtól, tulajdonképpen többet bíznak az iskolára annak következtében, hogy kevésbé tudatosak iskolázási stratégiáikban, kevesebb segítséget és figyelmet nyújtanak gyermekük számára a tanulásban, kevésbé szoros az iskolával való kapcsolatuk. S bár nyitottak az iskola irányában (látogatják a szülői értekezletet, az iskolai rendezvényeket, ünnepségeket, sőt szívesen vennének részt más foglalkozásokon is), végeredményben, ha van is elképzelésük gyermekük pályafutásáról, mégis inkább kényszerülnek kompromisszum kötésére.

Imre Anna

Iskolátlanítási kísérletek

Az első családi iskolázók

Ez a cikk arra vállalkozik, hogy vázlatosan bemutasson egy olyan jelenséget, amely Magyarországon ugyan kevésbé ismert, de egyre több országban, leginkább az Amerikai Egyesült Államokban szinte megkerülhetetlen, ha az oktatás területén zajló változásokról beszélünk. A „családi iskolázás” az 1970-es években jelent meg az Amerikai Egyesült Államokban, eleinte néhány ezer család részvételével. A családi iskolázást választók nem járatták iskolába gyermekeiket, hanem oktatásukat informális eszközök segítségével, jórészt családon és saját kapcsolati hálójukon belül oldják meg.

Az intézményesített oktatást ezt megelőzően a hatvanas évek radikális iskolakritikusai részéről érték a legerősebb kritikák. Ezek a kritikusok a már korábban is jelen lévő „reform” és „alternatív” pedagógiáknál jóval súlyosabb vádakkal illették az intézményesített iskolarendszert. Legtöbbjük álláspontjából az iskola mint intézmény teljes elvetése következik, az oktató-nevelő funkciókat más közegre szeretnék átruházni. Mivel az egyik ilyen lehetséges közeg a család, nagyon tanulságos megvizsgálni, hogy a radikális iskolakritikák egyes elemei hogyan valósulnak meg, illetve változnak meg a „home schooling”, azaz „családi iskolázás” mozgalmában.

A mozgalom több, egymástól meglehetősen távol álló világnézet körül bontakozott ki. Az egyikbe tartoztak a hetvenes évek néhány ezerre tehető „családban iskolázói”, akik nagyrészt a hatvanas évek lázadói, a „hippi-mozgalom örökösei”, vagy a velük szimpatizálók közül kerültek ki. A résztvevők megfontolásai sok párhuzamot mutatnak a radikális iskolakritikusok egyes gondolataival. Felismerhető például a legismertebb radikális, Ivan Illich több elképzelése, akinek iskolakritikája a modern fogyasztói társadalom kritikája is egyben, és aki egészen odáig ment, hogy iskolátlanítani szerette volna a társadalmat. Illich szerint az, hogy a tanulást jórészt intézményes keretek között tartjuk elképzelhetőnek és igazán legitimnek, egyike a modernitást megalapozó nagy mítoszoknak, amelyek megkérdőjelezhetetlenné igyekeznek tenni a fogyasztás, a számszerűsíthetőség normáit.

A családi iskolázók első generációjába tartozók igazi „szellemi atyja” azonban nem Illich és a hozzá hasonló teoretikusok, hanem egy pedagógusból lett iskolaellenző, a nagyon is gyakorlatias amerikai John Holt. „Iskolai kudarcok” címmel megjelentetett tulajdonképpeni munkanaplójában saját pedagógusi tapasztalatairól és kudarcairól számol be. A széles körben nagyon népszerűvé váló Holt az Illich-i iskolátlanítás, angolul „deschooling” szavához képest alkotta meg az „unschooling”, azaz, nem-iskolázás fogalmát. Holt nem társadalomtudósi, hanem pedagógusi attitűdökkel közelít a témához, éppen ezért mondandójában a fő hangsúlyt nem a társadalmi rendszer iskolátlanítása, hanem a családi spontán nevelési forma igénye kapja. A nem-iskolázás azt jelenti, hogy az otthon, családi környezetben nevelkedő gyermek semmiféle formális oktatást nem kap. Azaz, nem használnak tankönyveket, nem határozzák meg, hogy az adott nap éppen mivel fognak foglalkozni, hanem a tanulás folyamatát a gyermek spontán érdeklődése indítja be.

A társas kapcsolatokról szólva Holt azt állítja, hogy a legtöbb iskolában a társadalmi élet nagyon kompetitív, státus-orientált és sznob, és egy ilyen világhoz szoktatja a gyermekeket, miközben egyáltalán nem „szocializálja” beléjük a barátság, bensőségesség, bizalom értékeit. A családi iskola nagy előnyeiként Holt felsorolja az intimitást, az idő beosztásának lehetőségét, a spontaneitást, a gyermek egyéni igényeihez való igazodást.

A Holtot követő családi iskolázók a hetvenes évek végén, nyolcvanas évek legelején jórészt a „hatvannyolcas” nemzedék tagjai közül kerültek ki, akik nemritkán maguk is tanárok vol-

tak, komolyan foglalkoztak gyermekneveléssel. A családi iskolázás ekkor meglehetősen marginális jelenségnek számított.

Az első családi iskolázók sokszor hippy-kommunákban éltek, és közösen, az iskolától távol nevelték a gyermekeket. Cselekedetük eleinte illegális volt, sokszor kellett bíróságokon megvédeniük döntésüket.

A második hullám: illegitimitásból legalitásba

A családi iskola egyre szélesebb körű legitimizációs folyamatához hozzájárult egy 1969-ben iskolások körében végzett kutatás, amely Raymond Moore nevéhez fűződik. A szocializációs és a formális tanulás által felvetett problémákkal foglalkozó kutatás eredményei szerint egy sor komoly fejlődési problémáért, mint például a hiperaktivitás vagy a dyslexia, a formális iskola tehető felelőssé, amelyben a gyermekek túl korán kerülnek szembe nehezen megoldható feladatokkal. Moore a kutatás tanulságaként a kötelező iskoláztatás kezdetének 10, vagy akár 12 éves korig való kitolását javasolta, majd 1980-ban megjelentetett könyvében, a *Home Grown Kids*-ben (Otthon nevelt gyermekek) már egyértelműen a formális oktatás ellen foglalt állást. Moore (aki kutatásait egyébként feleségével együtt végezte) egyáltalán nem mellékesen gyakorló protestánsként fejtette ki nézeteit, és a vallási-erkölcsi nevelés szempontjából is megfélelőbbnek tartotta az otthoni nevelést. Ugyanekkor az 1980-as években, Amerikában megváltoztak a felekezeti iskolákra vonatkozó adószabályok, csökkentek bizonyos adókedvezmények, így néhányat közülük be kellett zárni.¹ E tényezők összejátszásának köszönhetően a családban iskolázás mozgalmához ekkor csatlakozott egyre nagyobb számban a keresztény (protestáns) erkölcsiséget nagyon fontosnak tartó tömeg.

A nyolcvanas évek második felére a családi iskolázás mozgalma már kevésbé a hatalom elleni, baloldali ellenkultúra mozgalma volt; egyre nagyobb súlyt kaptak benne a modern társadalom szekularitása ellen lázadó fundamentalista keresztények.

Jane Van Galen tanulmányában² a családi iskolázókat az „ideológusok” és a „pedagógusok” két csoportjára osztja. Az ideológusok közé tartoznak a vallási konzervatívok, akik azt szeretnék, hogy gyermekeik tanulják meg az alapvető vallási doktrínákat, és részben azért választják a családon belüli tanulást, mert így könnyebben tudják érvényesíteni ezeket az értékeket, mint a világi közoktatással is versenyezve, valamint azért, hogy ezzel is szocializálják gyermekeiket, hogy a család a társadalom legfontosabb intézménye. A pedagógusok ezzel szemben főleg azért akarják ők maguk tanítani gyermekeiket, mert nem tetszik nekik a modern nevelésügy bürokratizálódása, elgépiesedése. Olyan szülők tartoznak ide, akik élénken érdeklődnek az oktatás és a nevelés problémái iránt, olvassák az ide vonatkozó szakirodalmat.

Mindkét csoport tagjaira jellemző, hogy megkérdőjelezik a hosszú ideig megkérdőjelezhetetlennek tekintett állami szerepvállalást a gyermekek szocializációjában. A különbséget talán leginkább abban ragadhatjuk meg, hogy bár mindkét csoport lázadásának célpontja az állam, de az egyikben azért, mert elnyomja az egyént, a másikban viszont azért, mert nem a helyes értékeket szocializálja. A két egyértelműen különböző hozzáállás „iskolázási” szokásai egyébként csak látszólag hasonlóak, eltéréseik nagyon is jól példázzák a két világnézet közötti különbséget. A családban iskolázásnak ugyanis különböző formái léteznek. Vannak családok, ahol meghatározott szabályok szerint, különböző tankönyvek segítségével, szinte iskolai órák-

1 <http://www.geocities.com/homeschoolers> – A brief history of American Homeschooling.

2 Jane A. Van Galen: Ideologues and Pedagogues: Parents who Teach Their Children At Home. In: Jane Van Galen and Mary Ann Pittman (ed) *Home Schooling: Political, Historical, and Pedagogical Perspectives*, (Norwood, N.J.: Ablex, 1991)

hoz hasonlóan tanulnak a gyermekek a szülők segítségével. Míg sok család számára ez csak az első lépés a radikálisabb, már említett „unschooling”-nak, azaz nem-iskolázásnak nevezett forma felé.

A nyolcvanas évek második felére a családi iskolázók nagy részét alkotó vallási fundamentalisták nem annyira a tanítás iskolai formái, mint inkább az iskolai oktatás világi tartalma, és az iskola szerintük túlzottan megnövekedett szocializációs hatalma ellen láznak, amikor nem járatják iskolába gyermekeiket. Ezért az ő körükben zajló oktatás sem feltétlenül formáiban különbözik az iskolaitól, mint inkább tartalmában.

Ezekben a családokban gyakran az iskolai menetrendhez hasonlóan tanórák vannak, és a különbség főleg abban rejlik, hogy a tanár a szülő, és a személyes interakciónak köszönhetően jobban tud alkalmazkodni a gyermek pillanatnyi igényeihez, tempójához. Ezeknek a szülőknek elsődleges fontosságú, hogy ők választhatják meg a tananyagot, nem az iskola.

Szerintük a világi oktatás térnyerése nem a Felvilágosodás és a modernitás nagy, emancipatorikus vívmánya. Az ő nézőpontjukból mindez inkább a hagyományok szétzúzása, hitükkel ellenkező nézetek rájuk erőszakolása és a család szerepének számukra elfogadhatatlan megcsorbítása, és ezek azok az indokok, amelyek az Iskolával való szembefordulásra készítetik őket.

Érvelések a családi iskola mellett

A családi iskolázók a társadalom egyik legáltalánosabb, konszenzuálisan sokáig megkérdőjelezhetetlennek tartott intézményével kapcsolatosan mutatnak fel alternatív gondolkodásmódokat és megközelítéseket. A megszokottól eltérő szemléletmód könnyen megragadható, ha nyomon követjük a mozgalmat érintő vitákat. A családban iskolázókkal kapcsolatos diskurzusban, természetesen nem véletlenül, nagyon sűrűn bukkanunk a szocializációval kapcsolatos érvekre és viziontervekre. Amikor ezzel kapcsolatos támadás éri őket, a családi iskolázást támogatók két, egymástól jól elkülöníthető érvrendszerrel igyekeznek igazukat megvédeni.

Az egyik csoportba azok a kutatások és felmérések tartoznak, amelyek azt kívánják bizonyítani, hogy az iskolán kívül nevelt gyermekek kortárs kapcsolatai hasonlóképpen működnek, mint iskolába járó társaiké. Ezek a kutatások általában gyermekcsoportok megfigyelésén, vagy attitűdöket kutató tesztekkel végzett felméréseken alapulnak. Legtöbbjük eredményei szerint a családban iskolázott gyermekek legalább akkora, ha nem nagyobb önbecsüléssel és magabizottsággal rendelkeznek, mint kortársaik. Az eredmények szerint kapcsolatteremtő képességük is legalább olyan jól működik, mint a többieké.³

A szocializáció sikeressége melletti másik érvrendszer megkérdőjelezi azt, hogy a hagyományosan a szocializáció során elsajátítandó értékek valóban értékek. Ez az érvelés arról beszél, hogy az iskolában leginkább a versenyt, a fegyelmet, az őszintétlenséget tanulják meg a gyermekek, hiszen e tulajdonságok nélkülözhetetlenek a társadalmi sikerességhez. Az efféle normák ellen érvelők nem tartják kudarcnak, ha valaki nem tud eleget tenni ezeknek az elvárásoknak, hiszen számukra egy ilyen társadalomban elért sikeresség egyenlő a személyiség kudarcával.

Ez a két, ellentétes problémafelfogás ismét arra figyelmeztet, hogy az iskolával való szembefordulásnak gyökeresen eltérőek lehetnek az okai is. Azok, akik az iskolát, mint a nagybetűs életre felkészítő intézményt nem tartják megfelelőnek, a szocializációval kapcsolatban is szívesen mérik önmagukat ugyanazon mérce szerint, mint amellyel az iskolába járókat szokás mérni, hiszen céljuk éppen az, hogy bizonyítsák: az ő módszerükkel hamarabb és hatékonyab-

³ Lásd pl. Larry Edward Shyers: *Comparison of Social Adjustment Between Home and Traditionally Schooled Students*. In: *Socialization: A Great reason Not to Go to School*; www.learninfreedom.org/socialization

ban lehet elérni azokat a célokat, amely célok elérésére elvileg az iskola hivatott. A másik csoport nem tartja kívánatosnak ezeket a célokat, éppen ezért nem is tartja fontosnak igazolni azt, hogy hogyan teljesítenek ezek szerint a gyermekek. Ezért nem meglepő, hogy amikor szocializációról beszélnek, más és más aspektusait emelik ki ennek a meglehetősen nehezen konceptualizálható fogalomnak. Az egyik csoport a kortárskapcsolatok építésének képességére, a kommunikációs készségekre koncentrál, és az ezekben való fejlettséget teszi meg a szocializáció mércéjének; a másik csoport a társadalmi szocializációnak a versengésre, a személyiség elnyomására való törekvését emeli ki, és értékesnek tartja, hogy gyermekei ezeket a kétes képességeket nem szerzik meg.

Új hullám

A tanulságok szerint a családi iskolázók mozgalmának új erőt adott az amerikai iskolákban egyre terjedő erőszak, illetve a családban iskolázottak „első generációjának” nyilvános sikerei – a családban iskolázást a középpontba állító egyik legfontosabb „esemény” az volt, amikor 1997-ben, egy családban iskolázott kislány megnyert egy nagy presztízsű országos tanulmányi versenyt.⁴ Ezen közben az 1983-ban alakult Home Schooling Legal Defense Association (HSDLA)-nek köszönhetően az eredetileg jobbára illegitim családi iskolázás elfogadottsága egyre terjedt. A szervezet alakulásakor mindössze három amerikai állam nem nyilvánította büntetendőnek a családi iskolázást, jelenleg valamennyiben elfogadott ez az oktatási alternatíva, és a szülőknek viszonylag kevés kritériumnak kell eleget tenniük ahhoz, hogy ne kötelezhessék gyermeküket arra, hogy iskolába járjon.

A felsorolt körülményeknek is köszönhetően a családi iskolázás egyre jobban láthatóvá vált, és napjainkban már megindult a mozgalom harmadik hulláma, amelyhez a korábbi „ex-hippi”, majd a későbbi „fundamentális keresztény” kört tovább szélesítve, az amerikai társadalom jóval szélesebb rétegeiből csatlakoznak. A „harmadik hullám” tagjainak helyzete és döntése a fenti okok miatt is jóval könnyebb, mint azoké, akik akár csak tíz évvel korábban hoztak hasonló döntést.

Szülői vélemények

A családban iskolázók sokszínűségébe enged bepillantást, ha összegezzük, hogyan vallanak saját tapasztalataikról azok, akik már jó néhány éve ezen a módon tanítják gyermekeiket. A vélemények összegyűjtéséhez különböző internetes forrásokat használtam, és bár természetesen meglehetősen esetleges, hogy kinek a véleménye került bele a mintába, úgy gondolom, érdemes megemlíteni őket, hiszen alátámasztják azokat a sejtéseket, amelyek felmerültek a motivációkkal kapcsolatban.⁵

Az elemzett húsz szülői véleményből négy esetben az derült ki, hogy a családi iskolai forma választását szinte kizárólag a család mély vallásossága indokolta. Van olyan szülő, aki első indokként egyenesen az evolúció oktatását nevezte meg az iskolával való fő konfliktusforrásnak. Mások az iskolában uralkodó, az ő erkölcsökkel összeegyeztethetetlen hangulatra hivatkoznak; („az én lányom soha nem fog úgy kinézni, mint Brittany [sic!] Spears”).

Öten azzal indokolták választásukat, hogy az iskolában nagyon rosszak a tanulási feltételek, és azért vették ki gyermekeiket, mert az iskola nem tudott a gyermekek tempójához alkalmaz-

4 Erről az eseményről több cikk is beszámol, például: Isabel Lyman: *Homeschooling: Back to the future?* in: <http://www.cato.org/pubs/pas/pa-294.html>, vagy Brian C. Anderson: *An A for Home Schooling* című cikke, <http://www.city-journal.org>

5 Forrás: <http://www.easyhomeschool.org>; <http://www.learningfreedom.org>

kodni. Van olyan szülő, aki arról számolt be, hogy az egyik gyermeke túl keveset tanult az iskolában, a másik viszont nem tudta követni a neki nem megfelelő tempójú és stílusú tananyagot.

A véleményüket leírók egy jelentős része, nyolc szülő egyértelműen hangsúlyozza, hogy az iskolával, mint intézménnyel (is) elégedetlen. Közülük többen a szörnyű iskolai körülményeket okolják, de sokan vannak, akik egyszerűen félnek a gyermekükre az iskolában leselkedő veszélyektől.

Mint már említettem, megjelent a családi iskolázóknak egy szintén új csoportja, akik nem elvi és nevelési okokból választják ezt az utat. Ez jól látszik a vélemények mintáján is, hiszen hárman is arra hivatkoztak, hogy a szülők munkája gyakori költözéssel jár együtt, és ez lehetetlenné is teszi azt, hogy a gyermekek normálisan végezzenek el egy-egy iskolai osztályt. Az ő példájuk ismét arra mutat rá, hogy a mozgalom kiszélesedik, és egyre többen választhatják csupán gyakorlati okokból.

Fontos megemlíteni azt is, hogy a húszból öten egyértelműen hivatkoznak arra, hogy ők pedagógus végzettségűek. Ezt a tendenciát egyébként alátámasztják a családi iskolázók körében végzett felmérések is.

Bármilyen alapfeltevésből induljanak is ki, a családi nevelés minden irányzata megkérdőjelezi a 20. század során már-már megfellebbezhetetlennek hitt szocializációs formákat. Arra utalnak, hogy bizonyos életszemléletű csoportok számára az iskola elvesztette, és talán még többek számára kezdi elveszteni korábbi legitimitását, és egyre többen kérdőjelezik meg azt a szerepet, amelyet az iskola a modern társadalmak gyermeknevelési gyakorlatában magának követel.

A családi iskolázás tehát a modern intézményrendszer és a család viszonyát, egymással szembeni jogosítványaitak feszegeti. A kötelező iskoláztatással szembefordulók egy sokáig el sem igen képzelhető kérdést tesznek fel: azt, hogy kinek van több joga beleszólni a gyerek életébe: az iskolának (azaz az államnak) vagy a családnak. A családi iskolázók *per definitionem* megválaszolják ezt a kérdést, és mozgalmuk egyre nagyobb elfogadottsága arra enged következtetni, hogy véleményük nem számít többé egyértelműen normaszegésnek.

Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a családi iskolázás alternatívája egyáltalán nem egyformán jelenik meg a társadalom különböző szegmenseiben. Az amerikai felmérésekből kiderülni látszik, hogy jellegzetesen középosztályi nevelési elvekről van szó. Kérdés persze, hogy mindez inkább annak tudható-e be, hogy a középosztály, főleg az értelmiség egyes újtó szellemű rétegei minden újtó mozgalomhoz elsőként csatlakoznak (többek között azért, mert értelmiségi [tanár!] lévén, ők olvashatnak először radikális véleményeket egy-egy adott témáról); vagy annak inkább, hogy a családi iskolázás, és főleg a nem-iskolázás olyan oktatási és nevelési rendszert jelentenek, amelyek közel állnak a középosztálybeli nevelési preferenciákhoz. Talán nem független ettől az amerikai családi iskolázók sikere sem, hiszen értelmiségiként sokkal inkább testhez álló számukra a nevelésnek ez az autonóm módja.

Az állam gyerekneveléssel kapcsolatos jogosítványainak egyre éleinkebb megkérdőjelezése a családi iskolázás egyik forrása. Ugyanakkor talán nem túlzás levonni azt a következtetést, hogy létezik egy bizonyos tulajdonságcsoport, amelynek megléte előfeltétele annak, hogy egy szülő sikeres családi iskolázó lehessen. Akár a baloldali ellenkultúra híve, akár a fundamentális protestánsok csoportjába tartozik is valaki, jellemző rá egy nagyon erős világnézet, erőteljes erkölcsi állításokkal. Az tud sikeres családi iskolázóvá válni, aki képes saját világnézeti rendszert alkotni, és képes megkérdőjelezni egy másikat. Egyáltalán nem zavarja, ha a szélesebb társadalmi normák felől közelítve deviánsnak számít, ugyanakkor gyakran igen tudatosan

követi saját, vagy egy vonatkoztatási csoport eszmeiségét. Még egyszer fontosnak tartom hangsúlyozni, akármennyire egyértelműnek tűnik is, hogy a családi iskolázó szülőket az átlagosnál feltehetőleg sokkal nagyobb mértékben foglalkoztatják a gyermeknevelés kérdései. Ezek nélkül a tulajdonságok nélkül a családi iskolázás nagy valószínűséggel kudarcba fulladna.

Az amerikai családi iskolázók első generációjának gyermekei éppen az elmúlt években kezdték meg felnőtt életüket. Érdekes további kutatási téma lehet, hogy milyen mértékben értékelik majd ők maguk és környezetük sikeresnek társadalmi beilleszkedésüket (illetve érdekes kérdés, hogy milyen mértékben tartják fontosnak a beilleszkedés kérdését), és hogy ők maguk milyen módon kívánják majd nevelni gyermekeiket.

Berényi Eszter

A reszocializáció útjainak keresése Debrecenben

A Szociális és Családügyi Minisztérium Debreceni Javítóintézete és a Debreceni Egyetem Neveléstudományi Tanszéke közötti, régi keletű munkakapcsolat van, hiszen pedagógia szakos hallgatóink intézménylátogatás során megismerkednek az intézettel, ill. többen közülük gyakorlatukat is ott töltik.

Ennek a jó munkakapcsolatnak a során merült fel az a kérdés, hogy a tanszék hogyan tudna segíteni az intézetben folyó iskolai munka fejlesztésében, hiszen az intézet pedagógusai is érzékelik és megfogalmazzák a dolgozók általános iskolájának tantervi hiányosságait.

Ahhoz, hogy tanszékünk megfelelő segítséget tudjon adni, szükségessé vált, hogy feltérképezzük a gyerekek tanulási jellemzőit. Ezt azért tartottuk fontosnak, mert Volentics Anna átfogó vizsgálata óta eltelt közel 10 év alatt, amelyben az intézet jogelődje, a Népjóléti Minisztérium Debreceni Gyermekotthona (lányok számára) is szerepelt, az intézet profilja megváltozott, s jelenleg egy egészen más típusú reszocializációs feladatot lát el.

Úgy gondoljuk, hogy érdemes részletesebben is bemutatni az intézetben folyó munkát, mert összesen három ilyen intézet van Magyarországon (2 fiú, 1 lány), s kevésbé ismert a pedagógusok előtt az itt folyó pedagógiai munka. A SzCsM Debreceni Javítóintézete 1997. novemberére óta fogad be előzetes letartóztatásban lévő fiúkat. Ennek törvényi hátterét az 1995. évi LXI. Törvény adta meg, mely a Büntető Törvénykönyvet módosította, s lehetővé tette, hogy az előzetes letartóztatás a fiatalkorúakat illetően javítóintézetben is végrehajtható legyen. Célja, hogy a fiatalkorúak emberségesebb körülmények között nyerjenek elhelyezést a letartóztatás idejének időtartama alatt és a fiatalokkal szemben ne a büntetés, hanem a pedagógiai nevelés legyen eszköz, ami visszatartó erővel hathat a fiatalok további életútján. A SzCsM Debreceni Javítóintézete jelenleg öt megyéből fogad be fiatalokat (Heves, Jász-Nagykun-Szolnok, Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar megye), s feladata az előzetesbe bekerült fiatal fiúk nevelése, oktatása, képzése, a reszocializáció előkészítése.

Azok a fiatalok, akiknek az szükséges, délelőttönként belső iskolában folytatják és/vagy fejezik be általános iskolai tanulmányaikat, ill. varró-, szövő-, kertészeti foglalkozásokon és tanfolyamon vesznek részt.

Délutánonként hat nevelőotthoni csoportban folynak a nevelési órák, kulturális- és sportfoglalkozások. Pszichológus és mentálhigiénikus kollégák vezetik a délutáni foglalkozások ke-

követi saját, vagy egy vonatkoztatási csoport eszmeiségét. Még egyszer fontosnak tartom hangsúlyozni, akármennyire egyértelműnek tűnik is, hogy a családi iskolázó szülőket az átlagosnál feltehetőleg sokkal nagyobb mértékben foglalkoztatják a gyermeknevelés kérdései. Ezek nélkül a tulajdonságok nélkül a családi iskolázás nagy valószínűséggel kudarcba fulladna.

Az amerikai családi iskolázók első generációjának gyermekei éppen az elmúlt években kezdték meg felnőtt életüket. Érdekes további kutatási téma lehet, hogy milyen mértékben értékelik majd ők maguk és környezetük sikeresnek társadalmi beilleszkedésüket (illetve érdekes kérdés, hogy milyen mértékben tartják fontosnak a beilleszkedés kérdését), és hogy ők maguk milyen módon kívánják majd nevelni gyermekeiket.

Berényi Eszter

A reszocializáció útjainak keresése Debrecenben

A Szociális és Családügyi Minisztérium Debreceni Javítóintézete és a Debreceni Egyetem Neveléstudományi Tanszéke közötti, régi keletű munkakapcsolat van, hiszen pedagógia szakos hallgatóink intézménylátogatás során megismerkednek az intézettel, ill. többen közülük gyakorlatukat is ott töltik.

Ennek a jó munkakapcsolatnak a során merült fel az a kérdés, hogy a tanszék hogyan tudna segíteni az intézetben folyó iskolai munka fejlesztésében, hiszen az intézet pedagógusai is érzékelik és megfogalmazzák a dolgozók általános iskolájának tantervi hiányosságait.

Ahhoz, hogy tanszékünk megfelelő segítséget tudjon adni, szükségessé vált, hogy feltérképezzük a gyerekek tanulási jellemzőit. Ezt azért tartottuk fontosnak, mert Volentics Anna átfogó vizsgálata óta eltelt közel 10 év alatt, amelyben az intézet jogelődje, a Népjóléti Minisztérium Debreceni Gyermekotthona (lányok számára) is szerepelt, az intézet profilja megváltozott, s jelenleg egy egészen más típusú reszocializációs feladatot lát el.

Úgy gondoljuk, hogy érdemes részletesebben is bemutatni az intézetben folyó munkát, mert összesen három ilyen intézet van Magyarországon (2 fiú, 1 lány), s kevésbé ismert a pedagógusok előtt az itt folyó pedagógiai munka. A SzCsM Debreceni Javítóintézete 1997. novemberére óta fogad be előzetes letartóztatásban lévő fiúkat. Ennek törvényi hátterét az 1995. évi LXI. Törvény adta meg, mely a Büntető Törvénykönyvet módosította, s lehetővé tette, hogy az előzetes letartóztatás a fiatalkorúakat illetően javítóintézetben is végrehajtható legyen. Célja, hogy a fiatalkorúak emberségesebb körülmények között nyerjenek elhelyezést a letartóztatás idejének időtartama alatt és a fiatalokkal szemben ne a büntetés, hanem a pedagógiai nevelés legyen eszköz, ami visszatartó erővel hathat a fiatalok további életútján. A SzCsM Debreceni Javítóintézete jelenleg öt megyéből fogad be fiatalokat (Heves, Jász-Nagykun-Szolnok, Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar megye), s feladata az előzetesbe bekerült fiatal fiúk nevelése, oktatása, képzése, a reszocializáció előkészítése.

Azok a fiatalok, akiknek az szükséges, délelőttönként belső iskolában folytatják és/vagy fejezik be általános iskolai tanulmányaikat, ill. varró-, szövő-, kertészeti foglalkozásokon és tanfolyamon vesznek részt.

Délutánonként hat nevelőotthoni csoportban folynak a nevelési órák, kulturális- és sportfoglalkozások. Pszichológus és mentálhigiénikus kollégák vezetik a délutáni foglalkozások ke-

retében heti rendszerességgel a csoportokban a terápiás tréningeket, önismereti csoportokat és/vagy játékfoglalkozásokat.

Az alábbiakban erről a helyzetfelmérő munkáról és az első eredményekről mutatunk be részleteket.

A vizsgálat célja (elsősorban az intézet szakembereinek az igényeit figyelembe véve):

- a közösségi értékeknek a vizsgálata, amelyek javíthatják/gátolhatják a tanulási motivációt
- a pedagógussal szembeni elvárásokban megmutatkozó értékeknek a vizsgálata, amelyek javíthatják/gátolhatják a tanulási motivációt (különös tekintettel eddigi iskolai pályafutásukra)
- az intelligencia vizsgálata, ami az alapot adhatja egy differenciált oktatási-képzési fejlesztő program kidolgozásához a sikerélmény biztosítása, és a lehetőségeik optimális kihasználása érdekében
- az agresszív jellegének, összetételének, típusának vizsgálata. Ily módon differenciáltan válik lehetővé az agresszió oldása, belső energiáik más irányba fordítása.
- a tanulást segítő részképességek vizsgálata, amelyet fel fogunk használni egy differenciált fejlesztő program készítésében.

A kapott eredmények alapján célunk e többfunkciós nevelési intézményben folyó reszocializációs gondozás adekvátabb, hatékonyabb és korszerűbb formáinak, valamint módszereinek kidolgozása és kontrollálása a jövőben.

Szükségesnek érezzük röviden felvázolni azokat az elméleti alapokat, a legfontosabb gondolatokat, amelyek a vizsgálatunk elindításában motivált bennünket. A két kulcsfogalom az emberi – és a gyermeki jogok és a reszocializáció volt.

Az ENSZ emberi- és gyermeki jogok napjaink pedagógiájának újragondolásában nagy szerepet játszik, irányt ad, új formákat és arányokat hív életre. Eszerint a bűnelkövető gyerekeknek és fiataloknak is joguk van az optimális fejlesztő hatásokhoz a kényszernevelés helyett.

Ha több évtizedre visszatekintünk, a reszocializáció fogalma alatt mindig olyan nevelő tevékenységet értettek és valósítottak meg, melyek a büntetési jelleg miatt csak másodlagos és alárendelt szerepet kaptak. A reszocializáció értelmezésének nehézsége a büntetés dominanciája mellett

- az, hogy mindig is zárt intézetben, sajátos körülmények között történt,
- a nevelési cél az „ideális embereszmény” volt
- a gyakorlat azt mutatja, hogy a reszocializáció esélye, tartalma a büntetés jellege és ideje miatt szűkülhet (Volentics, 1996)¹

Volentics Anna meghatározása szerint a „fiatalkorúak reszocializációja olyan komplex és speciális nevelési (fejlesztési) folyamat, melyek célja az antiszociális fejlődésirányú és/vagy bűnelkövető fiatalok speciális szükségleteinek (szociális, nevelési-oktatási, mentálhigiénés, egészségügyi) teljes körű és/vagy célszerű kielégítése által szocializációs szintjük javítása, s ezen keresztül társadalmi integrációjuk, reintegrációjuk esélyeinek a növelése.”

A problémák, amelyek kezelését a reszocializációnak fel kell vállalnia a kapcsolatrendszerben, a viselkedésben, a teljesítményben, az iskolázottságbeli és művelődésbeli elmaradásokban mutatkozó problémák.

A problématerületekkel szinte egyértelműen párhuzamba állíthatóak a kiváltó okok, a családi szocializáció zavara, az iskolai szocializáció zavara, tágabb társadalmi környezet zavara és a kedvezőtlen alkati adottság, de helyesebb ezeket multifaktoriálisként kezelni.

¹ Volentics Anna: Gyermekvédelem és reszocializáció. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1996.

A kultúra közvetítése, a kulturális értékek személyiségbe történő beépítése jellemzően három dimenzióban (Volentics, 1996), koncentrikus körökként képzelhetőek el. A legbelső kör a családot jelenti (a legerősebb), amit az iskola vesz körül (erős és bővíthető). A külső és legtágabb dimenzió a tágabb társadalmi környezet szintje, aminek megerősítő szerepet tulajdonítunk. A három kör egymásutánisága és egymásra épülése lenne az ideális állapot. Kölcsönhatás, átjárhatóság jellemzi, de ha az egyik elégtelenül funkcionál, akkor a szerepét egy másik, de inadekvát szint veszi át.

Volentics Anna (1996) így ír erről: „Ha az alapvető normák közvetítését a család – diszfunkciója következtében – nem tudja ellátni, s az iskola – leszűkített működése miatt – azt nem tudja az egyén számára adekvát módon és kellő intenzitással közvetíteni, a normaképző a harmadik körben elhelyezkedő valamelyik csoport lehet (pl. antiszociális irányultságú kiscsoport), mely ezen minőségében primer körre válhat. Ahhoz azonban, hogy ez bekövetkezzon, az iskolának – az egyén szempontjából – nagyon rossznak, gyengének kell lennie, vagyis olyannak, mely az adott gyermek egyetlen fontos alapszükségletének kielégítésében sem képes tartós szerepet vállalni.”

A műveltség-iskolázottság-oktatás szerepéről markánsabb véleményt tolmácsol Hacker (1989)² a múltat – az 1925–1934 közötti időszakot – kutatva: „A kriminogén tényezők sorában szerephez jut a műveltség foka is.” De alig 15 éve is újra kellett fogalmaznia Víg-h-nek ezt a gondolatot, hogy felhívja a figyelmet „...a képzetlenség, az iskolai végzettség hiánya szoros összefüggésben van a bűnözéssel.”

A kulcsfontosságú műveltség-iskolázottság hordozója, a család és az iskola együtt, egymást kiegészítve (de egymást nem pótolva). De az esélyegyenlőség csakis együtt, és egymást kiegészítve teremthető csak meg. Azt mondjuk, hogy egymást nem pótolva, de tudomásul kell venni, a korábban leírt koncentrikus körökként elképzelhető dimenziók működését: Van átjárhatóság, de egymás szerepét csak inadekvát módon vehetik át.

Volentics Anna (1996) nagyító alá veszi és értékeli a jelenlegi, a zárt intézetekben használt oktatási programot, a dolgozók iskolájának a tantervét. Ez a tanterv olyan felnőtt vagy fiatal felnőtt korosztály számára készült, amelyik nem csak helyzetében de motivációs profiljában is különbözik a bűnelkövető, zárt intézetben nevelkedő fiataloktól. Így tehát:

- nem nyújt, ill. nem pótol speciális ismereteket
- nem alkalmas a kulturális szint emelésére
- nem alkalmas a felzárkóztatásra, beleértve a gyorsítást („osztályugratást”) és az addigi kudarcélmények kiegyenlítését is.
- nem megfelelő a képességfejlesztésre és nem helyez hangsúlyt a gondolkodás fejlesztésére.
- a tananyag tartalmára és feldolgozásának módjára nem helyez hangsúlyt
- hiányoznak a tanrendből a készsége tárgyak, ami a komplex nevelést teszi lehetetlenné, de még fontosabb, hogy hiányzik a sikerélményt biztosító, teljesítményelvárástól nem terhelt tevékenység
- a tananyagban fellelhető erkölcsi, érzelmi tartalom nem elégséges a bűnelkövető fiatalok neveléséhez.

A vizsgálat során a következő eszközöket használtuk:

- Személyi adatok, dokumentáció elemzése
- Teszt: Raven – intelligencia teszt
- Megfigyelés: A figyelem jellemzői (Kósáné, 1984, p. 476–477.)³

2 Hacker E.: Magyarország kriminalitása az 1925–1934. években, Kriminológiai Közlemények, 1989/28.

3 Kósáné Ormai Vera – Porkolábné Balogh Katalin – Ritoók Pálné: Neveléslektani vizsgálatok. Tankönyvkiadó

- Igényszintvizsgálat
- Kérdőív: Az akarati kitartás vizsgálata (Kósáné, 1987, p. 358.)
- Kérdőív: Tanulás iránti attitűd vizsgálata (Kósáné, 1984, p. 275–276.)
- Kérdőív: Milyen az ideális pedagógus? – a tanulók szerint (Kósáné, 1984, p. 146–147.)
- Kérdőív: A közösség értékrendje (Kósáné, 1984, p. 275–275.)
- Kérdőív: Bass-Durkee-féle agressziót mérő kérdőív

Vizsgálati csoportunkba minden olyan fiatal bekerült, aki a vizsgálat idején, 2001. április-május hónapban az intézet belső iskolájában tanult. Ez esetünkben 42 főt jelentett. Mindenkire kiterjedő teljes adatsort csak a háttér elemzésekor kaptunk, hiszen az mindig naprakész és vannak ismereteik a már eltávozott gondozottaikról is. A vizsgálatban résztvevő fiatalok 15–19 év közöttiek voltak (1. tábla).

A vizsgálatunkat 2001. január-április között a szakirodalom kutatásával és a két intézmény szakemberei közötti megbeszélésekkel kezdtük. 2001. április-május az adatgyűjtés, a vizsgálatok (a vizsgálatokat előzetes felkészítés után a Debreceni Egyetem vállalkozó kedvű pedagógia szakos hallgató, ill. az intézet pszichológusa(i) végezték) elvégzésének az időszaka volt. 2001. június-októberben az adatok (átfogó) feldolgozását, elemzését végeztük. 2001. novembertől folyamatosan történik az eredmények bemutatása a két intézmény szakembereinek, az eredmények értelmezése, a feladatok megfogalmazása, a fejlesztő programok kidolgozása. A újabb beutaltakkal a vizsgálatokat folyamatosan elvégezzük, az eredmények a már meglévőkhöz csatoljuk.

Mivel az elemzésnek még csak az első fázisában járunk, így a vizsgálati módszerek alskálái, összetevő, szintjei szerinti feldolgozás eredményeit tudjuk még csak bemutatni. Ezt majd, terveink szerint a részek közötti összefüggések megkeresése követi folyamatosan.

A bekerülés ideje

Az intézet sajátos jellegéből adódóan a fiatalok folyamatosan érkeznek, s töltik itt előzetes letartóztatásukat. Ugyancsak speciális – s egyben az oktatást és a nevelést is nehezítő – tény, hogy az intézet maga sem tudja előre, hogy a fiatal mennyi időt fog itt eltölteni. Az elmúlt évek tapasztalatai alapján a fiatalok 1–18 hónap közötti időt töltenek az intézet falai között, átlagosan pedig 8 hónapot. Ezek a hónapok is túl hosszúak ahhoz, hogy ne kezdődjön el a beutaltak nevelése, személyiségalkotása vagy oktatása-képzése.

A vizsgálat idején a legrégebben érkezett vizsgálati személy 12 hónapja, a legkésőbbben érkezett kevesebb, mint 1 hónapot tartózkodott az intézetben, a legtöbben pedig 3 hónapja.

A település jellege, ahonnan bekerült

A fiatalok 79 százaléka nagyvárosból, 13 százaléka faluból, 4 százaléka kisvárosból, 4 százaléka pedig állami gondozásból érkezett. A nagyvárosiak feltűnően magas arányát a lakossághoz való arányításon túl (a különböző statisztikai adatok szerint Magyarország lakosságának kb. a fele nagyvárosban él), mindenképpen magyarázza az is, hogy a kistelepüléseken még mindig figyel a környezet a gyerekekre, fiatalokra. A település lakói ismerik egymást, így könnyebb a pedagógus-szülő kapcsolattartás, feltűnik és szóvá is teszik, ha késő este fiatalokúval találkoznak az utcán, szórakozóhelyen, vagy ha bandák kezdenek kialakulni. A kis településeken még működik a kollektív felelősség, és nehezebb elbújni a környezet szemé elől is. De azt is látnunk kell, hogy a különösen néhány országrészre sűrűsödő társadalmi problémák, a munkanélküliség, az elszegényesedés, a céltalanság és kilátástalanság hatással van a kapcsolatok közhíójára, a családok nevelő tevékenységére, a moralitásra. Itt pl. Borsodra gondolunk, ahol az

említett társadalmi problémák a legsúlyosabbak. Valószínűleg ez a mechanizmus állhat annak a ténynek is a hátterében, hogy a legtöbb fiatal Borsod megyéből érkezik az intézetbe.

Iskolai végzettség

A vizsgálati személyek között a legkevesebb az egy osztályos, a legtöbb a tíz osztályos végzettség volt. Legtöbben 5, 6, vagy 8 osztályt végeztek, összesen a csoport háromnegyede. A vizsgálati csoport 17 százaléka öt osztályos végzettséggel rendelkezett. Normális esetben ez 11–12 éves korosztályt jelent, esetünkben viszont legjobb esetben is 15 éves vagy annál idősebb fiatalokat. (1. tábla)

1. tábla: A vizsgált csoport életkora és iskolai végzettsége

Életkorok	Gyakoriság (%)	Iskolai végzettség	Gyakoriság (%)
15 év	8,7	1 osztály	4,2
16 év	13,0	2 osztály	4,2
17 év	43,5	3 osztály	-
18 év	26,1	4 osztály	8,3
19 év	8,7	5 osztály	16,7
		6 osztály	20,8
		7 osztály	4,2
		8 osztály	29,2
		9 osztály	8,3
		10 osztály	4,2
összesen	100,0	összesen	100,0

Családi háttér

A vizsgált személyek 75 százaléka együtt élő családban élt, 20–21 százalék pedig egyik vagy másik szülőjével. Állami gondozott a korábban már említett 4 százalék volt. Az intézet korábbi, a profilváltást követő egy évről szóló adatai, miszerint teljes családból a fiatalok 55 százaléka, egyszülős családból 27 százaléka, intézeti nevelésből alig 10 százaléka érkezett, hasonlósága a vizsgálatunk eredményéhez. Az intézetbe kerülő fiatalok nagy többsége halmozottan hátrányos helyzetű, a társadalom periferiájáról, zilált családi körülmények közül került a bűn útjára. Szűkebb és tágabb környezete nemigen figyelt oda a gyermek, a fiatal egészségére, fizikai és mentális fejlődésére.

Kimaradva az iskolából hasonló sorsú fiatalokhoz csapódva bűnözésből tartották fenn magukat, ill. gyakran saját családjukat is. Sok fiú családjában többen is büntetett előéletűek vagy jelenleg is börtönbüntetésüket töltik.

Figyelemtartósság (térképpel vizsgálva)

A módszer lényege, hogy egy kitalált, nem létező település nevét kell (meg)keresnie a vizsgálati személynek Európa térképén. Sok, a tanuláshoz, a különböző területeken elérhető sikerek eléréséhez szükséges tulajdonságok figyelhetőek meg a vizsgálat során: frusztrációtűrés, logikus gondolkodás, kíváncsiság, kitartás, asszociációs képesség, feladattudat, stb.

A feladat feladásának az idejét néztük, ami 0 perc (azaz 1 percen belül feladta a keresést) és 13 perc között mozgott. A kapott eredményeket ábrázolva haranggörbét kapnánk, ugyanis

viszonylag egyenletes volt az eloszlás. Legtöbben, 20–20 százalékuk 6 és 7 percig tartott ki a feladatnál. Egy-egy fő található a végletek eredményeinél (0, 3, és 12, 13 perc). Egy személy volt, aki el sem kezdte a feladatot, mert nem tudott olvasni. Ez a teljesítményszándékot megmutató feladat nagy szórást mutat, amiben a túl korai feladás a figyelemfelkeltő és figyelmeztető. A gyors feladás mögött meghúzódó okok mind, mind az ismeretszerzést nehezítik az egyén számára. Az említett képességek és tulajdonságok viszont jelentős mértékben a rendszeres iskolai tanulás során fejleszthetőek, ami azonban vizsgálati személyeinknél kimaradtak. Az ördögi kört nagyon nehéz megtörni.

Tanórai figyelem

A vizsgálatot végző személyek tanórákon vettek részt, figyelték meg a vizsgálati személyek órai aktivitását, odafigyelését. Tapasztalataikat jegyzőkönyvezték, ill. az egységes feldolgozhatóság érdekében a Kósáné által leírt (1984) módszert használtuk kisebb módosítással.

A 45 perces tanórát nyolc egységre osztottuk fel. A nyolcadik egység rövidebb volt a megelőző hétnél. Úgy gondoltuk, hogy a tanóra végén, a csengetést várva, kisebb a figyelem, ezért szükséges külön kiemelni és elkülöníteni a tanóra többi részétől. Ezt az elgondolásunkat indokolta az a gyakorlat, hogy a házi feladatot az utolsó percekben szokták kiadni, jobb esetben megismételni. A házi feladatok a gyakorlatást, az elmélyítést szolgálják, ill. nem teljesítése büntetést, pl. rossz jegyet von maga után.

A jegyzőkönyveket elemezve kiderült, hogy a tanórákon (ahol nem tudták a fiúk, hogy a vizsgálók mit figyelnek) a diákok 50 százaléka jellemzően „kitartóan” figyelt. Nem ennyire egységes a másik végletről, a „kitartóan nem figyel”-állapotról a megfigyelésünk. A harmadik időegységben (13–18. percben) jelenik meg először ez a kategória (11 százalékban), emelkedik (22 százalékra), majd csökken az ötödik egységben (11 százalék), aztán meg is szűnik, azaz emelkedik a figyelem. A tanórákon az ötödik időegység (26–30. perc) tűnt a legkritikusabbnak, amikor is a „kitartóan figyel” 22 százalékra esett vissza, és mindegyik, kisebb figyelmet jelölő kategória aránya ugrásszerűen megemelkedett.

Külön elemeztük a tanóra utolsó perceit a már leírt indokok miatt. Ebben a szakaszban nem találtunk „kitartóan nem figyel” esetet. A csoport 50 százaléka „kitartóan figyelt”, 11–11 százaléka „figyelt”, „figyelme változékony” volt, „felszólításra figyelt” (ez 16 százalék) vagy „nem figyelt”. A leggyengébb kategória hiánya valószínűleg egyszerű matematikával magyarázható: a kétpercenkénti jelzések egymás utániságát értelmeztük, azok pedig a rövid egység miatt nem „adták ki” a „kitartóan nem figyelt” szintet. A tanórai figyelem e sajátossága az intézeti tanórák tervezésének-szervezésének fontos szempontja kell, hogy legyen. Ha szem előtt tartjuk, hogy eltérően a normál osztályoktól, ezeknek a fiataloknak a figyelemtartóssága és terjedelme, hullámváza rövidebb idejű és gyorsabb lefolyású, akkor a tananyag átrendezésével, időbeni elosztásával gyors sikereket lehet elérni.

Igényszint vizsgálat

A vizsgáló eszközünk a hagyományos és jól ismert egységdoboz volt. A feladatot csavarokkal végeztettük el az instrukciónak megfelelően öt sorozatban. Ötször kellett megbecsülniük a vizsgálati személyeknek, hogy milyen teljesítményre képesek, azaz, adott idő alatt hány csavart tudnak felcsavarni. Az előző próbálkozások tapasztalataiból folyamatosan tanulva időre ki is kellett próbálniuk. Végül, a vizsgálat végén meg kellett becsülniük, hogy egy hasonló korú fiú hogyan teljesítene. Nézzük először saját vállalkásukat.

Az öt sorozatban a vállalások 3 és 35 db csavar felcsavarása között mozogtak, ami 10–24 db közé szűkült a próbálkozások nyomán. A szűkülés kis mértéke jelzi a viszonyításból és a tapasztaltakból való tanulás alacsony szintjét. Nehéz lenne felelősséggel megállapítani egy átlagot, vagy azt állítani, hogy van egy kifejezetten kiemelkedő pont a sorozatokban. A becslések átlaga 15 db körül mozog és emelkedik ki kissé maximum 21 százalékos gyakorisággal.

A valóságos teljesítmény ugyanilyen nehezen értelmezhető biztonsággal. Az öt sorozat 6 és 22 db felcsavart csavar között mozog, de a legmagasabb gyakoriság csak 21–22 százalék közötti (13 és 16 db). A próbálkozások számának növekedésével javult a teljesítmény, ami természetes a gyakorlási, tanulási folyamat hatására gondolva. Következő feladatunk egy olyan feldolgozás lesz, amelyben egymásra vetítjük egyénenként a becslés és a teljesítés változását.

Beszédes adat viszont, hogy mit gondolnak kortársaik teljesítményéről. A vizsgálati csoport 40 százaléka 20 db-ot jelölt meg, ami a teljes becslés és teljesítménysorozathoz viszonyítva is azt az eredményt hozta, hogy a kortársaikat jobbnak, sikeresebbnek vélik egy ilyen feladatban. Viszonylag sokan (16 százalék) gondolta a 16 darabos teljesítményt másokról, ami megfelel a vizsgálati csoport valóságos teljesítményének.

További értelmezést kíván a nagy különbség a becslés- és a valóságos teljesítmény között, (35 db, 22 db), illetve ezekhez a kortársak vélt teljesítményének az összevetése. A tapasztalatok ellenére miért maradt magasabb a becslés saját teljesítmény, mint a tényleges eredményük? Miért áll közelebb a valós teljesítményhez a kortársak vélt teljesítménye, mint a saját teljesítményük becsléséhez? Milyen mértékben érvényes az itt megfogalmazható következtetés, miszerint énképük torzul az alacsony önismeretük miatt, ill. az énképük megfogalmazásában felismerhető a kompenzálás, a bizonyítási vágy, a sikerélmény keresése.

Tanulás iránti attitűd

A vizsgálati személyeknek állításokat kellett értékelniük aszerint, hogy mennyire illenek rájuk. A módszer motívumot vizsgál. Az állításokat egyetértésük szerint kellett pontozni. A –2, –1, 0, 1, 2, pontrendszer helyett a könnyebb érthetőség miatt az 1, 2, 3, 4, 5 pontozást használtattuk. Így egy motívum (öt állítás) maximum 25 pontot jelenthetett.

1) A továbbtanulás, érvényesülés, magasabb iskola mint motívum: A pontok szórása 8 és 25 között volt. 23 százalékuk 21 pont fontosságúnak érezte az állításokat. Találtunk még három 10 százalék körüli kiemelkedést (17, 22, 23 pontnál), míg minden egyéb gyakorisági mutató igen alacsony volt.

2) Az érdeklődés, kutatás mint motívum: A természetes kíváncsiság, mint a változások előmozdítója nem kapott elég hangsúlyt a fiatalok szerinti pontozásban. Az érdeklődés kielégítő olyan környezetben, ahol nem értékelik az újszerű megoldásokat, vagy ahol a teljes konformizmust várják el, ahol csupán a reprodukálás nyer jutalmat, ahol az ismeret nem a környező világot tanítja meg megismerni. Vizsgálati személyeink eddigi életútjuk során nem tudtak megfelelni az iskolai elvárásoknak, „értéktelenné” váltak a pedagógusok szemében, s folytatásként eleve elutasítva, figyelmen kívül hagyva fogadták a kezdetben még meglévő érdeklődést. Idővel a tárgyi tudásuk olyan mértékben elmaradt és lett hiányos, amely lehetetlenné tette a diákok számára, hogy felkeltse az kíváncsiságukat, a kutató kedvüket. Nem tudták megtanulni a problémafelvetést és hogy a megoldásoknak nem csak egy útja van. Úgy gondoljuk, hogy egy oly annyira beszűkült világban és eszközrendszerrel éltek, ahonnan már nincs felhívó jellege a tágabb világnak. Ez olvasható ki az adatokból is. A pontok szórása 13 és 25 pont között mozog, de a gyakoriság csak 3–15 százalék között. Mindössze 15–15 százalék jelzett vissza 19 ponttal, ill. 22 ponttal

3) Kitartó munka, elmélyülés mint motívum: A kitartó munkát, a hosszú távú célokért való küzdést, a tanulás pozitív élményét meg kell tanulni. Ezek a személyiség érése során alakulnak ki. A személyiségfejlesztés hiányát, a társadalmi érvényesülés és az iskolázottság közötti összefüggés felismerésének a gyengeségét tükrözik az adatok. Talán pontosítani kellene az előző gondolatot annyiban, hogy a felismerés és a hozzákapcsolódó, elvárt viselkedés elfogadását jelzik vissza az adatok. A pontok 11 és 23 pont között szóródnak. (Megjegyezzük, hogy az öt motívum blokk közül csak két esetben nem érte el a szóródás a 25 pontot.) A gyakorisági ráta 2–15 százalék között mozog. 15 százalék értett egyet az ezt a motívumot célzó állításokkal 17 pont erejéig, 13 százalék pedig 14, ill. 20 pont erejéig. A kapott eredmény összecseng a figyelemtartósság vizsgálatánál tapasztaltakkal.

4) Jó jegy az iskolában mint motívum: Az érdemjegy az iskolai visszajelzés domináns formája, miközben tudjuk, hogy ez csak megközelítőleg reális, és hogy közel sem olyan fejlesztő hatású, mint ahogyan azt a pedagógiában szeretnénk. Ettől függetlenül a jó jegyért tanulunk, a jegyek alakítják az énképünket, önértékelésünket jobb esetben. Rosszabb esetben feladásra „kényszeríti” a sikertelen diákot, majd eltávolítja az iskola céljától. A fokozatos lemaradás miatt pedig már esélye sincs a gyerekeknek egy önbizalmat, lelkesedést adó jobb vagy jó jegyre. Ez tükröződik a kapott eredményekben is. A pontok 8 és 24 pont között szóródnak úgy, hogy három kiugró gyakoriságot találtunk csak (13, 15, 16 pontnál). Az, amit kiugrásnak nevünk, csak 13–13 százalékos gyakoriságot jelent a csoporton belül.

5) Megfelelő pozíció elfoglalása az osztályban mint motívum: A „megfelelő” jelző többféle-képpen értelmezhető. A vizsgálatban használt állítások pontosan körülírtak egyfajta értelmezést: a tanulmányi eredménnyel elért pozíció. A legkisebb szórást ebben a feladatrészben kaptuk: 12–25 pont között. Az eloszlás azonban nem mutat semmiféle normál eloszlást. A legtöbben 19 ponttal jeleztek vissza (15 százalékuk), míg 13–13 százalékuk 14 és 20 ponttal. Jellemző a gyakoriságra, hogy csak 5 százalék és 7 százalékot kaptunk a különböző pontoknál.

Úgy gondoljuk, hogy ezt a részt is, úgy mint a másikat is, fontos körülményekkel kezelni, mert némileg torzított képet adhat a valóságos érzéseikről és véleményükről. Minden állítást pontosítani kell, ami azt válthatta ki, próbálják egyenlő arányban használni a rendelkezésükre álló kategóriákat.

6) Jutalom a családban mint motívum: Nem vitatott a család motiváló, példaadó szerepe. Egy gyereknek az iskolához fűződő viszonyát meghatározza, hogy a család, a szülei (és a környezet) értéknek tekintik-e a tudást.

„Milyen az ideális pedagógus?”

A vizsgálat során 60 tulajdonságot kellett mérlegelniük a fiataloknak arra a kérdésre, hogy „Milyen az ideális pedagógus?”. Ki kellett választaniuk először 10 pozitív, majd 10 negatív tulajdonságot, ill. rangsorolni azokat. A 2x10-es tulajdonságlista alapján négy féle, a legkézenfekvőbb sorrendösszesítést végeztük el az első fordulóban (2–3. tábla). A kapott adatokat belső továbbképzésben fogja felhasználni a pedagógus kollektíva.

A társaktól elvárt személyiségjegyek

A vizsgálati módszer 60 tulajdonságot sorol fel, amelyeket a vizsgálati személyeknek a kortársaikra (iskolatársaikra, barátaikra) kellett vonatkoztatni, majd kiválasztani és rangsorolni azt a tízet, amelyeket elvárnak és fontosnak tartanak társaikban. A feldolgozás során kétféle elemzést végeztünk. Összeállítottuk annak a 10 tulajdonságnak a listáját, amelyet leggyakrabban és amelyet legritkábban választottak a fiatalok (4. tábla).

2. tábla: „Milyen az ideális pedagógus?”

Rangsor	Pozitív tulajdonság	Rangsor	Negatív tulajdonság
1.	Tiszteli tanítványait	1.	Türelmetlen
2.	Segít a tanulásban Érthetően magyaráz	2.	Nem megértő Igazságtalanul osztályoz
3.	Törődik tanítványaival	3.	Zárkózott
4.	Osztályon kívül is törődik tanítványival Tapintatos Szereti tanítványait	4.	Merev Nem magyaráz érthetően Túl sokat követel
5.	Igényes Védi tanítványait Ragaszkodik a tankönyv anyagához	5.	Magas követelményeket támaszt Enyhén osztályoz Nem látja be tévedéseit

3. tábla: A rangsorokban első helyen szereplő tulajdonságok

<i>Pozitív</i>	Őszinte, Segít a tanulók problémáinak a megoldásában, Megértő, Okos-Művelt, Kedves, Türelmes, Erismeri, ha téved, Szívesen tanít, Komoly, Egyformán szereti tanítványait, Nyugodt, Igazságosan osztályoz, Érdekesen magyaráz, Vidám, Van humor-érzéke
<i>Negatív</i>	Barátságatlan, Rosszindulatú, Nem egyformán szereti tanítványait, Goromba, Nem látja be a tévedéseit, Bizalmatlan, Gúnyos, Türelmetlen, Nem ismeri tanítványait, Befolyásolható, Nem segít a tanulásban, Tapintatlan, Unalmasan magyaráz, Nem törődik tanítványaival

4. tábla: A társaktól elvárt személyiségjegyek

Leginkább elvárt tulajdonságok	Legkevesébé elvárt tulajdonságok
Tiszteletudó, Segít másoknak, Udvarias, Jószívú, Megértő, Rendes, Vidám, Szorgalmas, Barátkozó, Becsületes	Elvhű, Szerény, Kezdeményező, Nem árulkodós, Önzetlen, Önálló, Erős, Ügyes, Nem veszekedős, Jó tanuló, Jó szervező

Agresszióvizsgálat

A vizsgálat során a Buss-Durkee féle agressziót mérő kérdőívvel dolgoztunk. A vizsgálatot a Raven-teszthez hasonlóan, és a többi vizsgálattól eltérően a pszichológus végezte el és értékelt, hiszen ezek használata komolyabb szakmai ismereteket igényel.

Abból indultunk ki, hogy a fiatalokban eddigi életmódjuk, tanult viselkedésmintáik, esetleg a kudarcuk miatt, de bezártságuk miatt is mindenképpen agresszió dolgozik. A mérőeszköz alkalmas az agresszió különböző fajtáinak mérésére. A teszt alkálái a következők: – tettlegesség – közvetett tettlegesség – negatívizmus – verbális agresszió – ingerlékenység – sértődöttség – gyanakvás – bűnösség. Az alkálák átlagpontjait összevetettük a mérőeszköz által közölt átlag eredményekkel. Nevezetesen a normál férfiak átlagpontjaival. (Münnich, In: Mérei-Szakács, 1988)⁴ (5. tábla).

⁴ Münnich Iván: A Buss-Durkee agressziót mérő kérdőív. In Mérei Ferenc – Szakács Ferenc (szerk.): Pszichodiagnosztikai Vademecum II. Budapest, Tankönyvkiadó, 1988.

5. tábla: Az agresszió fajtái

Alskálák	Normál esetek (férfiak)	Vizsgálati csoport
Tettlegesség	5,1 - 4,6	5,6
Közvetett tettlegesség	4,5 - 4,2	4,15
Ingerlékenység	5,9 - 3,9	3,74
Negatívizmus	2,2 - 1,8	2,96
Sértődöttség	2,3 - 1,2	4,9
Gyanakvás	3,4 - 1,7	5,72
Verbális agresszió	7,6 - 7,2	8,15
Bűnösség	5,3 - 3,2	6,01

A várt elképzelésnek megfelelően minden alskála átlageredménye a normál eredményeken kívül van. Két esetben az eltérés jelentősnek tekinthető.

A *tettlegesség*, ami a személyekre irányuló fizikai erőszakot jelenti (anyagi javak, tárgyak rombolása nem idetartozik). A csoport átlaga 0,4-del van a normál fölött.

A *közvetett tettlegesség* esetén az egyén nem a gyűlölt személyt támadja meg közvetlenül fizikailag, hanem kerülő úton, pl. sértő durva pletykával. A csoport vizsgálati átlaga csak 0,05-dal kevesebb a „megengedettnél”. A pletykához (egy kitalációhoz), hogy az ne legyen rögtön átlátszó, azaz „hitelesnek” tűnjön, bizonyos intelligencia szint, némi tanultság is szükséges. Másik oka lehet, hogy az intézet zárt jellegéből adódóan a különböző ál és valódi hírek az informális hálózaton keresztül gyorsan eljutnak az érintetthez (és minden taghoz is). Így a pletyka nem éri el a célját, sőt azt is mondhatjuk, hogy visszaüt. A közvetett tettlegesség egy másik megjelenési formája lehet a nem kellő mértékben kontrollált viselkedés, az ajtó rugdosása, a falba boxolás stb., a feszültség céltalan, diffúz módon való levezetése. A vizsgálati csoport, vagy a hozzá hasonló csoportoknál azt tapasztalták, hogy ha fizikai mozzanatra is sor kerül, akkor elveszítik a kontrollt, és valaki ellen fordulnak, az agressziójukat közvetlenül kiélik.

Az *ingerlékenység* egy készenléti állapotot jelent, hogy a személy a legkisebb provokációra is negatív érzelmekkel reagáljon. A negatív érzelmek dühben, gorombaságban, durvaságban, trágár viselkedésben jelentkezhetnek. Sokan rögtön hozzákapcsolják az önkontroll, önfegyelm, a tolerancia fogalmát. Ennek helyességéről lehet vitázni, de mi helyzetfüggőnek tartjuk a fogalmak együtt tárgyalását. Vizsgálati csoportunkban az ingerlékenység-alskála pontjainak az átlaga 3,74. A kapott eredmény 0,16-dal alatta van a normál övezetnél. Meglepő lehet ez az eredmény, de ha figyelembe vesszük az intézet totális jellegét, akkor már érthetővé válik, hiszen a nevelőkkel való szembeszegülésnek és/vagy opponális viselkedésnek hosszú távon a fiatalra vannak káros következményei (a fiatal a tárgyalásra egy, az itt töltött idő alapján készült jellemzést visz magával, mely befolyásoló tényező az ítéletet illetően.)

A *negatívizmus* ellenállást jelent, egy felajánlott kapcsolat visszautasítását, nyílt ellenszegülést. Megnyilvánulhat lázadásban, rossz alkalmazkodásban. A normál populációhoz képest a zárt intézetbe került és élő fiatalok pontátlaga 0,76-dal magasabbak. Bizonyára nem kell ennek tartalmát részletezni, elég csak egy gondolattal kiegészíteni. A negatívizmus jelentkezhet a családban a szülőkkel, az iskolában a pedagógussal, a sikeresebb iskolatársakkal szemben külön-külön, de valószínűbb, hogy mindkét élethelyzetben jelentkezik, majd egyre diffúzabb lesz.

A *sértődöttség* dühös érzelmekben jelentkezik, amit a vélt vagy valós sérelmek miatt érezhet a személy. Kiváltója a gyűlölet, a féltékenység, vagy az az emberi környezet, ami körülveszi. Vizsgálati csoportunkra gondolva úgy véljük, hogy a sérelmek minden esetben valóságok, de

nem tudatosak, nem tudják megfogalmazni a valódi okokat, inkább csak megélik az érzést, esetleg megneveznek valamit okként. Vizsgálati személyeink pontátlaga 2,68-dal több, mint a normál felső határa. Megfogalmazhatjuk azonban úgy is, hogy a pontátlag a normál pontok felső határ eredményének kétszerese, az alsó határ eredményének közel négyszerese. Szocializációs hiányosságaik, sorozatos kudarcaik és eddigi életútjuk alapján valószínűsíthető, hogy ez a sértődöttség, a környező világ utálat a személyiségük markáns jellemzője is.

A *gyanakvás* egy projekció. Feltételezés, hogy mások lenéznek, megsértik, kárt akarnak neki okozni. A vizsgálatban részt vett fiúk pontátlaga 5,72, azaz 2,32-dal magasabb, mint egy normál csoporté. Ha folytatjuk a korábbi gondolatsort, akkor odajutunk, hogy a folyamatos és fokozott gyanakvás feszültséget okoz, ingerlékennyé tesz, ill. a gyanakvással méregetett környezet jelzéseit a gyanakvás érzése miatt az egyén elutasítja, a javaslatokban hátsó szándékot feltételez, ezért szembehelyezkedik.

A *verbális agresszió* szavakban kifejeződő ellenállást, negatív érzelmeket jelent. Ehhez az egyén a beszéd stílus eszközeit és tartalmát (hangerőt, káromkodást, fenyegetést, vitatkozást) használja fel. Ebben az alsóhatárban a vizsgáltak átlageredménye 0,55 ponttal tér el egy normál csoport felső átlagától. Ez az eltérés önmagában nem sok, de talán érthető is, hiszen vizsgálati csoportunk családi és „tágabb” környezeti szocializációja miatt a vita, a megemelt hangerő, a durva szavak inkább természetes, mint a normál populációban. Ebből következik az is, hogy az egyébként érzelmeket, feszültséget is kifejező, esetleg levezető hatású verbális agresszió esetükben a normál kommunikációnak része. Ezért a hangulatváltozások megmutatásához, a gőz „kiengedéséhez” már nem biztos, hogy fokozható a verbális agresszió tovább, így „eszközt” kell váltaniuk (a korábban felsoroltak valamelyikére).

A *bűnösség* azt az érzetet, gondolatokat fejezi ki, amelyek arról szólnak, hogy „valamit rosszul csináltak/csináltam”, „szenvedek a bűntudattól”, „rossz vagyok”. Az először meglepetést okozó 0,71 pontos eltérés háttérben valószínű a „Pygmalion-hatás”, azaz az „önmagát beteljesítő jóslat” (is) áll(hat). A vizsgált fiatalok már olyan régen élnek a sikertelenségben, előítéletek között, állandó frusztrációban, hogy az „sajátjukká” vált, vagyis nem okoz számukra akkora bűntudatot, ami helyzetükben elvárható lenne.

Az alsóhatárból kapott eredmények értékelésénél figyelembe kell venni az intézet jellegéből adódó (előzetes letartóztatás) speciális jelenségeket is.

A zárt intézetekben hatnak bizonyos, csak ilyen helyen megfigyelhető károsító tényezők:

- A szabadságtól való megfosztottság, az izoláció fokozottan vált ki agressziót.
- A zártság a heteroszexuális kapcsolatoktól is megfosztja őket, ami miatt úgy érzik, hogy a férfiaságukat is „elvették”. A szexualitást pótolandó helyettesítő tevékenységeket keresnek férfiaságuk kifejezésére: agresszív tetteket.
- Hirtelen beszűkül a mozgásterük, minél kisebb lesz az életterük, annál hevesebbek lesznek az agresszív megnyilvánulásaik.
- Átmenet nélkül szűnik meg a zárt intézetbe kerüléssel az egyén autonómiája, mindent utasításra történik az életükben ettől kezdve mindenféle önálló választási lehetőséget nélkülözve.
- Megváltozik a környezetüknek a szociális struktúrája, ami szöges ellentétben áll addigi ismereteikkel. Ebben a helyzetben meg kell vívniuk a harcot a pozícióért, később meg kell védeniük az újonnan érkezőtől a helyüket. De idetartozik az „újak kipróbálása”, a „bemutatkozás” is. Az intézet személyzete felé irányuló agressziót is a társaikon vezetik le. Ha a status quo-jukat biztosnak érzik, csökken az agresszió mértéke.
- Más értelmet kap az idő egy intézetben, részben, mert az idejüket más osztja be és ellenőrzi, részben, mert az itt eltöltött idő hossza kiszámíthatatlan.

Intelligenciavizsgálat

A vizsgálat során az RAVEN-intelligencia tesztet használtuk, mert ez kultúrafüggetlen intelligencia tesztnek tekinthető. Olyan gondolkodási műveleteket igényel és mér, amelyek szükségesek az önálló ismeretszerzéshez, pl. a problémamegoldó gondolkodást, az elvonatkoztatást, a differenciálást, az analízist-szintézist, stb.

A szakirodalom a teszteredmények IQ pontokra való átszámítását nem javasolja, mivel a legtöbb vizsgált csoport eredményei nem mutatnak normális eloszlást. A javaslatot elfogadtuk és csak a nyers, teljesített pontokkal dolgoztunk.

A megadott, 14–18 éves korosztályt bemutató, összehasonlító célzatú adatok adták a támpontot az eredményeink értékelésében (6. tábla).

6. tábla: Raven-teszt

Övezetek	Gyakoriság (%)
Igen magas (59–60 nyers pont)	0
Magas (50–58 nyers pont)	8
Átlagos (30–49 nyers pont)	60
Átlagosnál alacsonyabb (20–29 nyers pont)	24
Igen alacsony (10–19 nyers pont)	8
Értelmi fogyatékos (0–9 nyers pont)	0
Csoportátlag: 34,5 nyers pont (átlagos övezet)	

A vizsgálati csoportunk 60 százalékának a teljesítménye az átlagos övezetbe tartozik, ami rögtön meg is cáfolja annak a jelenségnek a jogosságát, hogy a deviáns fiatalok törvénytörően gyenge képességűek. Több, korábbi vizsgálat is bizonyította, hogy az iskolában túlkoros, bukásdús gyerekek nagy része nem a képességei miatt sikertelen, hanem családi, környezeti szocializációja miatt. Szocializációs hátrányaik már az iskolába lépés pillanatában (sőt korábban) megakadályozzák őket, hogy képességeiknek megfelelően teljesítsenek és fejlődjenek. Egyre nagyobb lesz az ismereteik, készségeik elmaradása, és végül már képtelenné is válnak az új ismereteik beépítésébe.

A csoport 24 százaléka az átlagnál alacsonyabban teljesített, míg 8–8 százaléka magasan, ill. igen alacsonyan. Nem találtunk közöttük olyat, aki szélsőséges eredményt ért volna el.

Pedagógusként azt gondoljuk, hogy ez az a vizsgálat, amelyik egyértelműen rámutat az iskola és az iskolával kapcsolatban álló intézmények felelősségére.

A vizsgálat megkezdése előtt két nagy feladatot tűztünk ki magunk elé. Egyrészt adatokat kívántunk gyűjteni, tapasztalatokat szerezni a SzCsM debreceni speciális intézetében élő fiatalok megismeréséhez. Másrészt a tapasztalatokra, eredményekre építve fejlesztő programok kidolgozását terveztük, amelyek a célja a bűnelkövető fiatalok reszocializációjának elősegítése, aminek része az iskolázottsági-műveltségbeli hátrányok csökkentése.

Jelen tanulmányunk az empirikus vizsgálat főbb tapasztalatait foglalja össze. A gazdag vizsgálati anyag további részletes elemzés lehetőségét hordozza magában, amelynek eredményeképpen kidolgozható az e populáció sajátos jellegzetességeit is figyelembe vevő fejlesztési program.

Pető Ildikó & Szabóné Szilágyi Zsuzsa

SZEMLE

„FÉLREÉRTÉS-AKTUS”

A mindössze száznegyven oldalas mű (amely a két évvel korábbi francia kiadás alapján, s egy évvel a tengerentúli angol fordítás előtt jelent meg), az oktatás, az iskola világának, tartalmi szerkezetének szokásainktól eltérő értelmezését kínálja az olvasónak, a világhírű szerző szellemi hagyatékának terjesztésre kínálkozó eszmefuttatásaival. Bourdieu gondolatai ugyan nem szorulnak népszerűsítésre, elterjedtségüket mi sem bizonyítja jobban, mint, hogy az ismert francia szociológus, antropológus gondolatai, a hazai szociológiai közéletben közhely számba mennek.¹ Megállapításai: miszerint az oktatási rendszer újratermeli a társadalmi egyenlőtlenségeket, hogy a kulturális tőke milyen jelentőséggel bír(hat) az egyéni életút során, hogy az iskolázottság és a társadalmi érvényesülés milyen összefüggéseket tartalmaz, hogyan elemezhető, mérhető, az oktatásszociológiában irányt szabott, „mozgalmat” indított el. Közelebb vitt bennünket az iskolák közötti eltérések, az iskolákon belüli szelekciós mechanizmusok megértéséhez. Mialatt azonban áthatotta a szakma művelőinek gondolkodását a Bourdieu-i szemlélet – ami minden szellemi produktum esetén feltétele a közös cselekvési terek kialakításának –, addig a világ külső képe az életünkben bekövetkezett „gyorsulás”, s nem utolsó sorban mediatisáltság folytán megváltozott. Talán nem túlzás azt mondani: napjainkban mindnyájan egy kényszer áldozatai vagyunk, egy olyan hatalom által elnyomva, ami mögött nem személyek állnak, ezért nem is lehet megnevezni, ami erejét szimbolikus csatornákon, és közvetített eszközökön át érvényesíti – pl. reklám. E teher alatt emberi kapcsolataink sorvadnak, közérzetünk rosszabbodik, munkánkat értelmetlennek érezzük és időnként egész létezésünk megkérdőjeleződik. Mi az oka annak, hogy a technológiai fejlődés csúcsait ostromló modern/posztmodern ember történetileg a legnagyobb kényelem-

ben él anélkül, hogy szembe tudna nézni cselekedeteinek következményeivel?

Vajon ezek a zavaró hatások átmenetiek, a globalizálódó világ átstrukturálódásának múltó problémáit kell látnunk bennük és türelemmel kell viseljük?! (Ebben az esetben a rossz közérzet szubjektív életérzés és „A” probléma nem létezik... mivel a szubjektumok – individualizált egységekben felfogva – nem általánosíthatók). Vagy egy olyan átalakulás részeseinek tekintsük magunkat, ahol a hatalom és erőszak extatikus kiterjedése meggy végbe? Ahol valódi érdekeink és akarataink ellenére, a „carpe diem” szellemének popularizált botrányos közhelyesítését kizárólagos mintává alakítva, manipulatív módon elnyerve beleegyezésünket, tényleges erőnket önmagunk ellen fordítjuk. Egyáltalán, szembe tudunk-e nézni azzal, hogy korántsem vagyunk tévedhetetlenek, hogy a hibákból tanulni lehet – sőt érdemes! –, hogy a konfliktusainkat nyíltan felvállaló környezetre és erőszakmentes megoldásokra törekvés és cselekvési gyakorlat versenyképes és átörökítésre váró segítőeszköze lehetne a következő nemzedékeknek?!

Bourdieu egész munkássága válasz erre a feladványra. Ahhoz viszont, hogy megértsük, fel kell vennünk a nézőpontból eredő kérdést? Lehetséges-e, hogy a paradox helyzetet konstruáló irracionális mozgatóerőknek a gyökerei „Bennünk” vannak?! S ha igen, akkor hogyan? Szemléletesként most Férfiuralom c. művet vesszük, végig kísérve a gondolatmenet formálását – egy alkotásán át –, a kezdetektől a végkifejletig.

Alapkérdése – minden olvasót közvetlen érintette téve –, hogy miféle történelmi mechanizmusoknak tulajdonítható a szexuális megosztottság szerkezetének és az ennek megfelelő osztályozási elveknek viszonylagos dehisztóritású és megingathatatlansága? Értelmezésének kiindulópontja a világ megosztottságának férfi-női ellentéppárra osztása, tényként kezelve a férfi és női test adott különbségeiben. (A mozzanatnak a későbbiekben kiemelt szerepe lesz!) „A társadalom vi-

1 A hatvanas években írt klasszikus műve magyarul „A társadalmi egyenlőtlenség újratermelődése” címmel 1978-ban a Gondolat kiadónál jelent meg.

lága a testet mint szexualizált valóságot, mint a szexualizáló látásmód és felosztás elveinek letéteményesét teremti meg. A beépített látásmódnak ez a szociális programja a világ minden dolgára vonatkozik, mindegyiknek megára a testre a maga biológiai valóságában. Ez a program igazítja a nemek biológiai különbségét annak a mítikus világlátásnak az elveihez, amely a férfiak nők fölött gyakorolt önkényes hatalmában gyökerezik, s a munkamegosztás révén ez a hatalmi viszony is bevesődik a kézzelfogható társadalmi berendezkedésbe. A biológiai különbség a férfi és a női test között, mindenekelőtt a nemi szervek anatómiai eltérése ily módon tünteti fel a természetesség színében a nemek szándékolt társadalmi megkülönböztetését, kivált a nemek szerinti munkamegosztást. (A test mozgásai, e társadalmi konstrukciókká munkált univerzális minták nem teljesen determináltak adott esetben szexuális jelentésükben, de valamiféle meghatározottságuk azért van, így hát a hozzájuk kapcsolt jelképesség egyszerre konvencionális és »motivált«, vagyis úgyszólván természetesnek tetsző.) Mivel a társadalmi perspektíva eleve konstruálja az anatómiai különbséget, és ez a társadalmilag konstruált különbség az alapja és természetesenek tetsző biztosítéka a sarkkövet képező társadalmi perspektívának, itt a róka fogta csuka, csuka fogta róka esete forog fenn, amely a gondolkodást a hatalmi viszonyok evidenciái közé rekeszti. E hatalmi viszonyok vesődnek az objektívításba tárgyilagossá osztályozás, illetve a szubjektivitásba kognitív minták formájában, melyek a fenti osztályozás jegyében meghatározóak ezen objektív osztályozás észlelését.” (18. o.)

A továbbiakban a kognitív minták genezisének feltárásával – a kabil társadalom antropológiai értelmező leírásának mintapéldáján kezdve – kibontakozik a férfi-női identitás objektív struktúrák által generált szubjektumtörténete, ahol a szubjektum – legyen akár férfi akár nő – objektív viszonylatok – benne anyagi-tárgyi viszonylatok és más szubjektumok kész kognitív tudattalan sémáival –, struktúráit átvéve formálódik a szocializáció rendszerében. Az egymást követő generációk életében a nyilvános és mentális reprezentációk, kognitív s anyagi tapasztalatok újatermelik az alapsémát. A test és a nemiség „félreértés-aktusának” következtében létrejött alá-fölrendelt viszony feltáratlansága tovább élteti a diszkrimináció *férfiuralom*ként definiált formáját. Az uralom kifejezést a politikai eszköztárából kölcsönözte a szerző és a férfifölény *szimbolikus erőszak megnyilvánulás* következményeinek fogalmi summázatát kell értenünk alatta.²

Bourdieu megpróbál határvonalat vonni saját dehistorizálás elképzelése, történelemtől politikáról vallott nézetei, és egyes nemi diszkrimináció továbbélését szolgáló tudományos nézetek vagy politikai mozgalmak irányadó gondolatai között. A gondolatmenet folyamatosságát többszörösen átszövik kritikai megjegyzései nem kímélve a naturalizmust, dekonstrukciót, posztmodern nézeteket, feminizmust, gender studiet... Ugyanakkor a férfiuralom képeinek felrajzolása közben a probléma megragadási módjától kezdve a levezetés technikáján át a javaslatokig, nem lehet figyelmen kívül hagynunk milyen mértékben építkezik ő maga ugyanezen irányzatok pozitív hozadékaiból. A kritika, a stílus és tanulás képességének mesteri ötvözetét nyújtva készletet olvasóját egyszerre elfogadásra és ellenállásra.

Próbálkozzunk kedvcsinálóként egy lehetséges olvasattal! Maga a történet szinte láthatatlan, mivel félreismerés, elismerés és érzelm csatornáin át tudattalanul hat. A kognitív és mentális struktúrákba való közvetlen beíródása a nemek aszimmetrikus helyzetének, a természetesség látszatával bír. A szubjektum önmegismerésének – a nemi identitás kérdésében – egy történetileg strukturált objektív feltételrendszer kész formában nyújtja az elfogadás kereteit. Ezért a férfiuralom osztályozási sémái közvetlenül a szó szimbolikus és szó szerinti értelmében is a TEST-be íródnak.

A történelmi mintapélda kristálytisztá „félreértés-aktusában” konstruálódó férfi-női, fenn és lenn ellentétpár könnyedén vált át az aktív-passzív, pozitív-negatív (rejtett értékpreferencia!) nyelv által képzett ellentétpárok analógiás megértésének bázisává. pl. Az itt bemutatott kabil társadalom i rendben a munkamegosztás társadalmi rendje szerint a nők nem szánhatnak ekével, az út padkáján vagy töltés peremén kell járniuk, a férfiak előtt kötelező illő testtartást felvenniük, meggörnyedniük szemüket földre szegezni, miközben a férfibecsület morálja ennek ellentette a szembenzés... stb.

Túllépve a történelmi múlt e darabján az európai társadalmak múltjában is megtaláljuk ezeket a nyomokat. A férfias és nőies viselkedés normáinak kettőssége nem lenne diszkriminatív, ha nem sugallna pozitív értéktulajdonítást valamilyen dolog automatikus birtoklását az egyik nem pl. erő, igaz, s ezzel egyidejűleg gyengesség ill. hazug jelzőit a másik nem képviselői számára. Gondoljunk a lovagkorra vagy akár a polgári nőszemély kettősségeire. A saját történelmünkben megélő kettőségek sem jelentenének problémát, hiszen a

2 Megjegyzendő: a fogalom egy korábbi tanulmányának címében már előfordul és az ezzel kapcsolatos interjúút az érdeklődők megtalálhatják a Replika 1994/13–14. (szerz. Hadas M.); vagy a MEK Elektronikus könyvtárában változatlan címmel.

megértés-értelmezés aktus a gondolkodás számára mindig lehetőséget ad újra, más értelmezésre, a dolgok megszokott rendjének kritikájára. Pl. 19. század végén és a 20. században a nők emancipációs mozgalmában. Mégis, Bourdieu ragaszkodik ahhoz a gondolathoz, hogy nemi identitás szokásrendje e tekintetben szívós ellenállást mutat. Ennek okát az író a helyzet adta válaszban látja. (Nevezük ezt most speciálisnak.)

A speciális vonatkozás egyik megkülönböztető jegye, hogy a szexuális differenciálás olyan aszimmetrikus helyzetet hozott létre, aminek következtében a nő mindig a férfifhoz viszonyít, azaz a női testben egy néma parancsokkal dolgozó *férfirend* munkál. A nő ennek értelmében alárendelődik és a továbbiakban saját alárendelődésének fenntartásán dolgozik. Itt a szerző azzal a meghökkenítő állítással szembesíti női olvasóit, hogy tulajdonképpen mint önálló lények nem léteznek mert történetileg nem is létezhetnek!!! (Elméletileg ez az álláspont közvetlen rokona J. Lacan vagy J. Kristeva posztmodern neofreudista és feminista gondolatainak.) Míg a férfitulajdonságok primeren, a női tulajdonságok ahhoz kapcsolatosan szekunder jelleggel működnek. A magas-alacsony, hideg-meleg, egyenes-görbe büvkörén túl az okos-naív, tettekreész-erőtlen, eltartó-eltartott kategóriák mind felfoghatók valamilyen, a társadalmi elismertség szempontjából preferált tulajdonság megléte ill. hiánya alapján. Elgondolkodtató, hogy a nők minden változás dacára idősebb és magasabb partnert részesítenek előnyben – Franciaországban kétharmaduk. A magyarázat szerint a ragaszkodás a szexuális rangsor külsőségeihez abban leli értelmét, hogy a nőre nézve ez kevésbé hátrányos, ti. az alacsony férfi alacsony rang (mármin a magas férfihoz képest és egyébként is...a vezető pl. legyen magas stb.), s ez a választás a nőt még „alacsonyabbra” tenné. Kérdés tehát, honnan származik ez a választást befolyásoló „előzetes tudás”? Válasza a másik speciális vonatkozás, mint az első kiterjesztése: a nemi különbségek társadalmi különbségként tételezése és differenciálódása a történelem során – személyes kapcsolatokban és objektívált intézményekben mint amilyenek az egyház, iskola, család –, a testbe ivódott hatalmi struktúrákat a *tudattalanban létrejött megértés értelmező működéseként* funkcionáltatja! Ezt úgy foghatjuk fel, hogy a rendszer mintegy önmagára csatolódik vissza, létrehozva a struktúrák állandóságát.

A *tudattalan* jelentése két értelemben van jelen a műben. Általában valamilyen belső készletet következőben bekövetkező elfordulás, de van, ahol szimpla felejtés. Bár e két értelemtől sem egyenrangú, az alaptéma esetében mindkét jelentés elfogadható. Az első prioritása jól érzékelhető, pl. a dehistorizálás kritikájának kifejtésében, vagy a men's studies és a nőiség férfi kutatóinak legitimitás problémáinak taglalásakor.

A felejtés értelmében vett tudattalan viszont a rákérdezés, a gondolkodás hiányában érhető tetten. Az első a tapasztalat megszerzése ellen hat, a másik talán a megszerzett tapasztalat konzekvenciáinak levonását gátolja inkább. Az első a társadalmilag szexualizáltan differenciált testben előírt cselekvés. Hogyan viselkedik, beszél, gondolkodik, konstruálódik és működik „A férfi” és „A nő”? Társadalmi méretben és történelmileg az intézmények hogyan stabilizálják e munka kerekeit, pl. az apajogú család, mint az erkölcsi rend társadalmi modellje, vagy az erő a bátorság a kísértéseket hordozó test fegyvelmezésének eszményítése... vagy a tudások elosztása és megszerzhetősége. Az újratermelés csatornáira figyelve a kutatónak miért kell kitüntetett figyelmet szánnia az iskola, egyház, család aktív közreműködésének tettenérésére: az énképre, képessége, hajlamokra vonatkozó önértékelések, a napirend, az otthon tereinek és szokásainak kialakításában és ellenőrzésében gyakorolt uralmi hatásaira. Az alaphelyzet reflektálatlan volta miként járul hozzá, hogy a történelem során e paradox helyzet alanyai egyöntetűen aktív részvételt mutatnak az újratermelésben, a *férficentrikus látásmód* legitimitásának fenntartásában. A tettenérhetetlen *jelképes erőszak* mennyiben kényszeríti mind a férfiakat mind a nőket a hatalmi megosztottság szerepeinek betöltésére. Pl. a fiúk esetében a hadseregben, vagy virtuosus munkahelyeken megkövetelt „bátorság” veszélyt tagadó vagy kereső megartásának elvi alapja pszichológiailag a félelem a csoport (ti. a férfi referencia) elvesztésétől.

Bourdieu egyaránt ragyogó elemzést nyújt a mentális és kognitív szubjektív minták keletkezése és működtetése lásd. a kabil társadalom etnológiai elemzése vagy V. Woolf Világítótorony c. novellája alapján a *női látásmódról* –, valamint az objektívált intézmények diszkrimináló tevékenységének bemutatásában. Napjaink férfiuralmát azonban csak *szimbolikus uralomnak* tekinti, mivel szerinte a történelem már meghaladta ezt az uralmi formát úgy a termelőtevékenységben, mint a munkamegosztásban. Ugyanakkor a férfiközpontúság a gondolkodásban – tudattalanul testiségbe írva – túlélt e változásokat. A felejtés értelmében vett tudattalan nem vesz tudomást a változásokról, nem kérdőjelezi meg a fennálló hatalmi viszonyokat. A diszkrimináció felszámolásában felmutatott eredmények e tekintetben részlegesek és megtévesztők. Lásd: a nők részvétele az oktatásban (pályaválasztási orientáció férfias és nőies szakmák szerint), a piacgazdaságban (karrierterv és „üvegplafon”), emancipációs és feminista politika eredményeinek belső ellentmondásainak kifejtése a műben.

A szerző a dehistorizálás történetének feltárását kínálja lehetséges megoldásként. A férfiuralom objektív és szubjektív szerkezetének, kialakult hierarchiáinak, a

folymatban felvállalt *női magatartás és választáshelyzetek kombinációinak* elemzését, aminek jelenleg az a vége, hogy „a nők önként kizárják magukat azokról a helyekről, ahol amúgy sincs semmi keresnivalójuk”. A strukturális elemzés újraírható formátumának javaslatával és a megértés során működésben tartott önreflexió gondolatának sugalmazásával (követésére méltó példáját jelentheti számunkra a könyv), az olvasó nehezen vonhatja ki magát hatása alól. Néha azért sikerül... pl. hiányérzetünk marad a Goffman-i tétel – lásd. a szexualizált tudattalan mintái „alapvető struktúráló alternatívák” – tényleges meghaladását illetően. Ti. az olvasó úgy érzi, mintha valami eredetvita lenne a háttérben, holott nézőpontok különbségéről van szó – ami valaha valahol az eredetről szól(t) – Bourdieu esetében a nemi diszkrimináció társadalmi alapjainak ideológiai eredetéről, míg a naturalizmusnál a nemek biológiai különbségének természetes adottságáról! Bár az is lehet, hogy a hiányérzet a naturalista gondolatok kifejtetlenségéből adódik. Továbbá a szimbolikus javak természetének materialista elmélete – amit megelőlegez számunkra – valóban hiányzik ahhoz, hogy a maga teljességében átlássuk a szimbolikus javakkal való gazdálkodás kétségkívül vonzó vázlatát... Mindenesetre az olvasás végére érve, ha az író hön óhajtott politikai mozgósítása nem is, a gondolati mozgósítás működéskébe lép.

(Pierre Bourdieu: *La Domination Masculine. Édition du Seuil, Paris, 1998.* – magyarul: *Férfiuralom. Napvilág Kiadó Bp. 2000, fordította: N. Kiss Zsuzsa*)

Bojda Beáta

ISKOLA ÉS EREDMÉNYESSÉG

Abban a kérdésben, hogy melyik tényezőnek van nagyobb szerepe az iskolai eredményességben: a családnak vagy az iskolának, nemigen van vita. Abban azonban már gyakran, hogy ténylegesen melyik milyen mértékben járul hozzá az iskolai sikerekhez, s hogy az iskola egyáltalán hozzájárul-e valamilyen módon. A 60-as években az USA-ban született Coleman jelentés után sokáig tartotta magát a nézet, hogy az iskolának tulajdonképpen nincs is szerepe a teljesítménykülönbség magyarázatában, ez kizárólag a családi háttér különbségeiből ered. Az iskolai eredményesség kutatásának kezdete akkorra tehető, amikor ezt az állítást – összefüggésben a Coleman vizsgálat egyes módszereinek kritikájával – elkezdtek az USA-ban megkérdőjelezni, s abból a feltevésből kiindulva, hogy az iskola is

hatással kell legyen a tanulói teljesítmények alakulására, az iskolát kezdték el e szempontból vizsgálni. A jelen kötet voltaképpen azt tekinti át, hogy mire jutott ez a kérdésfeltevés a 90-es évek elejéig-közepéig.

Miként az előszóban David Reynolds feleleveníti, a kötet közvetlen előzményét a Taiwani Egyetem meghívása jelentette hat fő számára, eredményesség kutatások állásáról előadások tartása céljából. Az itt megjelentetett írások nagyjából ennek nyomán születtek. A másik előzményt egy nemzetközi kutatás előkészületi munkálatai jelentették: az ISERP (International School Effectiveness Research Project) ambiciózus, nyolc országra kiterjedő kutatást készített elő, amelynek során feldolgozták a kérdés korábbi irodalmát, s áttekintették az addig született kutatások eredményeit, részben, hogy az átfedéseket elkerüljék, részben, hogy a fehér foltokat feltérképezzék. A kötet írásai három részre tagolódnak: az első rész a hatékonyságvizsgálatok helyzetét tárgyalja, a második az újabb fejleményeket az iskolai eredményesség kutatásban, s a harmadik az új irányokat jelöl ki az iskolai eredményességvizsgálatok számára.

Az első rész országoként tekinti át, hogy mire jutottak az oktatáskutatók az iskolai eredményesség vizsgálata során az elmúlt évtizedekben: kanadai, egyesült államokbeli, norvég, angliai, tajvani, és holland tapasztalatok és eredmények kerülnek itt bemutatásra. Kanadában három fő érdeklődési terület alakult ki a téma kutatása kapcsán: az iskolai klíma, hatékony vezetés, tanári hatékonyság vizsgálata. Norvégiában tág eredményesség definíciót használnak, itt a kérdés a komprehzív iskola fogalmához, az „streaming” gyakorlatának kérdéséhez és az iskolaméret vizsgálatához kapcsolódik. A norvég kutatások szerint az iskolai klímára az igazgató és a tanárok kapcsolata és kooperációja voltak a leginkább hatással. Az 1978 és 81 között folyó Bergen-projectben 67 iskola 1-4 évfolyamának követéses vizsgálata alapján pedig azt találták, hogy a teljesítménykülönbségekből a legtöbbet a tanulók kognitív képességei magyaráznak, az osztálytermi jellemzőknek csak 6-17 százaléknyi szerepük van ebben.

Az iskolai eredményesség vizsgálatok forrásvidéke az USA, a kutatások is itt a legelterjedtebbek, és itt mennek vissza legrégebbre. A kutatások még a 60-as évekig nyúlnak vissza, a Coleman jelentés (1966) születését közvetlenül követő időszakra, a Jencks és társai által végzett vizsgálat időszakára (1972). A Coleman jelentést követő időszakban a jelentésre irányuló kritikák nyomán más megközelítések kerültek előtérbe: elsősorban az átlagnál sokkal jobb vagy rosszabb teszt-eredményt elérő iskolákat kezdték vizsgálni, s a hatékonynak minősített iskolák jellemzőit részletesen ismertetni. A hatékonyságkutatók elsősorban ekkor a

folymatban felvállalt *női magatartás és választáshelyzetek kombinációinak* elemzését, aminek jelenleg az a vége, hogy „a nők önként kizárják magukat azokról a helyekről, ahol amúgy sincs semmi keresnivalójuk”. A strukturális elemzés újraírható formátumának javaslatával és a megértés során működésben tartott önreflexió gondolatának sugalmazásával (követésére méltó példáját jelentheti számunkra a könyv), az olvasó nehezen vonhatja ki magát hatása alól. Néha azért sikerül... pl. hiányérzetünk marad a Goffman-i tétel – lásd. a szexualizált tudattalan mintái „alapvető strukturáló alternatívák” – tényleges meghaladását illetően. Ti. az olvasó úgy érzi, mintha valami eredetvita lenne a háttérben, holott nézőpontok különbségéről van szó – ami valaha valahol az eredetről szól(t) – Bourdieu esetében a nemi diszkrimináció társadalmi alapjainak ideológiai eredetéről, míg a naturalizmusnál a nemek biológiai különbségének természetes adottságáról! Bár az is lehet, hogy a hiányérzet a naturalista gondolatok kifejtetlenségéből adódik. Továbbá a szimbolikus javak természetének materialista elmélete – amit megelőlegez számunkra – valóban hiányzik ahhoz, hogy a maga teljességében átlássuk a szimbolikus javakkal való gazdálkodás kétségkívül vonzó vázlatát... Mindenesetre az olvasás végére érve, ha az író hön óhajtott politikai mozgósítása nem is, a gondolati mozgósítás működéskébe lép.

(Pierre Bourdieu: *La Domination Masculine. Édition du Seuil, Paris, 1998.* – magyarul: *Férfiuralom. Napvilág Kiadó Bp. 2000, fordította: N. Kiss Zsuzsa*)

Bojda Beáta

ISKOLA ÉS EREDMÉNYESSÉG

Abban a kérdésben, hogy melyik tényezőnek van nagyobb szerepe az iskolai eredményességben: a családnak vagy az iskolának, nemigen van vita. Abban azonban már gyakran, hogy ténylegesen melyik milyen mértékben járul hozzá az iskolai sikerekhez, s hogy az iskola egyáltalán hozzájárul-e valamilyen módon. A 60-as években az USA-ban született Coleman jelentés után sokáig tartotta magát a nézet, hogy az iskolának tulajdonképpen nincs is szerepe a teljesítménykülönbség magyarázatában, ez kizárólag a családi háttér különbségeiből ered. Az iskolai eredményesség kutatásának kezdete akkorra tehető, amikor ezt az állítást – összefüggésben a Coleman vizsgálat egyes módszereinek kritikájával – elkezdték az USA-ban megkérdőjelezni, s abból a feltevésből kiindulva, hogy az iskola is

hatással kell legyen a tanulói teljesítmények alakulására, az iskolát kezdték el e szempontból vizsgálni. A jelen kötet voltaképpen azt tekinti át, hogy mire jutott ez a kérdésfeltevés a 90-es évek elejéig-közepéig.

Miként az előszóban David Reynolds feleleveníti, a kötet közvetlen előzményét a Taiwani Egyetem meghívása jelentette hat fő számára, eredményesség kutatások állásáról előadások tartása céljából. Az itt megjelentetett írások nagyobbrészt ennek nyomán születtek. A másik előzményt egy nemzetközi kutatás előkészületi munkálatai jelentették: az ISERP (International School Effectiveness Research Project) ambiciózus, nyolc országra kiterjedő kutatást készített elő, amelynek során feldolgozták a kérdés korábbi irodalmát, s áttekintették az addig született kutatások eredményeit, részben, hogy az átfedéseket elkerüljék, részben, hogy a fehér foltokat feltérképezzék. A kötet írásai három részre tagolódnak: az első rész a hatékonyságvizsgálatok helyzetét tárgyalja, a második az újabb fejleményeket az iskolai eredményesség kutatásban, s a harmadik az új irányokat jelöl ki az iskolai eredményességvizsgálatok számára.

Az első rész országoként tekinti át, hogy mire jutottak az oktatáskutatók az iskolai eredményesség vizsgálata során az elmúlt évtizedekben: kanadai, egyesült államokbeli, norvég, angliai, tajvani, és holland tapasztalatok és eredmények kerülnek itt bemutatásra. Kanadában három fő érdeklődési terület alakult ki a téma kutatása kapcsán: az iskolai klíma, hatékony vezetés, tanári hatékonyság vizsgálata. Norvégiában tág eredményesség definíciót használnak, itt a kérdés a komprehzív iskola fogalmához, az „streaming” gyakorlatának kérdéséhez és az iskolaméret vizsgálatához kapcsolódik. A norvég kutatások szerint az iskolai klímára az igazgató és a tanárok kapcsolata és kooperációja voltak a leginkább hatással. Az 1978 és 81 között folyó Bergen-projectben 67 iskola 1-4 évfolyamának követéses vizsgálata alapján pedig azt találták, hogy a teljesítménykülönbségekből a legtöbbet a tanulók kognitív képességei magyaráznak, az osztálytermi jellemzőknek csak 6-17 százaléknyi szerepük van ebben.

Az iskolai eredményesség vizsgálatok forrásvidéke az USA, a kutatások is itt a legelterjedtebbek, és itt mennek vissza legrégebbre. A kutatások még a 60-as évekig nyúlnak vissza, a Coleman jelentés (1966) születését közvetlenül követő időszakra, a Jencks és társai által végzett vizsgálat időszakára (1972). A Coleman jelentést követő időszakban a jelentésre irányuló kritikák nyomán más megközelítések kerültek előtérbe: elsősorban az átlagnál sokkal jobb vagy rosszabb teszt-eredményt elérő iskolákat kezdték vizsgálni, s a hatékonynak minősített iskolák jellemzőit részletesen ismertetni. A hatékonyságkutatók elsősorban ekkor a

kedvezőtlen tanulói összetétel ellenére is jól teljesítő iskolák iránt érdeklődtek, ezért elsősorban városi szegények iskoláit vizsgálták és köztük keresték a hatékonyságukat, s ezek sikerességi tényezőit igyekeztek korrelációk segítségével leírni. A hatékonyságutakat gyakran jellemző, az esélyegyenlőség megvalósításának szándékához kapcsolódó „mozgalmi” attitűdjét jellemzi, hogy egyes kutatók nemcsak vizsgálták az iskolákat, hanem alapítottak és működtettek ilyeneket a 70-es években, ezzel az iskolafejlesztési vizsgálatok indulásához járultak hozzá, visszaszorítva megalapozottabb kutatásokat az USA-ban egy időre.

A 70-es évek végén, a 80-as évek első felében éppen a hatékony iskolák mozgalmát érte kritika módszertani és politikai orientációjáért, kifigurázták egyoldalú mintaválasztása miatt, mivel gyakran csak alacsony iskolázottságú városi körzetek iskoláira terjedtek ki a vizsgálatok. Az időszakban megalapozottabb kutatások kezdődtek: Az átlagtól eltérő iskolák vizsgálata finomodott, amint explicit módon vizsgálni kezdték az iskola „kontextusának” hatásait is. Ezek már különböző összefüggésekben vizsgálták az iskolai eredményességet, pl. a tanulók társadalmi összetétele (SES), iskolai urbanitás, a különböző oktatási szinteken, stb. A 80-as évek második felétől egy sajátos átmeneti helyzet állt elő: az egyszerűbb kutatások eredményei átmentek az iskolafejlesztés gyakorlatába, miközben ezen kutatások eredményeit a szakma, a tudományos közösség figyelmen kívül hagyta. Az időszakban burjánzott az iskolaváltozásról szóló projektek. Az iskolafejlesztés gyakorlata az adott iskolai környezetben a hatékonynak bizonyuló iskolák vizsgálata során korrelációs számítások segítségével kialakított „öt tényezős modell”-jére alapozva széles körben elterjedt. Megindult ebben az időszakban a vizsgálati irány intézményesülése is: egy iskolai hatékonyságvizsgálatoknak szentelt intézet (National Center for Effective Schools Research and Development, NCSERD) ekkor kezdett működni, európai és amerikai tudósok nemzetközi fórumot indítottak el (International Congress for School Effectiveness and Improvement), amely évente rendez találkozót, s 1990-ben a területnek szentelt folyóirat indult (School Effectiveness and School Improvement).

A hollandok kutatásai elsősorban a nagymintás vizsgálatok keretében, ill. számos tanulói háttérváltozót felhasználó kohorsz-vizsgálatokban születtek, de megjelenik az elméletekhez való kapcsolódás igénye is (J. Schreerens). Hollandiában az első kutatási kísérlet a témában a 80-as évek végén, az amerikai módszerek átvételével történt, ezt egészítették ki a CITO teszt eredményekkel, kipróbálva az „öt tényezős modellt”. A holland tapasztalatok szerint a vizsgált öt tényezőtől csak egy volt kapcsolatban a tanulói eredmények-

kel, az „fegyelmezett légkör”. Középfokú iskolák esetében az iskolavezetést, menedzsment aspektusokat vizsgálták: itt az iskolavezetéssel összefüggő tényezők bizonyultak a legmeghatározóbbnak, ezek között is az oktatási kérdésekre fordított idő és a tanulói teljesítmény értékelése. Vizsgálták az iskolákat felekezeti különbségek szerint is, ebben a katolikus iskolák bizonyultak jobbnak, mivel gyakrabban értékelték a tanulókat és hagyományosabb, teljesítményközpontú tantervvel dolgoztak. Az egyik neves holland kutató (Bosker) a tanárok szerepét vizsgálta – feltételezve, hogy az iskolai eredményesség végső soron tanári eredményesség –, ezt csak részben találta igazoltnak, más faktorok is fontosnak bizonyultak (pl. intézményi szinten a tanterv, értékelési eljárások).

Az iskolai eredményességvizsgálatokban az angolok szerepe kiemelkedő: az eddigi két legelismertebb vizsgálatot ők csinálták. Differenciált eredményesség fogalomhasználat jellemzi megközelítésüket, egyidejűleg vizsgálták a tantárgyi és a társadalmi eredményességet – utóbbit az antiszociális magatartáson keresztül. Nagy-Britanniában csak az utóbbi 12-13 évben került hangsúlyosra előtérbe az eredményesség kérdése a kutatásokban, ennek oka részben a Coleman vizsgálat eredményének tudható be, részben az angol hagyományos oktatáskutatás természetének, amely inkább pszichológiai megalapozottságú, s az egyén, a család és a közösség vizsgálatát helyezi előtérbe, és ellenséges a nagymintás empirikus eredményesség vizsgálatokkal szemben. Komoly korai kezdeményezésekkel a 70-es évektől lehet találkozni Angliában (Reynolds, Tomlinson, Nutall, Mortimore). Mortimore kutatásai arra figyelmeztetnek, hogy az iskola hatása nem egy időpontban, hanem folyamában érvényesül, sőt ebben a megközelítésben az iskola hatása jelentősebb, mint a családé: egyes tantárgyak (pl. matematika) esetében tiszszer nagyobb hatása van az iskolának, mint a családnak, de még az olvasásban is négyeszeres volt az iskola tanulmányi előrehaladásra tett hatása. Meglepte a kutatókat az is, hogy igen különböző körülmények között nagyon hasonló összefüggéseket találtak.

A kötet első részének áttekintését követően a szerzők összegzik az eddigi főbb eredményeket: ezek szerint úgy tűnik, hogy az iskola hatása (intézményi és osztálytermi szintű folyamatok) csak 8-15 százalékat magyaráz a tanulói teljesítmények közti különbségekből. A korai vélekedés, miszerint az iskola hatása független a tanároktól, tévesnek bizonyult, éppenséggel úgy tűnik, hogy a különbségek nagyobb mértékben függenek osztálytermi szintű tényezőktől, és az iskola hatása önmagában nagyon csekély. Az iskolai teljesítmény gyorsan változhat és nem tekinthető az iskolák stabil jellemzőjének. Az egyes kimeneti tényezők (ta-

nulmányi, társadalmi) függetlenek lehetnek egymástól. A teljesítményekben egy iskolán belül is nagy különbségek lehetnek pl. a SES vagy az etnikai háttér szerint. Összességében úgy tűnik, hogy nincs egyetlen, mindenre érvényes recept: bár az eredményes iskolák jellemzői különböző kontextusokban is hasonlóak lehetnek, ezen jellemzők aktuális szerepe a napi iskolai működésben nagyon különböző lehet. Nincs kultúrák közt érvényes megállapítás sem: ami az amerikai kutatásokban egyértelműen igazolódott (pl. a gyakori értékelés és monitoring), ez az angol vizsgálatokban építéssel a nem hatékony iskolák jellemzője volt.

A kötet második része az iskolai eredményességvizsgálatok új fejleményeit, eredményeit tárgyalja, például nagy adatbázisokon történő eredményesség kutatások módszereinek és eredményeinek ismertetésével, az átlagtól eltérő iskolák vizsgálatairól szóló áttekintésekkel (Sam Stringfield). Jó történeti és módszertani okai voltak, hogy az eredményesség kutatása későn bontakozott ki és csak lassan haladt előre. De a legfontosabb építőkövek lassan a helyükre kerülnek. De frusztráló a tapasztalat, hogy a nagymintás elemzések látszólag alkalmatlanok egyszerű, oktatáspolitikai számára egyértelmű implikációk megfogalmazására. Az eredményességvizsgálatok kapcsán olyan kérdések merülnek fel, mint például, hogy hogyan történik a tanulás, hogyan lehet ezt a folyamatot segíteni, mit kell tanulniuk a tanulóknak, hogyan kell a tantervnek strukturalódnia, hogyan kell a tanároknak tanítaniuk... stb. Ezekből is látható, hogy az iskolai eredményesség témája nagyon komplex. Nehézséget jelent a kérdés többtényezős mivolta önmagában is, ezen kívül további gond, hogy nincs konszenzus egyes területeken és ismeretek hiányával kell számolni sok területen. Nincs konszenzus pl. abban, hogy mit kellene a tanulóknak tanulniuk. Ismeretek hiányoznak arról, hogy hogyan tanulunk. De hiányoznak megfelelő mérési, értékelési eljárások is a tanulásra vonatkozóan, s hiányoznak a tanári hatékonyságra irányuló kutatások is.

Azok a kutatások is gyakoriak az eredményesség vizsgálatokon belül, amikor az átlagtól eltérő teljesítményű iskolákat vizsgálják meg a kutatók annak feltárása érdekében, hogy mi járult hozzá az átlagostól eltérő – akár kiugróan jó, akár kiugróan rossz – teljesítmény kialakulásához? Az erre irányuló vizsgálatoknak – az ezeket elemző írás szerint – négy típusa van: a pozitív irányba eltérő iskolák vizsgálata, a pozitív és negatív irányba eltérő iskolák vizsgálata, a pozitív és átlagos iskolák vizsgálata, a pozitív, negatív és átlagos iskolák vizsgálata.

Ch. Teddlie írása (The Study of Context in School Effects Research: History, Methods, Results and Theoretical Implications) vázolja a kontextus tényezők ku-

tatásának történetét a hatékonyság kutatásokban, áttekinti a vonatkozó módszertani kérdéseket, és összefoglalja az elmélet szempontjából a főbb eredményeket. A kontextus-érzékeny kutatások az USA-ban folyó eredményesség kutatások második korszakához kapcsolódnak, amelyek fokozottabban figyeltek a társadalmi területi különbségekre az eredményesség vizsgálatánál. A kutatások különböző környezetben vizsgálták az oktatási hatékonyságot: elsősorban három vonatkozásból: a szülők társadalmi-gazdasági státusa szerinti különbségek felől (SES), különböző oktatási szintek szerint, és az urbanitás-vidékiesség dimenziójában, helyenként kiegészülve olyan szempontokkal, mint az iskola nagysága, az iskolakörzet nagysága, a fenntartó különbsége, stb.

A kutatások módszertani szempontból hasznos megoldásaira is kitérve az írás áttekinti a lehetőségeket és a gyakran alkalmazott eljárásokat. A kutatóknak több mindent meg kell határozni a kutatás kezdetén: meg kell határozni például az eredményesség szintjeinek számát, ami jellemzően ez: egy (hatékony), kettő (hatékony, nem hatékony), vagy három (hatékony, nem hatékony, átlagos) szokott lenni. Kontextus változók szintén leggyakrabban három szintűek (alacsony, középosztályhoz, ill. felsőközéposztályhoz tartozó tanulók) vagy (városi, városkörnyéki, vidéki). A minta kapcsán el kell dönteni, hogy reprezentatív legyen-e a minta vagy teljes iskolakörzeteket vizsgáljanak, esetleg különböző körzetekből kiválasztott meghatározott számú iskolát. Az elemzés jellemző módszerei a korreláció elemzés, a többváltozós varianciaanalízis, ill. kvalitatív elemzések, leggyakrabban esettanulmányok.

Az eredményesség jellemzői az eddigi tapasztalatok alapján különbözőek az egyes kontextusokban vizsgált iskolák és iskolakategóriák esetében. Az eredményes középosztályi iskolák jellemzői közé tartoznak a magas jelen- és jövőorientált elvárások, a jó menedzserigazgató, nem jellemző a hangsúlyos és látható jutalmazási rendszer, a tartalmi kínálat általában túlmegy az alapkészségeken, a közösséggel és a családdal való jó kapcsolat, a szülők bevonása, elsősorban tapasztalt tanárokat alkalmaznak. Ezzel szemben az alacsony iskolázottságú háttérrel rendelkező tanulók hatékony iskoláira irányuló vizsgálat (Teddlie, 1989.) hat jellemzőt emelt ki: magas jelenorientált elvárások (jövőbeni célok háttérben maradnak), kezdeményező és a folyamatokat gyakran értékelő igazgató, külső jutalmazási rendszer a jól teljesítőket jutalmazza, a tanterv elsősorban alapkészségekre fókuszál, a társadalmi környezet hatásának függvényében kialakított külső stratégia (amennyiben a család nem támogató az iskolával szemben, úgy falakat építeni igyekeznek az iskola és a külső

környezet közé, következképpen gyenge a családdal való kapcsolat, fiatal, idealisztikus tanári gárda.

Az alapfokú oktatásban mindez könnyebben vizsgálható, mint a középfokon, ahol bonyolultabb többszintű irányítású a szervezet maga, más a tanterv, nagyobb a különbség a tanárok között, a tanulók már serdülők, stb. A tanárok értékelése is bonyolultabb, fontosabb a kooperáció. De különösen fontos az irányítás, ami nagyon más a középfokon, mint az alapfokon: az alapfokú iskolák hatékony igazgatóinak fő jellemzői (gyakori ellenőrzés, közvetlenül irányító vezetés) itt kevésbé jellemző, a középfokú iskolaigazgatóknak sem az idejük, sem a szakértelmük nincs meg hozzá.

Az urbanitás dimenziójával kevesebb kutatás foglalkozott, ezek többnyire két dolgot emeltek ki: a forrásallokáció jellemzőit és a kohéziót. Mivel jellemzően kisebb méretűek az iskolák, ennél fogva nagyobb valószínűséggel küzdenek forrás gondokkal. Ugyanakkor nagyobb homogenitás jellemzi az iskolákat, ennél fogva könnyebb konszenzust teremteni dolgokban pl. a tantestületben, nagyobb az esélye a helyi közösség és a szülői részvételnek. Többnyire jó a fegyelem, jó a kapcsolat a központi oktatási szervekkel, korlátozott a tanterv, főleg az alapkészségekre fókuszál, kevés a tartalmi innováció, kevesebb szakos tanár, kevesebb a továbbképzési lehetőség, s alacsony a technikai színvonal.

Összességében úgy tűnik, hogy az elméleti vonatkozások: nem nagyon hoztak még igazi, elméletalkotáshoz megfelelő szintű eredményeket, inkább középszintű elméletekről lehetne beszélni. Egy újabb tendenciaként említhető a kontingencia elmélet alkalmazása, a folyamatot és a kontextus időbeli változásait hangsúlyozza.

A kötet végén Jaap Scheerens írása (Conceptual Frameworks on School Effectiveness: Rational Control versus Choice) koncepcionális keretet kínál az iskolai eredményesség vizsgálatok számára a racionális kontroll és a választás modelljének szembeállításával. Az értékelés centrikus racionális kontroll modelljében az értékelés-visszacsatolás-megerősítés szekvencia mind kognitív mind motivációs interpretációkat megenged. Problémái közé tartozik, hogy gyakoriak az olyan nem szándékolt mellékhatások, mint például a tanári ellenállás, ill., hogy könnyen formalizálódáshoz vezethet. A választás modellje a decentralizációs tendenciákhoz kapcsolódik, amely célul tűzte az iskolai autonómia növelését, iskolaválasztási szabadság biztosítását a szülők számára, s széleskörű mozgásteret biztosít az iskolák számára a tanulókért folyó versenyben. Probléma a választásos modellel kapcsolatban, hogy nem csak intézményi és helyi szinten dőlnek el a dolgok, hanem központi szabályozók is működnek, valamint, hogy az esélyegyenlőség elve jellemzően sérül - a jobban isko-

lázott szülőknek kedvez. De a modell implikációkat is ad a hatékonyság kutatás számára, pl. a magániskolák és az állami iskolák összehasonlításával. A szerző egy átmeneti megoldást javasol, egy kombinációt az értékelés-központi oktatáspolitikára és a választási lehetőségek biztosítása között, annak révén, hogy bizonyos kimeneti indikátorok segítségével a céléréseket irányítási szintenként monitorozzák. Ezek az érvényes output indikátorok a racionális választás számára is fontosak, vagyis a választáshoz is szükséges egy megfelelő értékelő mechanizmus.

A kötet elolvasása összességében azt a némileg meglepő következtetést engedi meg, hogy bár léteznek izgalmas és nagyon tanulságos eredmények a kérdésben, ma sincsenek szilárd és általánosan érvényes ismeretek az iskolai eredményesség működését illetően, s még sok időbe és munkába telik, amíg egy hasonlóképpen átfogó másik kötetben ezekről lehet majd beszámolni. (David Reynolds, B. P. M. Creemers, P. S. Nesselrodt, E. C. Schaffer, S. Stringfield, Ch. Teddlie: *Advances in School Effectiveness Research and Practice*. Pergamon, 1994.)

Imre Anna

GYEREK, CSALÁD, ISKOLA

Világszerte egyre nagyobb az érdeklődés az iskola és a család kapcsolatának alakulása iránt. Ez a kötet azon kívül, hogy az iskola és a család kapcsolatának jelentőségét általánosságban is kihangsúlyozza, továbblép és különös hangsúlyt fektet ennek a gyerekek szemszögéből való megközelítésére. Rosalind Edwards bevezetőjében részletesen tárgyalja az iskola és a család kapcsolatának koncepcióit és elméleti elvonatkoztatását. Az ezt követő tíz fejezet kutatási programok eredményeiről számol be Nagy-Britanniában, Norvégiában, Svájcban, Új-Zélandon és az USA-ban. Bár a fejezetek az iskola és a család kapcsolatának különböző aspektusairól adnak számot, hasonlóságuk a gyerek-központúságban nyilvánul meg. A könyv fejezetei egy-egy önálló kutatási munkát ismertetnek. A munkák kutatási módszerei, az adatgyűjtés eszközei eltérőek, vannak köztük kvalitatív és kvantitatív jellegű kutatások egyaránt, esettanulmány, etnográfiai jellegű vizsgálat, eszközökben is igen sokszínűek (felhasználnak egyéni és csoportos interjúkat, megfigyelést, kérdőívet, dokumentumok vizsgálatát és ezek kombinációit). Néhány kutató a gyerekeket/fiatalokat is bevonta a kutatási eszköz kifejlesztésébe. A kutatómunkák különböző or-

környezet közé, következképpen gyenge a családdal való kapcsolat, fiatal, idealisztikus tanári gárda.

Az alapfokú oktatásban mindez könnyebben vizsgálható, mint a középfokon, ahol bonyolultabb többszintű irányítású a szervezet maga, más a tanterv, nagyobb a különbség a tanárok között, a tanulók már serdülők, stb. A tanárok értékelése is bonyolultabb, fontosabb a kooperáció. De különösen fontos az irányítás, ami nagyon más a középfokon, mint az alapfokon: az alapfokú iskolák hatékony igazgatóinak fő jellemzői (gyakori ellenőrzés, közvetlenül irányító vezetés) itt kevésbé jellemző, a középfokú iskolaigazgatóknak sem az idejük, sem a szakértelmük nincs meg hozzá.

Az urbanitás dimenziójával kevesebb kutatás foglalkozott, ezek többnyire két dolgot emeltek ki: a forrásallokáció jellemzőit és a kohéziót. Mivel jellemzően kisebb méretűek az iskolák, ennél fogva nagyobb valószínűséggel küzdenek forrás gondokkal. Ugyanakkor nagyobb homogenitás jellemzi az iskolákat, ennél fogva könnyebb konszenzust teremteni dolgokban pl. a tantestületben, nagyobb az esélye a helyi közösség és a szülői részvételnek. Többnyire jó a fegyelem, jó a kapcsolat a központi oktatási szervekkel, korlátozott a tanterv, főleg az alapkészségekre fókuszál, kevés a tartalmi innováció, kevesebb szakos tanár, kevesebb a továbbképzési lehetőség, s alacsony a technikai színvonal.

Összességében úgy tűnik, hogy az elméleti vonatkozások: nem nagyon hoztak még igazi, elméletalkotáshoz megfelelő szintű eredményeket, inkább középszintű elméletekről lehetne beszélni. Egy újabb tendenciaként említhető a kontingencia elmélet alkalmazása, a folyamatot és a kontextus időbeli változásait hangsúlyozza.

A kötet végén Jaap Scheerens írása (Conceptual Frameworks on School Effectiveness: Rational Control versus Choice) koncepcionális keretet kínál az iskolai eredményesség vizsgálatok számára a racionális kontroll és a választás modelljének szembeállításával. Az értékelés centrikus racionális kontroll modelljében az értékelés-visszacsatolás-megerősítés szekvencia mind kognitív mind motivációs interpretációkat megenged. Problémái közé tartozik, hogy gyakoriak az olyan nem szándékolt mellékhatások, mint például a tanári ellenállás, ill., hogy könnyen formalizálódáshoz vezethet. A választás modellje a decentralizációs tendenciákhoz kapcsolódik, amely célul tűzte az iskolai autonómia növelését, iskolaválasztási szabadság biztosítását a szülők számára, s széleskörű mozgásteret biztosít az iskolák számára a tanulókért folyó versenyben. Probléma a választásos modellel kapcsolatban, hogy nem csak intézményi és helyi szinten dőlnek el a dolgok, hanem központi szabályozók is működnek, valamint, hogy az esélyegyenlőség elve jellemzően sérül - a jobban isko-

lázott szülőknek kedvez. De a modell implikációkat is ad a hatékonyság kutatás számára, pl. a magániskolák és az állami iskolák összehasonlításával. A szerző egy átmeneti megoldást javasol, egy kombinációt az értékelés-központi oktatáspolitikára és a választási lehetőségek biztosítása között, annak révén, hogy bizonyos kimeneti indikátorok segítségével a céléréseket irányítási szintenként monitorozzák. Ezek az érvényes output indikátorok a racionális választás számára is fontosak, vagyis a választáshoz is szükséges egy megfelelő értékelő mechanizmus.

A kötet elolvasása összességében azt a némileg meglepő következtetést engedi meg, hogy bár léteznek izgalmas és nagyon tanulságos eredmények a kérdésben, ma sincsenek szilárd és általánosan érvényes ismeretek az iskolai eredményesség működését illetően, s még sok időbe és munkába telik, amíg egy hasonlóképpen átfogó másik kötetben ezekről lehet majd beszámolni. (David Reynolds, B. P. M. Creemers, P. S. Nesselrodt, E. C. Schaffer, S. Stringfield, Ch. Teddlie: *Advances in School Effectiveness Research and Practice*. Pergamon, 1994.)

Imre Anna

GYEREK, CSALÁD, ISKOLA

Világszerte egyre nagyobb az érdeklődés az iskola és a család kapcsolatának alakulása iránt. Ez a kötet azon kívül, hogy az iskola és a család kapcsolatának jelentőségét általánosságban is kihangsúlyozza, továbblép és különös hangsúlyt fektet ennek a gyerekek szemszögéből való megközelítésére. Rosalind Edwards bevezetőjében részletesen tárgyalja az iskola és a család kapcsolatának koncepcióit és elméleti elvonatkoztatását. Az ezt követő tíz fejezet kutatási programok eredményeiről számol be Nagy-Britanniában, Norvégiában, Svájcban, Új-Zélandon és az USA-ban. Bár a fejezetek az iskola és a család kapcsolatának különböző aspektusairól adnak számot, hasonlóságuk a gyerek-központi-ságban nyilvánul meg. A könyv fejezetei egy-egy önálló kutatási munkát ismertetnek. A munkák kutatási módszerei, az adatgyűjtés eszközei eltérőek, vannak köztük kvalitatív és kvantitatív jellegű kutatások egyaránt, esettanulmány, etnográfiai jellegű vizsgálat, eszközökben is igen sokszínűek (felhasználnak egyéni és csoportos interjúkat, megfigyelést, kérdőívet, dokumentumok vizsgálatát és ezek kombinációit). Néhány kutató a gyerekeket/fiatalokat is bevonta a kutatási eszköz kifejlesztésébe. A kutatómunkák különböző or-

szágokban folytak (pl. Nagy-Britannia, Új-Zéland, USA, Hollandia, Norvégia és Svájc), a fejezetek bevezetői számos információt kínálnak az adott ország nemcsak kulturális, hanem politikai, gazdasági, helyi, oktatási és családi hátterére vonatkozóan egyaránt.

A bevezetőben olvasható gondolatok szerint a gyerekeket jelentős potenciális humán erőforrásnak tekinthetjük, gazdasági célok elérése érdekében majdani teljesítményük fontos. Mivel a tanulók teljesítményét a szülőknek a gyerek tanulásában való részvétele is befolyásolhatja, ezért az iskola és a család kapcsolatainak ezt az aspektusát célzó beavatkozás és szabályozás egyre gyakoribb. A múltban tapasztalt politikai, gazdasági és kulturális változások okozta társadalmon belüli bizonytalanság a család struktúrájában és életstílusában is változásokat eredményezett, ezzel párhuzamosan a család és az iskola közötti kapcsolat politikai beavatkozás és vita tárgyává vált.

Az „iskola és a család kapcsolata” összetett jelenség, ezért koncepciójának vizsgálata nagyon lényeges. Az iskola és a család kapcsolatát segítő politikai trendek, valamint a családközponitív tétel (familialisation) és intézményesítés (institutionalisation) folyamatának elemzését a nemzeti körülmények elemzése követi. Ebben a részben a család, a piac és az állam és ezen belül az iskola és a család kapcsolatának különböző fogalmait és múltját részletezi a szerző. Egy másik folyamat, ami a gyerekek életét jelentősen befolyásolja, a gyermeki jogok, autonómia és önszabályozás fokozatos elfogadása.

Az elmúlt 40 évben megfigyelhető tendencia a partneri kapcsolat kialakítása az iskola és a család között. Ez Nagy-Britanniában többek között „Az iskola és az otthon közötti megállapodás” (Home School Agreement) (1998), az USA-ban a „Tanítsd Amerikát Hátározat” (Educate America Act) (2000) kifejtésében nyilvánul meg. E kezdeményezések közötti hasonlóság abban a gondolatban jelenik meg, hogy a gyerekeknek minden támogatást és segítséget meg kell adni ahhoz, hogy tanulmányi és személyes sikereket érjenek el. Ezen álláspont szemszögéből a gyerekek, mint a jövő éretlen felnőttjei jelennek meg, s mint passzív szereplők állnak a fent említett kapcsolat fejlesztésének folyamatában. A jelen kiadvány ezt a szemléletet kérdőjelezi meg és a gyerekeket/fiatalokat, mint a társadalom aktív szereplőit kívánja értelmezni, akik az iskola és a család között maguk közvetítetnek, egyezkednek.

Korábbi kutatási munkák a tanárokat és szülőket úgy állítják a középpontba, mint a gyerekek oktatásában aktívan résztvevő szereplőket. Ez a könyv viszont a gyerekekkel, mint aktív szociális tényezőkkel foglalkozik, tapasztalataikat és véleményüket írja le az iskola és a család közötti kapcsolatról. A gyerek, mint

személyiség, tudatában van függetlenségének, autonómiájának és tisztában van választási lehetőségeivel. A gyerek életében az iskolának és az otthonnak van a legnagyobb jelentősége, idejét ezeken a helyeken tölti el. A családközponitív (familialisation) fogalma a szülők, elsősorban az anyák felelősségének tartja a gyerek felnevelését. Az intézményesítés fogalma azt a folyamatot tükrözi, melynek során a formális oktatás bevezetésével a gyerekeket kizárják a munkaerőpiacról, s az iskola lesz a felnőtté válás hivatalos útja. Az iskola egy olyan szervezett környezet, amely hierarchikusan felügyelt, és életkor és képesség szerint struktúrált. A gyerekkor intézményesítésekor a gyermek státus kihangsúlyozódik, valamint összekapcsolódik a tanulmányi eredményre való odafigyeléssel.

A szerző bemutat néhány, a kérdéskört érintő tipológiát. Ez a könyv Esping-Andersen (1990) besorolása szerint három fejlett jóléti társadalomban vizsgálja az iskola és a család kapcsolatát: liberális (Nagy-Britannia, Új-Zéland, USA), konzervatív (Svájc) és liberáldemokratikus (Norvégia). Birgit Pfau-Effinger (1998) figyelembe veszi a nők és férfiak helyzetét a társadalomban, hogy hogyan alakul a generációk közötti kapcsolat. Pfau-Effinger besorolása is felnőtt-közponitív. Az ő klasszifikációja alapján a következő osztályokba sorolhatjuk a könyvben képviselt országokat: „Férfi, mint kenyérkereső/nő, mint rész munkaidős gyerek gondozó modell”: ide tartozik Nagy-Britannia, Új-Zéland, USA és Svájc, valamint a „Kettős kenyérkereső/állam, mint gyerek gondozó modell”: Norvégia. Ez a besorolás lehetővé teszi a család és az állam kapcsolatának összehasonlítását mind regionális, mind helyi szinten. Keith Pringle (1998) megvizsgálta az európai gyermekjóléti irányvonalakat. Iparilag fejlett európai országokban, egy 5 éves program keretében felmérte, hogy a gyerekek milyen életkörülmények között élnek. Az adatai, melyek többek között kiterjedtek a születésre, betegsége, halálozási arányszámra, jólét elosztására, tanulmányi eredményre, a családközponitív, intézményesítés és individualizálódás folyamatának irányába mutatnak. Leena Alanen és Margitt Bardy (1991) gyermek-közponitív elemzése a generációk közötti szerződés fogalmát taglalja, mint szociális és kulturális rendszert. Véleményük szerint ugyan a gyermek-család és az állam kapcsolatában megfigyelhető különbség az országok között, ugyanakkor a gyerekekhez való hozzáállás és kezelésük valószínűleg nagyon hasonló. A gyerekeket általában mint befektetést tartják számon, a hangsúly azon van, hogy mivé válnak és nem azon, hogy most kik. A kötelező iskoláztatás ennek a hozzáállásnak az egyik jele. Ezt a nézetet cáfolja Jens Qvortrup (1985, 1995), aki a gyermek tanulmányi munkáját tekinteti munkának és David Oldman (1994), aki munka-

teremtőt lát a gyerekekben. Mindketten kor szerint sorolják osztályba a gyerekeket, figyelmen kívül hagyva a hagyományos értelemben vett szociális osztályokat. A bevezető szerint egy további, a gyerekek életében megfigyelhető trend az egyéniesedés. A gyerekek olyan egyéniségek, akik alakítani tudják saját fejlődésüket azzal, hogy képesek meghatározni, vagy legalább beleszólni saját életükbe. Bár az egyéniesedés látszólag ellentétben áll a családközpontúsággal és intézményesítéssel, ugyanakkor ezek a trendek pozitívan is hathatnak az egyén fejlődésére.

A szerző részletes bevezetője után 10 fejezet vizsgálja a gyerekek helyzetét és részvételét az iskola és a család közötti kapcsolatban. A fejezetek közötti hasonlóság abban mutatkozik meg, hogy ezeket a gyerekeket/fiatalokat olyan aktív társadalmi szereplőként kezelik, akik részt tudnak venni mindennapi életük alakításában, valamint akik saját életükről egy kutatási munka során számot tudnak adni. A fejezetek közötti különbség abból adódik, hogy egy-egy fejezet az iskola és a család más-más aspektusát vizsgálja, valamint ezek a vizsgálatok más-más társadalmi, gazdasági, kulturális kontextusban történtek, a gyerekek különböző családi és jóléti háttérrel rendelkeztek.

Öt fejezet foglalkozik a család és az iskola különböző aspektusaival Nagy-Britanniában. *P. Alderson* munkája a gyermekjogok fejlődését és a diákjogokat vizsgálja Nagy-Britannia iskoláiban. Ez a fejezet tárgyalja, hogy az iskolákban hogyan értelmezik a jogok és jogtulajdonosok tiszteletben tartását, valamint az azok iránti bizalmat. A szerző ezt az ENSZ Gyermeki Jogok Nyilatkozata tükrében taglalja, ami kimondja, hogy a gyerekeknek joguk van ellátáshoz, védelemhez és részvételhez. A gyerekek a kölcsönös bizalom és tisztelet különböző szintjeivel találkoznak a családban és az iskolában. Közösségekben szükség van valamilyen szintű formális szabályozásra, ami valahol a bizalmatlanság szimbolikus megnyilatkoztatása is egyben, ilyen pl. az iskolai rendszabályzat. Az iskolai dolgozóknak és diákoknak olyan védelmet kell biztosítani az esetleges visszaéléssel, az egymás kihasználásával, és a rendezetlenséggel szemben, ami segíti a diákok és dolgozók bizalmát, jóakarátát, viszont nem csökkenti azok autonómiáját.

A kutató 7-17 éves fiatalokat kérdezett meg arról, hogy mennyire szólhatnak bele az iskola mindennapos életébe. A beszélgetés alatt megnyilvánult az egymás iránti kölcsönös tisztelet (egymás meghallgatása), valamint a kutatóval szembeni bizalom. A fiatalok többek között beszéltek arról, hogy a helyi társadalomban nincs arra lehetőség – részben a helyi hiányosságok miatt, részben a tinédzserek okozta problémák miatt (védelemhez való jog hiánya) –, hogy barátaikkal

találkozzanak, szórakozzanak és pihenjenek, hogy az életszínvonal nem megfelelő (ellátáshoz való jog hiánya), és hogy a környékükön való szabad mozgásban (gyülekezési szabadság hiánya) is korlátozva érzik magukat. A gyerekek azt is megjegyezték, hogy úgy érzik, hogy a helyi társadalom és a felnőttek nem képviselik az érdekeiket (szólásszabadság hiánya). A fejezet kitér a gyerekek polgári jogainak nem csak a hiányosságaira, hanem jó példákat is felsorakoztat, kihangsúlyozva a helyi társadalmi kezdeményezések jelentőségét, amelyek a gyerekek autonómiájának tiszteletben tartását és az eziránti bizalom megerősítését célozzák.

F. Smith és *J. Barker* fejezetükben az angliai iskola utáni klubok helyzetét és feladatát tárgyalják. Ebben a kutatási munkában iskola utáni klubnak nevezik azt a szervezett gyerekefelügyeletet, ahol 5-12 éves korig tartózkodnak a gyerekek, egy felnőtt gondozó vigyáz rájuk, aki kreatív elfoglaltságokat szervez iskola kezdés előtt, után, vagy a szünidőben. A klubok többsége az iskola területén működik, de művelődési házakban vagy templomhoz tartozó közös helyiségekben is megtalálhatók. A fejezet kihangsúlyozza a „helyi” jelentőségét a gyerek életében, valamint tárgyalja a gyerekek fogalmának alakulását. Az iskola utáni klubok különleges helyet foglalnak el a gyerek életében. Határaik összemossódnak nemcsak az iskolával, hanem az otthonnal is. Mivel a klubok többsége iskolákban működik, ez a gyerekek intézményesítésével kapcsolódik össze, ugyanakkor a családközpontúság is jelen van otthonosan berendezett játéksarkokkal, valamint a gondozók és a gyerekek között kialakult informális kapcsolaton keresztül. Bár az ebben a fejezetben tárgyalt kutatás gyerekközponti, az is világosan látszik, hogy a gyerekeket nem vonták be az iskola utáni szolgáltatások fejlesztésébe. A kutatás feszültséget és átfedést talált a tanulás és a játék, az iskola és az otthon között, aminek hangot adtak a gyerekek, a szülők, az iskola és a klub dolgozói. A gyerekek kifejezésre juttatták, hogy az iskola után barátaikkal szeretnének játszani, amit részben ők szeretnének irányítani. Az otthon gyakorolt szabadságukat szeretnék összekötni az iskolai környezettel. Az elmúlt évek tendenciája azt mutatja, hogy Nagy-Britanniában egyre több gyerek jár iskola utáni klubokba. Ez még fontosabbá teszi a gyerekek bevonását olyan iskola utáni szolgáltatások fejlesztésébe, ahol a gyerekek szívesen töltik az idejüket. Bár a politikai irányvonalak kidolgozói ennek tudatában vannak, mégis ritkán fordul elő, hogy a gyerekek részt vesznek az őket érintő kérdésekkel kapcsolatos döntéshozatalban.

P. Alldred, *M. David* és *R. Edwards* arról számolnak be, hogy Nagy-Britanniában a gyerekek és a fiatalok hogyan formálják az iskola és a család közötti kapcsolatot és mit értenek ezen a kapcsolaton. A cím nagyon

találó, szinte összefoglalja a cikk lényegét: Vigyázva a távolságra („Minding the gap...”). A címet kétféleképpen lehet értelmezni: az egyik, hogy a diák szeretné megtartani az iskola és a család közötti távolságot, óvakodik ezek közeledésétől, a másik, hogy a diák szerepet vállal az iskola és a család közötti kapcsolat kialakításában, ápolásában. A fejezet rámutat országon belüli politikai, valamint a család szerkezetében lezajló változásokra: a szülő szerepe is változik, nem csak mint szolgáltatást igénybe vevő, hanem mint az oktató munka résztvevője jelenik meg ebben a cikkben. Ez ugyan partneri kapcsolatot sugall, ugyanakkor a folyamat azt is jelentheti, hogy az oktatás összekeveredik az otthon fogalmával.

A gyerekeknek és a fiataloknak az iskola és az otthon két különálló és ellentétes helyként jelenik meg, melyeknek megvan a saját értékrendjük. Ebben a kutatómunkában a gyerekeknek az iskolával kapcsolatos gondolatai között megtalálhatók a szabályok, az órarend, az érzelmek és a viselkedés folyamatos korlátozása, bár ez utóbbi néhány gyerekben úgy fogalmazódik meg, mint az életre való felkészítés. Szó esik jó és rossz tanárokról, barátokkal való találkozásról, bár vannak, akik negatív élmények kapcsán félelemlről és szorongásról beszélnek. Az otthonról való beszélgetés kapcsán a gyerekeknek elsősorban bensőséges kapcsolat és nemtől és életkortól függő hatalom jut eszükbe – bár néhányuknak az otthon, mint egy rugalmasabb környezet jelenik meg. Az otthon kapcsán a gyerekek említették a szabadságot, meghittséget és a magánéletet. A gyerekek egyértelműen kihangsúlyozták, hogy az iskolának csak akkor kell beleszólnia a család életébe, ha a tanulással gondok vannak, vagy a gyerekvédelemről van szó, azaz joguk van a magánélethez és ezt kifejezésre is juttatják.

Két fejezet foglalkozik olyan gyerekekkel, akiknek speciálisak az életkörülményeik, az egyik cikk egy fogyatékos gyerek kapcsán vizsgálja az iskola és a család kapcsolatát, a másik menekült gyerekek körében történt kutatás eredményéről számol be. Fiatalok egyik törekvése az anonimitásra törekvés, szeretnének olyanok lenni, mint a többiek. Ez egy fogyatékos gyerek esetében nem valósulhat meg, ahogy ez *M. Corker* és *J. Davis* cikkéből kitéjük, hiszen mihelyt megállapítják a fogyatékoságot, a szülő és a gyerek állandó vizsgálatnak van kitéve. Ebben az esetben az elmélet és a gyakorlat különválnak. Ezen felül egy látható fogyatékoság esetében az anonimitás ki van zárva, és ezzel megszűnik annak a lehetősége, hogy a gyerek magában félrevonulhasson. A fejezet egy esettanulmányon keresztül mutatja be egy halásszerűlt gyerek helyzetét, akit a kutatómunka ideje alatt hiperaktívna nyilvánítanak és „orvoslásul”, a szerzők szerint, helyes infor-

máció hiányában Ritalinra állítanak. A fogyatékos gyermek esetében szoros kapcsolat figyelhető meg az iskola és a család között, bár ez nem mindig a gyermek javát szolgálja. Ez a fejezet rámutat arra, hogy egy fogyatékos gyerek esetében a szakértői vélemény, tevékenység és gyakorlat hogyan hat a gyerek magánéletére és autonómiájára és hogyan szabályozza azokat.

Nagy-Britanniában az iskola és a család kapcsolatának egyik fontos területe, hogy ez a kapcsolat hogyan alakul a menekült fiatalok esetében. *M. Candappa* és *I. Egharevba* cikke kétfajta kapcsolatot vizsgál: az egyik a fiatal és a szülő közötti kapcsolatot otthon, a másik a fiatal és kortársainak kapcsolatát az iskolában, és azt, hogy e kétfajta kapcsolat milyen hatással van egymásra. A kutatásban résztvevő fiatalok, akik 8–12 éves korban érkeztek az országba és élettapasztalatuk eltér a helyi fiatalokétól, kérdőívet töltöttek ki arra vonatkozóan, hogy a családjuk kisegítése céljából milyen jellegű gondoskodó munkát vállalnak föl otthon. Az összegyűjtött adatok alapján jelentős különbség mutatkozik a menekült és nem menekült fiatalok feladatai között. A menekült fiatalok családi körülményének, életfeltételének megváltozása azt eredményezte, hogy ezeknek a fiataloknak a többsége gondoskodik a testvéreiről és idősebb rokonairól, mivel környezetükben kevés az egyenes ági rokon, s így a szülők az idősebb gyerekekre tudnak támaszkodni. A menekült gyerekek sokrétű feladatot látnak el a családon belül, pl. főznek és segítenek a nyelvhasználatban szüleiknek, akik sok esetben nem beszélnek angolul. Ez nehéz helyzetbe kényszeríti a menekült fiatalokat, hiszen a szülőkkel szemben, mint gyerek viselkednek, ugyanakkor a külvilággal szemben gondozóként jelennek meg. Erre példa amikor az iskolában vagy kórházban segítenek a fordításban. Ez a situáció azon felül, hogy nagyon összetett, feszültségektől sem mentes.

Menekült gyerekek hasonlóképpen bonyolult helyzetben vannak, amikor kortársaikkal alakítják a kapcsolatukat. Bár az iskolai értékek és szabályok világosak és a fagyűlölet, megfélemlítés és nemi megkülönböztetés nem elfogadott, mindez nem jelenti azt, hogy ezek nincsenek jelen. A menekült gyerekeknek különösen nehéz a beilleszkedés a már elfogadott és kialakult diák hierarchiába, részben a társadalomban megfigyelhető ellenszenv miatt, részben azért, mivel ezek a fiatalok gyakran nyelvi nehézségekkel is küzdenek. Ezenkívül a menekült fiatalok részére feszültséget jelent az iskolai és az otthonról hozott szociális és kulturális normák összeegyeztetése, melyben az otthonról hozott kulturális értékek dominálnak.

A könyvben két fejezet mutatja be az iskola és a család kapcsolatának alakulását Norvégiában. *K. Ericsson* és *G. Larsen* cikkükben rövid áttekintést nyúj-

tanak ennek történelmi alakulásáról. A múltban az iskola és a család között egyértelmű munkamegosztást figyelhetünk meg. A szülők feladata volt, hogy a gyereket úgy vigyék iskolába, hogy készen álljon a tanulásra, s az iskola szerepe a tanítás volt. Manapság több a kommunikáció és a kapcsolat közöttük, s a rendszer információáramlás azt eredményezte, hogy erősödött a szabályozás, szigorodott az ellenőrzés, ugyanakkor egyidejűleg nőtt a gyerekek autonómiája. A család és az iskola között kialakult kapcsolat eredményeként ugyan a gyerekek jobban „szem előtt tarthatók”, ugyanakkor ennek a kapcsolatnak az erősödését a gyerekek arra is használhatják, hogy megbeszéljenek olyan problémákat, melyek számukra fontosak. A szülő és a tanár személyes találkozása a fő formája ennek a kapcsolatnak. Ilyenkor a gyerek/fiatal is részt vehet a megbeszélésen és véleményét nyilváníthat. Az természetesen a tanártól és a szülőktől is függ, hogy a gyerek milyen szerepet vállal az ilyen találkozások alkalmával. Különösen idősebb gyerekeknél figyelhető meg, hogy önállóságra törekednek; nem szeretnék a szülőket az iskolai ügyeikbe beavatni. A tanulmányban kettős formában használja a gyerek fogalmát: gyerek, mint személyiség és gyerek, mint egy projekt. A gyerek, mint személyiség szemlélet feltételezi, hogy a gyerekek belsőlétsége van a saját életébe és annak alakulásába. A gyerekeket, mint projektbe a szülő időt, pénzt investál és reményeket és álmot dédelget vele. Mind a szülők, mind a társadalom szeretné, ha a gyerekek nagyobb önállósággal rendelkeznének, ugyanakkor vigyáznak rájuk és szabályozzák őket.

Az iskola és a család kapcsolata lehet formális, ilyen a szülői képviselet az iskolai vezetésben vagy más határozathozó szervekben, a másik lehetőség a személyes együttműködés, amikor a szülő egyénileg találkozik a tanárral. A norvég *E. Backe-Hansen* cikke ezzel az utóbbival foglalkozik. A szerző a fiatalok véleményére kíváncsi az autonómiát, kötődést és szabályozást illetően. A megkérdezettek azokat a szülőket tartják jó szülőeknek, akik elegendő autonómiát adnak a fiataloknak, ugyanakkor elvárják a szülőktől a rend betartását, valamint, hogy gondoskodásukkal kifejezzék kötődésüket a fiatalokhoz. Míg a kötődést automatikusan elvárták, az autonómia kérdését alku tárgyának tekintették. Kevés gyerek várja el a „jó szülőktől”, hogy a házi feladtnál segítsen vagy az iskolai életben részt vegyen. A szerző röviden összefoglalja a család és a tanár találkozásának gyakoriságát és platformjait. Az iskola egy nagy értekezletet szervez a szülői közösségnek az év elején, ezen kívül általában két személyes találkozás alkalmával a diák oktatásban történő előmenetelét beszélik meg, erre a megbeszélésre a diák is elmehet, ha akar. Ezen kívül bármelyik fél indítvá-

nyozhat találkozást, amennyiben azt szükségesnek tartja. Bár a szülőknél általában az a véleményük a tanárokat illetően, hogy fontos őket megismerni, azonban a kutatás eredményéből kitűnik, hogy kevesen ismerik őket. Megvizsgálva a kérdés másik oldalát, a tanárok egyetértenek a szülőekkel, de keveset találkoznak velük. Mindaddig, amíg a fiatallal nincsenek gondok, a tanár-szülő kapcsolat bár nem túl szoros, de pozitív jellegű. Problémás fiatal esetén a felek között újfajta kapcsolatot kell kidolgozni. Ebben az esetben a szereplők közötti erőegyensúly felborulása miatt nehezebb létrehozni olyan gyakorlatot, ami működik. Ezekben az esetekben az egyénre és a situációra szabott beavatkozási formát kell felépíteni.

A svájci *C. Montandon* norvég kollégáihoz hasonlóan feszültséget vél felfedezni a szabályozás és az autonómia között. Ez a feszültség, véleménye szerint, mai gyerekkori sajátosság, ahol a társadalom egyre nagyobb hangsúlyt fektet a gyerekek individualizálására. Cikkében a szerző azt vizsgálja, hogy a gyerekeket, mint társadalom aktív szereplőit, kevésbé korlátozzák és ellenőrzik-e, valamint milyen lehetőségeik vannak arra, hogy autonómiájukat növeljék. A fiatalok elmondásuk szerint szüleiktől és tanáraiktól általában szeretetet, támogatást, útmutatást és biztonságot várnak el, autonómiájukkal kapcsolatban pedig megértést és biztatást. Ezeken kívül néhány konkrétum: a szüleiktől anyagi támogatást, a tanáraiktól pedig szakértői kompetenciát várnak el. A fiatalok megfigyelése szerint a szülők és tanárok jobban el vannak foglalva a hétköznapi élet gondjaival, mint a szülőség és a tanári pálya vonzó oldalával. Ez a megfigyelés más iparilag fejlett országra is érvényes. A svájci fiatalok megtalálják az útját annak, hogy hogyan kell a szülők és az iskola által állított követelmény és ellenőrzést csökkenteni, tudatában vannak a gyerekek és felnőttek közötti egyenlőtlen kapcsolatnak és alig várják, hogy felnőtte váljanak.

L. Bird beszámol a közoktatás minden szféráját érintő átalakításokról Új-Zélandon, amelyek az oktatás menedzsmentjét, struktúráját és finanszírozását célozták. A cél az volt, hogy fejlesszék az iskolákat és a diákok tanulási szükségletének jobban megfelelő rendszert építsenek ki, ugyanakkor a gyerekek véleményét mindig figyelmen kívül hagyták. A szerző kulcsfontosságú dokumentumok részeit állítja szembe a gyerekek véleményével arra vonatkozóan, hogy mire van szükségük. Mivel fiatalok gyerekek is képesek kifejezni véleményüket, nincs elfogadható magyarázat arra, hogy a gyerekek nem vesznek részt politikai irányvonalat tanulmányozó kutatómunkában.

W. Corsaro és *K. Brown Rosier* cikkében afrikai-amerikai gyerekek iskolaelőkészítőben szerzett tapaszt-

talataikat vizsgálja. Ezek a gyerekek szegény és hátrányos helyzetű családokból származnak. A kutatásban résztvevő anyák és tanárok egyetértenek abban, hogy a tanulmányi siker elsősorban az otthontól függ és a gyerekeket otthon kell felkészíteni az iskolára. Az anyák abban is egyetértettek, hogy az oktatás fontos szerepet játszik a gyerek életének alakulásában. A szerzők két kérdéscsoportra kerestek választ: hogyan tudják a szülők támogatni és motiválni gyerekeiket iskolai kihívások esetén, és hogyan tudják a szülők gyerekeiket felkészíteni arra, hogy kortársaik és a környezet ne befolyásolja őket. Az anyák az iskolai kihívásokra úgy igyekeznek felkészíteni gyermekeiket, hogy az iskolaelőkészítő előtt rendszeresen olvasásra, írásra, színezésre biztatták őket és pozitívan beszéltek az iskoláról és a tanulásról. Minden anya aggodalmát fejezte ki a környék és a gyerekekhez hasonló korosztály negatív hatása miatt. Mind védelmezni akarják a gyerekeiket ne-

gatív hatásoktól – drog, erőszak, alkohol – és ennek érdekében korlátokat és szabályokat állítottak fel számukra. Másrészt pozitív értékrendet és hozzáállást valamint önbecsülést, motivációt igyekeztek a gyerekekben kifejleszteni. Ahogy a gyerek nő, a hangsúly jellemzően áttolódik a viselkedésről az értékrend fejlesztésére.

A könyv jelentőségét abban lehet összefoglalni, hogy az iskola és a család kapcsolatának különböző aspektusait vizsgáló olyan kutatási munkákról számol be, ahol a gyerekeket a társadalom aktív szereplőiként kezelik és ezek hangot adnak nézeteiknek. A kötet a Future of Childhood sorozat egyik könyve, melynek szerkesztője Alan Prout.

(Rosalind Edwards: Childen, Home and School. Regulation, autonomy or connection? Routledge/Falmer, London, 2002)

Laczik Andrea

talataikat vizsgálja. Ezek a gyerekek szegény és hátrányos helyzetű családokból származnak. A kutatásban résztvevő anyák és tanárok egyetértének abban, hogy a tanulmányi siker elsősorban az otthonról függ és a gyerekeket otthon kell felkészíteni az iskolára. Az anyák abban is egyetértettek, hogy az oktatás fontos szerepet játszik a gyerek életének alakulásában. A szerzők két kérdéscsoportra kerestek választ: hogyan tudják a szülők támogatni és motiválni gyerekeiket iskolai kihívások esetén, és hogyan tudják a szülők gyerekeiket felkészíteni arra, hogy kortársaik és környék ne befolyásolja őket. Az anyák az iskolai kihívásokra úgy igyekeznek felkészíteni gyermekeiket, hogy az iskolaelő-készítő előtt rendszeresen olvasásra, írásra, színezésre biztatták őket és pozitívan beszéltek az iskoláról és a tanulásról. Minden anya aggodalmát fejezte ki a környék és a gyerekekhez hasonló korosztály negatív hatása miatt. Mind védelmezni akarják a gyerekeket ne-

gativ hatásoktól - drog, erőszak, alkohol - és ennek érdekében korlátokat és szabályokat állítottak fel számukra. Másrésztől pozitív értékrendet és hozzáállást valamint önbecsülést, motivációt igyekeztek a gyerekekben kifejleszteni. Ahogy a gyerek nő, a hangsúly jellemzően áttolódik a viselkedésről az értékrend fejlesztésére.

A könyv jelentőségét abban lehet összefoglalni, hogy az iskola és a család kapcsolatának különböző aspektusait vizsgáló olyan kutatási munkákról számol be, ahol a gyerekeket a társadalom aktív szereplőiként kezelik és ezek hangot adnak nézeteiknek. A kötet a *Future of Childhood* sorozat egyik könyve, melynek szerkesztője Alan Prout.

(*Rosalind Edwards: Children, Home and School. Regulation, autonomy or connection? Routledge/Falmer, London, 2002*)

Laczik Andrea

SUMMARIUM

FAMILY

The guest editors of the present issue of *Educatio*, *Péter Somlai and Olga Tóth* are also the authors of the introductory article "*The Changes in Marriage and Family at the Turn of the Millennium in Hungary*". They discuss all those important factors of which a colourful, specific picture takes shape like in a kaleidoscope, showing an individual composition. In addition they give the framework of the other articles in this volume, which study more thoroughly the details of the whole picture. Demographic changes, tendencies, economics and relationships between couples, family life, the changes of socialization which influence family education also, new attitudes and value-selections give the main pillars of this article and at the same time of this volume of *Educatio*.

Vaskovics László in the first part of his study "*The Development of Family in Europe*" presents the statistical data which show the characteristic trends of European countries. He discusses the connections between demography, labour-market, social modernization and transformation in the structure of families. Furthermore, he also presents individual courses of life and attitudes regarding marriage, relationship of couples, education of children characteristic of different family types and household types. New family constellations and networks are discussed, which came into being, respectively transformed thanks to the new way of life and the factors mentioned above. Other main issues discussed in this article are: social modernizational effects and starting a family, undertaking parental roles; the influence of the state family policy on the forming of family types, traditional culture and family life, undertaking roles (the de-institutionalization of marriage, reproductive and divorce rates); structural differentiation and the broadening of optional possibilities; the structure of society and culturally legitimate options; the validity of "carpentered curriculum vitae" (*Bastelbiographie*) in Europe. Beside changes the substantial continuity is characteristic. The conclusion of the article is the answer to the following question: to what extent is the future of family in danger, does pluralization put at risk the survival of the family.

The title of the article written by *Utasi Ágnes* is "*Social Integration and Family Solidarity*". In the conditions of market economy supporting human relationships, especially solidarity realized by the concentration of forces in the family are needed to a greater extent for adequately high-capacity works. However, market conditions giving preference to individualism set limits to family relationships, in the traditional sense of the expression, based on unselfishness, sometimes even on altruism. The principal question of the research which serves as the basis of this article is, that in Hungary, after the first decade of transformation how did solidarity form, how did the integrative power of the family change. From the analysis of data it came to light that the mechanical solidarity of the family works well, people trust the readiness to help of the family and that of relatives. However, we must differentiate the solidarity of the nucleus family and that of the broader circle of relatives in connection with age, property and cultural capital. The burden of the change of regime was undertaken by families in order to support social integration, while the sources of the organic solidarity representing the social care were reduced, respectively, most of these sources remained at the privileged upper layers.

Békési Agnes in her study with the title "*Heredity of Socializational Patterns in Gipsy-Musical Families*" characterizes the specific features of the minority society. In Gipsy musician families socialization lasting for a lifetime happens decisively in the framework of the family. Parental, educational competence is a value that is not transferred to specialists. Preparation for the musician trade, especially in the case of boys, starts within the circle of the family at the age of three or four. The first master is the father. At the age of six or seven a new master is searched for within the circle of acquaintances or relatives. If the one who is suitable lives on another settlement, the child moves to their place. The establishment of orchestras happens also within the circles of the family. Strangers are not really welcome in the band. In contrast with the Olah Gipsies from Harangos studied by M. Steward, musician Gipsies are not living a double life according to the observations of the author. They lead a very unitary, integrative, autonomous life both at home, both in the world of restaurants and concert-halls.

(text of Gabriella Zsigovits – translated by Tünde Polonyi)

DIE FAMILIE

Die Gastredakteure der jetzigen *Educatio*, *Péter Somlai* und *Olga Tóth*, überblicken in ihrem zusammen geschriebenen Aufsatz (Veränderungen der Ehe und der Familie in Ungarn um die Jahrtausendwende) all jene wesentliche Faktoren, aus denen – quasi kaleidoskopartig – ein vielfältiges, eigene Kompositionen zeigendes Bild entsteht. Gleichzeitig geben sie den einzelnen Beiträgen, die je einen spezifischen Ausschnitt dieses Bildes beschreiben, einen gemeinsamen Rahmen. Die Hauptpfeiler ihrer Schrift – und damit des ganzen Bandes – bilden demographische Änderungen, Tendenzen, wirtschaftliche und Paarbeziehungen, das Familienleben, Sozialisationsveränderungen, die auch die Erziehung in der Familie beeinflussen, neue Attitüden und Werte.

László Vaskovics (Entwicklung der Familie in Europa) stellt im ersten Teil seines Beitrags statistische Daten, die auf Trends in den einzelnen europäischen Staaten hinweisen, vor. Dabei geht er auch auf einige Zusammenhänge zwischen demographischen Merkmalen, Arbeitsmarkt, gesellschaftlicher Modernisation und Veränderungen der Familienstruktur ein. Des weiteren beschreibt er die persönlichen Lebenswege, die sich aus den unterschiedlichen Familien- und Haushaltstypen ergeben, sowie die verschiedenen Attitüden, die mit der Ehe, der Paarbeziehung und der Kindererziehung in Zusammenhang stehen. *Vaskovics* überblickt die neuen Familienkonstellationen und -netzwerke, die aufgrund der Lebensformveränderungen und der bereits erwähnten Faktoren zustandekamen bzw. sich in einer Verwandlung befinden. Auswirkungen gesellschaftlicher Modernisierung und Familiengründung, Elternrolle. Wirkung der staatlichen Familienpolitik auf die Herausbildung der Familientypen, traditionelle Kultur und Familienleben, Rollenübernahmen (Deinstitutionalisierung der Familie, Reproduktions- und Scheidungsraten). Strukturelle Differenzierung und Zunahme von Optionsmöglichkeiten. Gesellschaftsstruktur und kulturell legitime Optionen. Gültigkeit der "Bastelbiographie" in Europa. Nebst Veränderungen ist auch eine weitreichende Kontinuität festzustellen. In seiner Schlussfolgerung sucht der Autor Antwort auf die Frage, wie stark die Zukunft der Familie in Gefahr sei, ob die Pluralisation die Aufrechterhaltung der Institution Familie gefährde.

Nach *Agnes Utasi* (Gesellschaftliche Integration und familiäre Solidarität) ist unter marktwirtschaftlichen Verhältnissen ein gesteigener Bedarf an zwischenmenschlichen Beziehun-

gen, insbesondere an einer Solidarität, die auf dem familiären Zusammenhalt beruht, vonnöten, um sich auf dem Arbeitsmarkt erfolgreich behaupten zu können. Die den Individualismus bevorzugenden marktwirtschaftlichen Verhältnisse verhindern allerdings die Aufrechterhaltung der traditionellen, manchmal gar altruistischen Familienbeziehungen. Die Hauptfrage der Untersuchung, auf die sich der Beitrag stützt, war, wie sich diese Solidarität in Ungarn nach der Wende sich veränderte, wie die Integrationskraft der Familie heute aussieht. Aus der Analyse der Daten ergibt sich, dass die mechanische Solidarität der Familie gut funktioniert, dass die Menschen Vertrauen zur Familie und zu den Verwandten haben. Man kann allerdings einen Unterschied zwischen der Kernfamilie und der weiter aufgefassten Familie in Bezug auf Alter bzw. finanzielles und kulturelles Kapital feststellen. Die Lasten der Bestrebungen zur Aufrechterhaltung der gesellschaftlichen Integration nach der Wende trugen die Familien, während die Quellen organischer Solidarität knapp waren bzw. meist bei der privilegierten oberen Schicht blieben.

Ágnes Békési (Weitervererbung von Sozialisationsmustern in Roma-Musikerfamilien) stellt Charakteristika einer gesellschaftlichen Minderheit vor. In solchen Musikerfamilien vollzieht sich der lebenslängliche Sozialisationsprozess meist im Rahmen von Stammesverhältnissen. Die elterliche, erzieherische Kompetenz hat ein derart großes Wert, dass sie nicht auf einen Fachmann übertragen wird. Die Vorbereitung auf das Musiker-Dasein beginnt (meist nur für Knaben) bereits im dritten-vierten Lebensjahr. Der erste Lehrmeister ist der eigene Vater. Im Alter von 6–7 Jahren wird nach einem anderen Lehrmeister in der Verwandtschaft gesucht. Wohnt die so gefundene Person in einem Nachbardorf, so zieht der Junge zu ihr. Auch die Gründung einer Band erfolgt im familiären Rahmen – Fremde werden nur ungerne aufgenommen. Im Gegensatz zu den vom englischen Anthropologen Michael Stewart untersuchten in Ungarn lebenden walachischen Roma führen die Roma-Musiker kein Doppelleben, haben stattdessen ein sehr einheitliches, integriertes und autonomes Leben – sowohl zu Hause als auch in der Welt der Restaurants und Konzerte.

(Text von Gabriella Zsigovits – Übersetzung von Gábor Tomasz)

LA FAMILIE

Dans leur étude introductive intitulée "Mariage et famille: mutations observées en Hongrie à l'aube du nouveau millénaire" *Péter Somlai* et *Olga Tóth*, les deux rédacteurs invités de la présente livraison passent en revue tous les facteurs importants des thèmes traités dans ce numéro. Ainsi se dessine, tout comme dans un kaléidoscope, une image multiforme et originale de la réalité hongroise offrant aux lecteurs une vue d'ensemble des études consacrées à tel ou tel aspect particulier. Les principaux thèmes abordés dans cet article et dans l'ensemble du numéro sont les suivants: tendances démographiques; mutations économiques et vie en couple; nouvelles aspirations et nouvelles attitudes; caractéristiques de vie familiale; transformations des modes de socialisation pouvant influencer l'éducation familiale.

Dans la première partie de son étude intitulée "Transformations de la famille en Europe" *László Vaskovics* présente des données statistiques dont se dégagent les principales tendances observables dans les pays européens. L'article décrit notamment comment se modifie la structure des familles en fonction de l'évolution démographique et des transformations du marché du travail et aussi en liaison avec la modernisation de la société. L'auteur étudie ensuite l'influence exercée par les différents types de famille ou de ménage sur les trajectoires individuelles et sur

les attitudes vis à vis du mariage, la vie en couple et l'éducation des enfants. Outre cela l'article présente les nouvelles constellations familiales ainsi que les nouveaux réseaux qui se forment sous l'influence des nouveaux modes de vie et des facteurs précédemment mentionnés. L'auteur aborde également les thèmes suivants: effets des processus de modernisation sur la formation des couples; effets de la politique familiale de l'Etat sur les différents types de famille; culture traditionnelle et vie familiale; attitudes vis à vis de certains rôles familiaux étudiés à travers les taux de reproduction et les taux de divorce ainsi que les processus de desinstitutionnalisation observables dans le domaine de la formation des couples; différenciation structurelle et élargissement des possibilités de choix; structure sociale et choix considérés comme légitimes du point de vue culturel; validité en Europe de la thèse des "biographies bricolées". Il ressort de l'étude que malgré tous les changements on constate une forte continuité. Dans sa conclusion l'auteur essaye de répondre aux questions suivantes: la famille a-t-elle un avenir devant elle, les processus de diversification constituent-elles une menace pour cette institution?

Dans son étude intitulée "Intégration sociale et solidarité familiale" *Agnes Utasi* constate qu'en vue de pouvoir travailler de façon efficace dans une économie du marché récemment instaurée les individus devraient pouvoir s'appuyer sur des rapports humains stables et sur des liens de solidarité basés en premier lieu sur la coopération familiale. On constate cependant que les liens mercantiles favorisent l'individualisation et constituent ainsi une entrave sérieuse au développement des rapports familiaux qui sont traditionnellement fondés sur le désintéressement voire l'altruisme. La recherche présentée dans cet article avait pour objet d'étudier où en est-on au terme de dix années de transformations sociales du point de vue des liens de solidarité et aussi de clarifier dans quelle mesure la famille constitue-t-elle encore une force d'intégration. D'après les données de l'enquête, au sein des familles il existe toujours des liens relevant de la solidarité mécanique, les gens pensent en effet qu'ils peuvent compter sur l'aide des membres de leur famille ou de leurs proches. Toutefois, à l'intérieur de la famille nucléaire et aussi au niveau de la famille étendue on peut constater d'importantes différences concernant l'intensité des liens de solidarité, celle-ci varie notamment en fonction de l'âge et des capitaux économiques et culturels détenus. Il est aussi à noter que ce sont essentiellement les familles qui ont assumé les charges imputables au changement de régime. Par contre, en ce qui concerne le fonctionnement des différentes instances de la protection sociale qui relèvent de la solidarité organique, on constate non seulement que les ressources réparties par ce biais sont faibles mais aussi que ces dernières vont surtout aux couches sociales supérieures privilégiées.

Dans une étude intitulée "Transmission de modèles de socialisation dans les familles de musiciens tziganes" *Agnes Békési* traite de certaines particularités observables chez une minorité de Hongrie. En effet, chez les musiciens tziganes la majeure partie des fonctions de socialisation s'exercent toujours à l'intérieur du cadre familial. La préparation au métier de musicien, surtout chez les garçons, commence à l'intérieur de la famille, et ceci à l'âge de trois ou quatre ans. C'est le père qui est le premier maître de l'enfant. Quand ce dernier atteint l'âge de six ou sept ans on cherche un nouveau maître parmi les membres de la famille ou les connaissances de celle-ci. Si celui-ci habite une autre localité, l'enfant ira le rejoindre. Les orchestres sont également fondés en fonction des liens familiaux, les personnes extérieures à la famille ne sont pas bien vues dans ces ensembles. Contrairement aux Tziganes de la localité de Harangos décrits par M. Steward, d'après l'auteur les musiciens tziganes ne mènent pas une double vie. Au contraire, qu'ils soient chez eux, ou dans des restaurants et des salles de concert, ils suivent toujours les mêmes principes, menant ainsi une vie intègre et autonome.

(Text de Gabriella Zsigovits – Traduit par Iván Bajomi)